

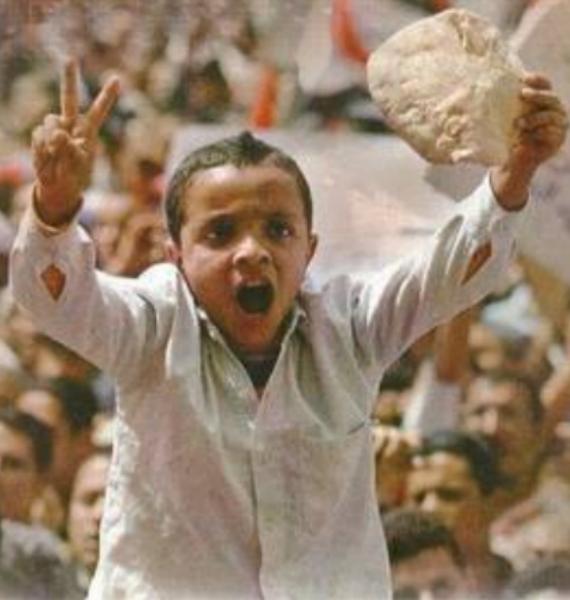
ՆԻԿՈԼԱՅ ՆՈՎԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԳՈՌ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

«ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԱՐՈՒՆԸ»

ՎԱՍՏԱՐԱԲԱԿԱՆ ԸՄԲՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՎԱՆՈՒՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ

(ԹՈՒՆԻՍ, ԵԳԻՊՏՈՍ, ԵՄԵՆ, ԼԻԲԻԱ)

Տպագրվում է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի
(ծածկագիր՝ 15T-6A403) գիտական ծրագրի
շրջանակներում տրամադրված ֆինանսավորմամբ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE RA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NIKOLAY HOVHANNISYAN
GOR GEVORGYAN

“THE ARAB SPRING”

THE ARAB UPRISING AIMED AT THE
MODERNIZATION OF ARAB SOCIETY

(TUNISIA, EGYPT, YEMEN, LIBYA)

YEREVAN
“GITUTYUN” PUBLISHING HOUSE OF NAS RA
2018

32
Կ-85
նշ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԻԿՈՒԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ԳՈՐ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

«ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԱՐՈՒՆԸ»

ՀԱՄԱԱՐԱԲԱԿԱՆ ԸՄԲՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՈՒՆ
ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ

(ԹՈՒՆԻՍ, ԵԳԻՊՏՈՍ, ԵՄԵՆ, ԼԻԲԻԱ)

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Հ 854

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գլխավոր խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պ.գ. դոկտոր,
պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյան

Հովհաննիսյան Ն., Գ. Գևորգյան
Հ 854 «Արաբական գարունը». համաարաբական ըմբոստությունը հանուն
արաբական հասարակության արդիականացման (Թունիս, Եգիպտոս,
Եմեն, Լիբիա)/ Ն. Հովհաննիսյան, Գ. Գևորգյան.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գի-
տություն» հրատարակչություն, 2018.- 153 էջ:

Հետազոտությունը նվիրված է արաբական մի շարք երկրներում 2011թ.
սկիզբ առած և մինչ օրս շարունակվող համաարաբական ըմբոստության
ուսումնասիրությանը, որը ստացել է նաև «արաբական գարուն» անվանումը:
Արաբական մի շարք երկրներում ծագած համաժողովրդական շարժումները
նպատակ ունեին վերափոխելու դեռևս միջնադարից ժառանգած ու իրենց
սպառած զանազան ցեղային, հասարակական, քաղաքական ինստիտուտներ,
ինչպես նաև փորձելու հաստատել արդիական քաղաքական համակարգեր,
կերպավորելու պետական կառույցները և ձևավորելու ժամանակակից առա-
ջադեմ աշխարհին բնորոշ արժեքահամակարգ: Համաարաբական ըմբոստության
գործընթացն ուսումնասիրվել է Թունիսի, Եգիպտոսի, Եմենի և Լիբիայի օրի-
նակով: Նախապատկությունը արվել է այն երկրներին, որոնցում «արաբական
գարուն» արդյունքում տեղի ունեցան իշխանափոխություններ:

Գիրքը նախատեսված է արևելագետներին, քաղաքագետներին, փորձա-
գետներին, մերձավորարևելյան տարածաշրջանով զբաղվող մասնագետներին
համար:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8080-1329-2

© ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, 2018

Published by the decision of Scientific Council of the Institute of Oriental
Studies of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

CHIEF EDITOR

Professor Nikolay Hovhannisyan, Doctor of Historical Sciences,

Corresponding Member of NAS RA

TECHNICAL EDITOR

Anush Tamrazyan

The research is devoted to the study of Arab uprisings, also known
as the Arab Spring that began in 2011. The emerged nationwide
movements were targeted at transforming the various exhausted tribal,
social and political institutions that were inherited from the Medieval
period and establishing modernized political systems for transforming
state institutions and forming modernized system of values. The
research on Arab revolutions was made using the examples of Tunisia,
Egypt, Yemen, and Libya. The preference is given to countries where the
Arab Spring brought to the change of powers.

The book may be of interest for political analysts, experts,
students, specialists of Middle Eastern studies, and a wide range of
readers.

ԲՈՎԱՆԱԿՎՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	9
ԳՆՈՒՒ ԱՌԱՋԻ	
ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱԵՌԱՂԻ ԱՐԴԻՎԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՊՏԱՏԱՌՆԵՐՆ ԸՆԾԵՎԱԼՔՆԵՐԸ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԵՏԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀՆՄԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐ	19
1.1 Արաբական երկրների ներազդյուն շրջանի զարգացման երեք փուլերը	20
1.2 Արաբական երկրների զարգացման ուղիների ընտրության հարցը ..	24
1.3 Արաբական երկրներում պետական կառավարման աննախադեպ մոդելի հաստատումը	26
1.4 Մերեղափոխությունը՝ որպես արաբական արդիականացման առանցքային նախապայման	29
1.5 Գաղթականների այլքը Աֆրիկայից և Ասիայից Եվրոպա, Մուսամբար Կադաֆիի անեծքը	37
1.6 Մերձավորարևելյան քառսային իրադրությունը. հայությունն ու Հայաստանը	43

ԳՆՈՒՒ ԵՐԿՐՈՐ

«ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԱՐՆԱՐ» ԳՈՐԾԸՔԱՅԸ ԼԻՌԱՑՈՒՄ, ԹՈՒՆԱՍՈՒՄ ԵՎ ԵՄԵՆՈՒՄ

2.1 «Արաբական գարունը» թունխտում. «Հասմիկների հեղափոխությունը» (նախադրյալները, ընթացքն ու հետևանքները)	46
2.2 «Արաբական գարունը» Լիբիայում. արտաքին և ներքին գործոնների ազդեցությունը Մուամմար Կադաֆիի իշխանափոխության հարցում	60
2.3 «Արաբական գարունը» Եմենում. ներքաղաքական վարիվերումներից մինչև միջևորդավորված պատերազմ	72

ԳՆՈՒՒ ԵՐԿՐՈՐ

«ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԱՐՈՒՒ» ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԵՂՊԱՓՈՒՈՒՄՆԵՐԸ

3.1 Ներքաղաքական իրադրությունը Եգիպտոսում «արաբական գարնան» նախօրեին. հասարակական ընդվզման նախադրյալները	89
3.2 Եգիպտոսի 2011-2012 թթ. խորհրդարանական ընտրությունները. «մեկ մարդ, մեկ ձայն, մեկ անգամ» համակարգի կիրառկման փորձը ..	95
3.3 2012 թ. այլընտրանքային նախագահական ընտրությունները Եգիպտոսում. իսլամիստների հաղթարշավը և «մեկանգամա ժողովրդավարության» ներդրման փորձը	107
ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈՒՄԱՐԵՆ	130
ԱՄՓՈՓՈՒՄ ԱՆԳՆԵՐԵՆ ԼԵՋՎՈՎ	134
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑՄԱԿ	140
Հեղինակների մասին	153

CONTENTS

PREAMBLE	9
----------------	---

CHAPTER ONE

THE REASONS AND CONSEQUENCES OF THE MODERNIZATION OF ARAB WORLD: MAIN CONCEPTUAL THESES

1.1 The three stages of the development of Arab countries in Modern Period.	20
1.2 The issue of selection of development path for Arab countries.	24
1.3 The establishment of unprecedented public governance model in Arab countries.	26
1.4 The change of generation as a key prerequisite for the Arab	

Modernization.....	29
1.5 The flow of migrants from Africa and Asia to Europe: the course of Muammar Gaddafi	37
1.6 The chaos in the Middle East: the Armenia and Armenians...	43

CHAPTER TWO

THE ARAB SPRING IN LIBYA, TUNISIA AND YEMEN

2.1 The Arab Spring in Tunisia: the Jasmine Revolution (premises, process and consequences).....	46
2.2 The Arab Spring in Libya: the impact of external and internal factors on overthrow of Muammar Gaddafi's power.....	60
2.3 The Arab Spring in Yemen: from internal political upheavals to proxy war.....	72

CHAPTER THREE

***THE ARAB SPRING IN EGYPT: THE TRANSFORMATION
OF POLITICAL SYSTEM***

3.1 The internal political situation in Egypt on the eve of the Arab Spring: the public upheaval premises.....	89
3.2 2011-2012 parliamentary elections in Egypt: the application of "One Person, One Vote, Once" principle.....	95
3.3 The 2012 alternative presidential elections in Egypt: the triumph of Islamists and the attempt to implement the "One-time Democracy"	107

AS A CONCLUSION

SUMMARY IN ENGLISH

LIST OF SOURCES AND LITERATURE USED

	130
	134
	140

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

2011 թ. -ից ի վեր արաբական երկրները հայտնվեցին ներքաղաքական բարդ իրավիճակում: Համաարաբական ըմբոստությունների այլիքը, որը ստացավ «արաբական գարուն» անվանումը, Թունիսից շրջապական ձևով տարածվեց արաբական այլ երկրներ (Եգիպտոս, Լիբիա, Կվժիր, Մարոկկո, Եմեն, Սիրիա, Բահրեյն, Քուվեյթ, Մաուրյան Արաբիա, Հորդանան, Լիբանան, Իրաք և այլն): Լշենք, որ «գարունը» քաղաքացիական խռոստյունում հանդիպող էզոույթ է: Օրինակ, Եվրոպայում 1848 թ. տեղի ունեցած հեղափոխությունները բնորոշվել են որպես «ժողովուրդների գարուն» (spring of nations):

Արաբական երկրներում 2010-2011 թթ. -ից ծավալված հակակառավարական գործընթացները բնութագրվեցին նաև «արաբական ապստամբություն» (the Arab uprising), «արաբական գարթոնք» (the Arab awakening), «արաբական հեղափոխություն» (the Arab revolution), «արաբական ըմբոստություն» (the Arab revolt), «արաբական խռովություն» (the Arab unrest) և այլն: Նորից շրջանառվեց «հացի խռովություն» արտահայտությունը: Օրինակ, Եգիպտոսում ցուցարարները վանկարկում էին «հաց, ազատություն, արդարություն»: «Արաբական գարնան» կողքին մեկը նպատակահարմար գտանք օգտագործել նաև «համաարաբական ըմբոստություն» արտահայտությունը:

«Արաբական գարուն» իր մեջ մարմնավորում է քաղաքական և հասարակական վերածնելի, առնասարակ առաջընթացի, նոր փուլի և գարթոնքի խորհրդանիշեր: Ի սկզբանե շրջանառության մեջ դրվելով ամերիկյան գիտական շրջանակների կողմից՝ այն բնութանեց նաև արաբական հասարակությունների կողմից, որոնք փոփոխությունների հետ կապված մեծ հույսեր էին կապում:

Հնուաբրքրություն է ներկայացնում այն փաստը, որ «արաբական գարնան» շարժումները չունեին քաղաքական առաջնորդներ կամ դեկավարող քաղաքական կուսակցություններ, ինչպես նաև մշակված ծրագրային հայեցակարգեր: Հակակառավարական շարժումների ավելի շատ ծավալվեցին քաղաքացիական ակտիվիստների առաջնորդությամբ և տեղեկատվական ռեսուրսների՝ առաջին հերթին կատարական «ալ-Ջազիրայի» աջակցությամբ՝ այցի բնկնելով յուրահատուկ քաղաքական տեխնոլոգիաների կիրառմամբ: Մտտիվացվելով իշխանափոխության հարցի շուրջ՝ որպես բարեփոխումների ու հնարավոր արմա-

տական փոփոխությունների կարևոր ու անբալետիկ նախապայման՝ ցուցարարները վանկարկում էին հեռացի ր (արաբերեն՝ *իրխալ*), ինչպես նաև «ժողովուրդը ցանկանում է տապալել վաքչակարգը» (արաբերեն՝ *աշ-շաաբ յուրիդ իսկատ ան-նիզամ*) այլևս հայտնի արտասահայտությունները: Ցույցերի և հանրահավաքների մասին տեղեկատվությունը տարածվում էր հիմնականում սոցիալական ցանցերի միջոցով: Հակակառավարական ընդվզումների հիմնական սոցիալական հենարանը երիտասարդներն էին: Ուրբաթ օրերին կեսօրի աղոթքից հետո մեկնարկում էին «ցամախ օրերը», «միլիանների երթերը» և այլն, որոնք շատ դեպքերում ուղեկցվում էին ոստիկանության և անվտանգության ուժերի հետ բախումներով, զոհերով ու վիրավորներով:

«Արաբական գարնան» շարժման արդյունքում արաբական մի քանի երկրներում՝ Թունիսում, Եգիպտոսում, Լիբիայում և Եմենում տեղի ունեցան իշխանափոխություններ: Նշված երկրներում ձևավորվեցին անցումային կառավարություններ, նշանակվեցին և անցկացվեցին նախագահական ու խորհրդարանական ընտրություններ, սկսվեց նոր սահմանադրությունների մշակման գործընթացը: Եիպտական բնակչությանը երկրներում «արաբական գարնան» գործընթացները նշանավորվեցին շիայական գործոնի ակտիվացմամբ: Արաբական առանձին երկրներում իշխանություններին հաջողվեց բարեփոխումների միջոցով հանդարտացնել իրավիճակը: Հակակառավարական շարժումներին զուգահեռ մեծացավ օտար գործոնի՝ թե՛ արտատարածաշրջանային (ԱՄՆ, Ռուսաստան, Եվրամիություն) և թե՛ տարածաշրջանային ուժերի (Կատար, Թուրքիա, Սաուդյան Արաբիա, Իրան) դերակատարությունը արաբական երկրների ներքաղաքական գործընթացների վրա: Արտաքին միջամտությունների միջոցով առանձին պետություններ նպատակ ունեին արմատալուծել իրենց դերն ու ազդեցությունը տարածաշրջանում՝ մրցակցելով առաջնահերթությունների համար: Մասնավորապես Լիբիայում, Սիրիայում, Եմենում և Իրաքում արտաքին գործոնի ազդեցությամբ սկիզբ առան միջևորդավորված պատերազմներ, որոնք ծանրագույն հետևանքներ ունեցան այդ պետությունների և հասարակությունների համար:

Տարածաշրջանի երկրները «արաբական գարնան» արդյունքում հայտնվեցին հերթական ճգնաժամի ու ստացանցիայի մեջ: Հանուն ժողովրդավարության սկսված շարժումները որոշակի շրջափուլից հետո ձևափոխվեցին միանգամայն այլ որակի գործընթացների: Ժողովրդավարության ընթացքը խափանվեց: Առանձին դեպքերում (Եգիպտոս,

Լիբիա, Եմեն և այլն) քաղաքական գործընթացներին անմիջականորեն միջամտեցին զինվորականներ ու ամենատարբեր ռազմական խմբավորումների առաջնորդներ, որոնք հավակնում էին իշխանության: Բռնությունները, իշխանության ու քաղաքացիական ակտիվիստների միջև բախումները, զինված ընդհարումները սոցիալական տարբեր հանրությունների ու կլանների միջև, անջատողականության յրևանումները, կրոնական և այլ գործոններով պայմանավորված մոլոտոսդոլությունն ու ջիհադական շարժումները դարձան աննադրահարելի: «Արաբական գարունը» շատ դեպքերում փոխարինվեց «արաբական ձմեռ» (the Arab winter) արտասայությունում:

«Արաբական գարնան» գործընթացները միանգամայն փոխեցին Մերձավոր Արևելքի ընդհանուր պատկերը: Մասնավորապես՝ «Բուլանական պետություն»՝ Դաիլի և ջիհադական այլևայլ խմբավորումների գործունեությունը Սիրիայում, Իրաքում, Լիբիայում, Եմենում, Եգիպտոսում և այլ երկրներում մեծ սպառնալիք ստեղծեց տարածաշրջանային և միջազգային անվտանգությանն ու կայունությանը: «Արաբական գարնան» գործընթացները նպաստեցին սեփական երկրներում անկայունության, քաոսի, քաղաքական և տնտեսական անորոշության ձևավորմանը, որի հետևանքով մեծացավ արաբ փախստականների այլքը դեպի Արևմուտք:

Աշխատության մեջ համաարաբական ըմբոստության գործընթացն ուսումնասիրվել է պատմական որոշակիորեն լայն ժամանակահատվածի համատեքստում՝ դիտարկվելով որպես հերթական ցնցում, որն ապրեց արաբական աշխարհը 21-րդ դարում: Ուսումնասիրության առանցքը կազմում են հիմնականում Թունիսը, Եգիպտոսը, Եմենը և Լիբիան հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «արաբական գարնան» արդյունքում նշված երկրներում, ի տարբերություն մնացածների, տեղի ունեցան իշխանափոխություններ: Թունիսի, Եգիպտոսի, Լիբիայի և Եմենի երկարամյա առաջնորդները հեռացվեցին իշխանությունից, ձևավորվեցին նոր կառավարություններ, մշակվեցին նոր սահմանադրություններ: Անցումային շրջանին բնորոշ դարձավ անկայունությունն ու լարվածությունը իշխանության և հասարակության տարբեր թևերում:

«Արաբական գարնան» թեմայի ուսումնասիրությունն ունի թե՛ զիտական և թե՛ քաղաքական կարևորություն և արդիականություն: Համաարաբական ըմբոստությունների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ավելի համակողմանի կերպով հսկայական տեղի

ունեցած բարդ ու խրթին իրադարձությունների պատմական, քաղաքական ու սոցիալական պատճառները, ինչպես նաև արտաքին միջամտությունների շարժառիթներն ու նպատակները: Կարծում ենք, որ առանց պատմական հենքի ուսումնասիրության հնարավոր չէ հասկանալ 21-րդ դարում ձևավորված և դեռևս չհանկուցալուծված գործընթացների տրամաբանությունը: Արաբները, որոնք 16-րդ դարում հայտնվեցին Օսմանյան կայսրության կազմում, ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի առաջին կեսը ստիպված էին հակազդել էվրոպական գաղութատիրությանը, որին հաջողվեց վերածնել ու մասնատել արաբական աշխարհի քարտեզը, պատակավորություն առաջ բերել տարածաշրջանում վերահսկողություն սահմանելով տարածաշրջանի ուսուրսների նկատմամբ:

Աշխատության ժամանակագրությունը սկսվում է 20-րդ դարի սկզբից, որը համապատասխանում է Օսմանյան կայսրության պատմության վերջին փուլին և շարունակվում մինչև «արաբական գարեհան» գործընթացների սկզբնավորման ու հետեղափոխական փուլի զարգացումների ուսումնասիրությամբ՝ ընդհուպ մինչև 2015 թ.:

Հարկ է նշել, որ թեման կարևոր է նաև Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության տեսանկյունից, քանի որ արաբական աշխարհում գոյություն ունեցող հայկական համայնքները, մասնավորապես Սիրիայում և Իրաքում, մեծապես տուժեցին, կրեցին նյութական ու մարդկային մեծ կորուստներ: Համայնքների շրջանում մեծացան արտագաղթի շափերը, ավելի խորացավ անհանգստությունն արաբական աշխարհում հայապահպանության հեռանկարի նկատմամբ:

Սույն աշխատության խնդրո առարկա արաբական մի քանի երկրների ուսումնասիրության ընտրությունը պայմանավորված է «արաբական գարեհան» արդյունքում այդ երկրներում տեղի ունեցած իշխանափոխություններով: Այդ համատեքստում Թունիսը, Լիբիան և Եմենը դիտարկվել են մեկ ամբողջական բաժնում, հաշվի առնելով, որ Թունիսը համարվում է «արաբական գարեհան» մեկնակետ, իսկ Լիբիան և Եմենը արաբական այն բացառիկ երկրներից են, որտեղ տակա ցեղային-կլանային հարաբերությունները պայմանավորեցին ներքաղաքական զարգացումների ուրիշիանկությունը:

Աշխատության երրորդ բաժինն ամբողջությամբ նվիրված է Եգիպտոսին՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ եգիպտական հասարակությունը դասական քաղաքագիտության տեսանկյունից, ի տարբերություն արաբական մի շարք այլ երկրների հասարակությունների, որոնցից շատերին բնորոշ է ցեղային կառուցվածքը (տվյալ դեպքում Լի-

բիան և Եմենը), ավելի կազմակերպված էր, քաղաքական առումով ավելի հասուն և ուներ իշխանությունների դեմ պայքարի ինստիտուցիոնալ հարուստ փորձ: Տվյալ բաժինը ներառում է նաև համապատասխան ենթաբաժիններ, որոնք ավելի ընկալելի են դարձնում Եգիպտոսում ընթացող ներքաղաքական զարգացումները:

Աշխատության «Արաբական աշխարհի արդիականացման պատճառներն ու հետևանքները, ընդհանուր հայեցակարգային հիմնադրույթներ» բաժնում գիտական քննարկման է դրված արաբական աշխարհի փուլային զարգացման պատմամշակութային և քաղաքակրթական բաղադրիչը: Մեծ տեղ է հատկացված հետազոտության շրջանում արաբական երկրների զարգացման ուղու ընտրության հարցին: Պատճառահետևանքային մեթոդի միջոցով փորձ է արվել ընդհանուրություններ գտնել արաբական աշխարհի ներկա զարգացումների պատճառներին և օսմանյան տիրապետության շրջանում առկա սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական գործոնների մթնո: Առանձնահատուկ տեղ է հատկացվել արաբական երկրներում սերնդափոխության խնդրի ուսումնասիրմանը՝ որպես արդիականացման կարևորագույն նախապայման: Քննարկվել է նաև ընդոստությունների արդյունքում ստեղծված քառասյին իրավիճակը և արաբական երկրներից դեպի Եվրոպա գանգվածային արտագաղթի խնդիրը՝ որպես տարածաշրջանի ժողովրդագրական անվտանգության համակարգի փլուզման նախադրյալ:

«Արաբական գարունը Թունիսում, Լիբիայում և Եմենում» բաժինը նվիրված է տվյալ երկրներում ներքաղաքական զարգացումների առանձնահատկությունների, պետական ինստիտուտների կողքին հասարակության ցեղային կառուցվածքի և տեղական ցեղայնության ավանդույթների ուսումնասիրությանը: Հատուկ տեղ է հատկացված հակակառավարական ընդվզումների բովանդակային խնդիրների քննարկմանը, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատճառների վերհանմանը: Այդ իմաստով, Թունիսը, որպես «արաբական գարեհան» մեկնակետ, իրսեսեց նաև արաբական մյուս երկրներում տարիներ շարունակ կուտակված խնդիրների դեմ արաբական հասարակությունների ընդվզումը: Սույն բաժնում ուսումնասիրվել են նաև «արաբական փողոցի» գործելաճճի ընդհանրություններն ու տարբերությունները, երեք երկրների օրինակով քննարկվել է իշխանափոխության բանաձևը և ակցումային իշխանությունների քաղաքական ուղեգիծը:

«Արաբական գարունը Եգիպտոսում» բաժինն ամբողջությամբ նվիրված է այդ երկրում քաղաքական համակարգի կերպափոխման

խնդրի ուսումնասիրությանը: Գիտական քննարկման է ենթարկվել Եգիպտոսում գործող ընդդիմության քաղաքական ներուժը և վերջինիս իշխանության գալու նախապայմանները, խորհրդարանական և այլ-ընտրանքային նախագահական ընտրությունները, իսլամիստների հաղթանակը, «մեկնագամյա ժողովրդավարություն» ներդնելու իսլամիստների փորձը և հակաիսլամիստական պետական հեղաշրջումը: Ուսումնասիրվել է նաև Եգիպտոսում ազատական-ժողովրդավարական մոդելների ներդրման ձախողման պատճառները և հետևանքները:

Սույն աշխատությունը գրվել է հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն տարբեր աղբյուրների և գրականության հիման վրա: Լայնորեն օգտագործվել են միջազգային փաստաթղթեր, թեմայի վերաբերյալ արժեքավոր աշխատություններ, հոդվածներ, մամուլի հրապարակումներ, պաշտոնական հայտարարություններ, պարբերականներ:

Ուսումնասիրության համար սկզբնաղբյուր են ծառայել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի բանաձևերը¹, ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի որոշումները², ՄԱԿ-ի Փախստականների գրասենյակի հաշվետվությունները³, Հյուսիսատլանտյան դաշինքի⁴, Միջազգային ճգնաժամային խմբի զեկույցները⁵, ոչ կառավարական կազմակերպության «Ֆրիդոմ Հաւստ»-ի հաշվետվությունները⁶, «Հևարական համակարգերի

¹United Nations Security Council, Resolution 1973 (2011), https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110311-UNSCR-1973.pdf.

²Declaration on the granting of Independence to Colonial Countries and Peoples. Adopted by General Assembly Resolution 1514 (XV) of 14 December 1960, www.un.org/decolonization/declaration.

³The UN Refugee Agency, Libya, <http://www.unhcr.org/libya.html>.

⁴London Conference on Libya, 29 March, 2011, Chairs statement, https://www.nato.int/nato_static_files2014/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110329_London-Conference-Libya.pdf.

⁵The Libyan Political Agreement: Time for a Reset, International Crisis Group, Report N 170/Middle east and North Africa, 11. 04. 2016, <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/north-africa/libya/libyan-political-agreement-time-reset>.

Yemen's Al Qaeda: Expanding the Base, Crisis Group, Report No 174, Middle East North Africa, 02.02.2017, <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/yemen/174-yemen-s-al-qaeda-expanding-base>.

⁶Democracy Index 2010, https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf.

միջազգային հիմնադրամի»⁷, «Քարթերի կենտրոնի» զեկույցները⁸, Մերձավոր Արևելքի ժողովրդավարցման ծրագրի հաշվետվությունները և զեկույցները⁹:

Հարկ ենք համարում նշել, որ աշխատության ստեղծման գործում չափազանց մեծ նշանակություն են ունեցել հայ արաբագետների, մասնավորապես Ն. Հովհաննիսյանի¹⁰, սույն աշխատության համահեղինակ Գ. Գևորգյանի¹¹, ինչպես նաև Ա. Փաշայանի ուսումնասիրությունները¹²: Աշխատության թեմայի ուսումնասիրության համար կա-

Egypt 2010, Freedom in the World, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2010/egypt>

⁷Elections in Egypt: Implications of Recent Court Decisions on the Electoral Framework, Middle East and North Africa International Foundation for Electoral Systems, IFES briefing paper, 09.08.2012, http://www.ifes.org/sites/default/files/egypt_scc_decisions_august9.pdf.

⁸Final Report of the Carter Center Mission to Witness the 2011-2012 Parliamentary Elections in Egypt, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election-reports/egypt-2011-2012-final-rpt.pdf.

⁹McCurdy Daphne A Guide to the Tunisian Elections, October, 2011, Project on Middle East Democracy, <http://pomed.org/wp-content/uploads/2011/10/Tunisian-Election-Guide-Oct-2011.pdf>.

¹⁰Հովհաննիսյան Ն. Հ., Արաբական երկրների պատմություն, հ. II, Օսմանյան տրիպալետոսյան շրջան, 1516-1918, Եր., 2004, Հովհաննիսյան Ն. Հ., Արաբական երկրների պատմություն, հ. III, Եր., 2006, Նիկոլայ Հովհաննիսյան-85, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Եր., 2017:

¹¹Գևորգյան Գ. Գ., Կառավարվող ժողովրդավարական մոդելի գործարկումը Եգիպտոսում (2008-2010թթ.), Ժամանակակից Եվրասիա, հատոր 1(2), Եր., 2012, Մերձավոր Արևելքի արդիականացման խնդիրը. «արաբական գարուն» և Եգիպտոսը, Ժամանակակից Եվրասիա, հատոր 2(1), Եր., 2013, 2012թ. այլընտրանքային «ժողովրդավարական» նախագահական ընտրությունները Եգիպտոսում և իսլամականների հաղթարշավը, Ժամանակակից Եվրասիա, հ. 5 (1), Եր., 2016, Եգիպտոսի 2011-2012 թթ. խորհրդարանական ընտրությունները. «մեկ մարդ, մեկ ձայն, մեկ անգամ» համակարգը և «մեկնագամյա ժողովրդավարություն» հաղթանակը, Ժամանակակից Եվրասիա, հ. 6 (2), Եր., 2017:

¹²Փաշայան Ա. Ա., «Քաղաքական իսլամը» արաբական գարնան համատեքստում, Ժամանակակից Եվրասիա, հատոր III (1), Եր., 2014, Լույսի՝ Ամեն դար ունի իր միջնադարը. Խալիֆություն 21-րդ դարում, 13.07.2014, <http://168.am>, Լույսի Տարածաշրջանը վերադառնում է միջնադարյան արժեքներին, www.thearmenians.am.

ընդ նշանակություն են ունեցել ռուս արևելագետների և քաղաքագետների, ինչպիսիք են Ա.Ի. Ալեքսանդրովսկի¹³, Ա.Մ. Վասիլի¹⁴, Վ.Ի. Գուսբերինի¹⁵, Ա.Մ. Գուսարովի¹⁶, Յ.Ն. Ջինիկի¹⁷, Լ.Պ. Ջուլինայի¹⁸, Ա.Մ. Իվանովի¹⁹, Լ.Մ. Իսահի²⁰, Ա.Ա. Բորիշի²¹, Պ.Պ. Ռյաբովի²², Մ.Ա. Մապրոնովսկի²³, Ն.Ա. Մոլոգուբովսկու²⁴, Ի.Ա. Ֆարեգորդցևայի²⁵, Ի.Ս. Շիշկինի²⁶ և այլոց արժեքավոր ուսումնասիրությունները և աշխատությունները:

Մերձավոր Արևելքում ընթացող զարգացումների և մասնա-

¹³Александрова А. И., Катар и Саудовская Аравия: отношения обостряются, 11 марта, 2014, <http://www.iimes.ru/?p=20224>.

¹⁴Васильев А.М., Гражданское общество в Африке: реалии и мифы, Африка: Пробл. перехода к гражд. обществу. - М., 1995.

¹⁵Густерин П.В., Йеменская Республика на пути к президентским выборам, <http://islam-info.ru/obchestvo/1637-jemenskaya-respublika-na-puti-k-prezidentskim.html>.

¹⁶Гусаров В.И., Тунис: «Жасминная» революция-путь к стабильности?, Арабские страны западной Азии и Африки, ИВ РАН, М., 1998.

¹⁷Зинин Ю.Н., «Арабская весна» в повестке для экспертного сообщества России, Научная жизнь, N 5 (26) 2012, <http://www.vestnik.mgimo.ru/razdely/nauchnaya-zhizn/arabskaya-vesna-v-rovestke-dnya-ekspertnogo-soobshchestva-rossii-obzor>.

¹⁸Зудина Л.П., «Вторая республика» в Тунисе. Либерализм и авторитаризм, Арабские страны западной Азии и Африки, ИВ РАН, М., 1998.

¹⁹Иванов С.М., «Арабская весна»: Год спустя, 07.02.2012, Институт Ближнего Востока, <http://www.iimes.ru/?p=14121>.

²⁰Исаев Л.М., Труевцев К.М., Йемен: конец эпохи Салеха, Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: арабский мир после Арабской весны, М., 2016.

²¹Крол А.А., Египет: силы противостоявшие президенту М. Мурси, 06.02.2013, <http://www.iimes.ru/?p=16722>.

²²Рябов П.П., «Арабская весна» по-Йеменски, М., 2017.

²³Салпронова М.А., Египет: 90 лет конституционных трансформаций (1923-2013гг.), М., 2014.

²⁴Сологубовский Н.А., Ливия: "сомализация" плюс "катаризация"? 08.03.2012, <http://trueinform.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=3671>.

²⁵Царегородцева И.А., Мусульманские группы Египта и их политические партии накануне и после "революции 25 января", Политическая теория и политический анализ, Серия WP14, <https://publications.hse.ru/preprints/114496156>.

²⁶Шинкин И.С., Зачем Америка взорвала Большой Ближний Восток, 17.04.2011, regnum.ru/news/polit/1395636.html.

վորապես սույն աշխատությունում տեղ գտած խնդիրների ուսումնասիրությունը դժվար է ամբողջականացնել արագ անգլալեզու մի շարք հեղինակավոր գիտնականների աշխատությունների, խոսքը մասնավորապես վերաբերում է Արզուզել Ռակիային²⁷, Ալուու ժաամինային²⁸, Բաաի Ռաջային²⁹, Բասու ժանիային³⁰, Փ. Բոմնթին³¹, Բուրհաս Անուարին³², Լ. Քամբիդեին³³, Մ. Բորբորակին³⁴, Դ. Հիրոյին³⁵, Փ. Դրեշին³⁶, Դ. Ֆարխսին³⁷, Ջ.Վ. Դավիդսոնին³⁸, Նորարի Մուհամմեդին³⁹, Ջ.

²⁷Abouzeid Rania, Bouazizi: The Man Who Set Himself and Tunisia on Fire, 21, 01, 2011, <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,2044723,00.html>

²⁸Allouche Yasmina, 6 years after the Arab Spring: Where is Libya now? Middle East Monitor, 15.02.2017, <https://www.middleeastmonitor.com/20170215-6-years-after-the-amb-spring-where-is-libya-now/>.

²⁹Basly Raja, The future of al-Nahda in Tunisia, Carnegie endowment for international peace, April 20, 2011, <http://carnegieendowment.org/sada/43675>.

³⁰Basu Tanya, Who are the Houthis?, The Atlantic, 09.04.2015, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2015/04/who-are-yemen-houthis/390111/>.

³¹Beaumont Peter, The truth about Twitter, Facebook and the uprisings in the Arab world, 25 Feb. 2011, <https://www.theguardian.com>.

³²Boukhars Anouar, The Geographic Trajectory of Conflict and militancy in Tunisia, Carnegie endowment for international peace, 20.07.2017, <http://carnegieendowment.org>.

³³Campbell Leslie, Yemen: The Tribal Islamist, Wilson Center Home, 27.08.2015, <https://www.wilsoncenter.org/article/yemen-the-tribal-islamists>.

³⁴Corcoran Mark, Yemen: A century of conflict, ABC News, 15.04.2015, <http://www.abc.net.au/news/mark-corcoran/568708>.

³⁵Hiro Dilip, The Essential Middle East: A Comprehensive Guide, New York, 2003.

³⁶Dresch P. Tribes, Government and History in Yemen, A Clarendon Press Publication, Oxford, 1989.

³⁷Faris David, Constituting Institutions: The Electoral System in Egypt, Middle East Policy Council, Vol. XIX, N 1, Spring, 2012, <http://www.mepc.org/constituting-institutions-electoral-system-egypt>.

³⁸Jason W., Davidson, France, Britain and the intervention in Libya: an integrated analysis, Cambridge Review of International Affairs, volume 26, 2013, pp. 310-329.

³⁹Ghobari Mohammed, Yemen's Saleh leaves for U.S. opponents protest, Reuters, 22.01.2012, <https://www.reuters.com/article/us-yemen/yemens-saleh-leaves-for-u-s-opponents-protest-idUSTRE80L0AS20120122>.

Հարիսին⁴⁰, Հ. Ալիին⁴¹, Շ. Մեհրեզին⁴², Ն. Հասսանին⁴³, Շ. Ջերեմին⁴⁴, Ռ. Բրյուսին⁴⁵:

Աշխատությունը գրելիս մշտադիտման է եղբարկվել արաբական մեղիադաշտը, մասնավորապես նշված հարցերին առնչվող «սլ-Ջազի-րայի» հրապարակումները⁴⁶:

⁴⁰Harris George, The Libyan Quagmire. The Middle East Institute, 29.04.2011, <http://myemail.constantcontact.com/The-Libyan-Quagmire.html?soid=1102919617474&kaid=ePv3gO7-V48>.

⁴¹Hamza Ali, "Rebel" General Ali Mohsen al Ahmar, Yemen's back-up ruler after Saleh, The National, 24.03.2011, <http://www.abc.net.au/news/mark-corcoran/568708>.

⁴²Shireen T. Hunter, Modernization and Democratization in the Muslim World, Obstacles and Remedies, Center for Strategic and International Studies Washington, D.C., 2004, http://www.iranomid.de/IranOmid/en/ARCHVUS/CSIS_modernization.pdf.

⁴³Nafaa Hassan, Parliamentary Elections and the Future of the Political System in Egypt, Contemporary Arab Affairs, Vol. 9, Issue 2, Routledge, Taylors & Francis, 2016, pp. 163-186.

⁴⁴Sharp Jeremy, Egypt: 2005 Presidential and Parliamentary Elections, CRS Report for Congress, 21.09.2005, <https://pdfs.semanticscholar.org/27be/3a7e3f8a5d41c78b6cd87c82699093516ca1.pdf>.

⁴⁵Riedel Bruce, Why did Saudi Arabia save Yemen's ex-president again?, Al-Monitor 18.10.2017, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/10/saudi-arabia-yemen-save-ali-abdullah-saleh-russia.html>.

⁴⁶<http://www.aljazeera.com>.

ԳՆՈՒՌ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՐԻՒՆԿԱՆԱՑՄԱՆ
ՊԱՏՃԱՌՈՒՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՏԵՎԱԼՔՆԵՐԸ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՑԵՑԱԿԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Արաբներն աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից են, որոնք մշտապես, բազում դարերի ընթացքում և այսօր էլ շարունակում են կարևոր դեր խաղալ համաշխարհային պատմության մեջ: Դեռևս վաղ միջնադարում արաբները ստեղծեցին իրենց պետությունը՝ Արաբական խալիֆայությունը, որը մի հզոր և ընդարձակ կայսրություն էր և տարածվում էր Հնդկական օվկիանոսից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս և վճռական դեր խաղում ժամանակի միջազգային հարաբերություններում:

Մեծ է արաբների ներդրումը համաշխարհային քաղաքակրթության բնագավառում: Երանք դարձան իր նշանակությամբ համաշխարհային երկրորդ կրոնի՝ իսլամի հիմնադիրը և արաբական այբուբենի ստեղծողները, որը գործածվում է Ասիայի և Աֆրիկայի բազմաթիվ իսլամադավան ժողովուրդների կողմից: Արաբներն է գրված մտալույժանների սրբազան գիրքը՝ Կուրանը: Երանք մեծ զարկ տվեցին պատմագիտության, աշխարհագրության, փիլիսոփայության, քիմիայի, մաթեմատիկայի, աստղագիտության և այլ գիտությունների զարգացմանը: Արաբներն իրավամբ համարվում են մի ինքնատիպ քաղաքակրթության հիմնադիրը, որը հայտնի է արաբախալամական քաղաքակրթություն անվանումով:

Այս բոլորը խորը հետք է թողել մարդկության պատմության մեջ: Մակայն հեշտ ու խաղաղ չի եղել արաբների զարգացման պատմական ուղին: Հաղթանակների ու նվաճումների քաղցրության հետ միասին երանք ճաշակել են նաև պարտությունների և կորուստների դառնությունը:

Արաբների համար ճակատագրական եղավ օսմանյան լծի տակ հայտնվելը: Արաբական երկրների նվաճումը Օսմանյան կայսրության կողմից սկսվեց 1516 թ., երբ թուրքական զորքերը սուլթան Սելիմ I-ի ղեկավարությամբ ներխուժեցին Սիրիա, գրավեցին Հալեպը և Դամասկոսը, իսկ այնուհետև արաբական մյուս երկրները՝ Եգիպտոսը, Իրաքը,

Լիբանանը, Հորդանանը, Մաշրիկի և Մադրիբի մյուս երկրները: Մտա չորսդարյա օսմանկյան դաժան տիրապետությունը (1516-1918 թթ.) կա- տեցրեց արաբների քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային զարգացումը: Դա թերևս արաբների պատմության ամենամտայլ ժամա- նակահատվածն էր⁴⁷:

1.1 Արաբական երկրների նորագույն շրջանի զարգացման երեք փուլերը

Արաբական աշխարհն իրեն՝ արաբները, ինչպես և արաբացեա- ները, բաժանում են երկու տարածաշրջանի՝ Արաբական Արևելքի կամ արաբերեն «Մաշրիկի», որը համընկնում է «Մերձավոր Արևելք» աշ- խարհագրական հասկացության հետ: Երա մեջ մտնում են հետևյալ արաբական երկրները՝ Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, Բահ- ռեյնը, Եգիպտոսը, Եմենը, Իրաքը, Լիբանանը, Կատարը, Հորդանանը, Սաուդյան Արաբիան, Սիբիան, Քուվեյթը և Օմանը: Մաշրիկի մեջ է մտնում նաև Պաղեստինյան իրենավարությունը: Իսկ Արաբական Արև- մուտքը՝ «Մադրիբը», ընդգրկում է Հյուսիսային Աֆրիկայի բոլոր պե- տությունները՝ Ալժիրը, Թունիսը, Լիբիան, Մարոկկոն, Մավրիտանիան և Սուդանը:

Մովորաբար այլ-Մադրիբի մեջ մտնում են Հյուսիսային Աֆրի- կայի արաբական երկրները: Բացառություն է կազմում Եգիպտոսը, որը թեև գտնվում է Հյուսիսային Աֆրիկայում, սակայն ավանդաբար մաս- նագտններն այն համարում են Արաբական Արևելքի մի մասը, ելնելով հավանաբար այն իրողությունից, որ Եգիպտոսը պատմականորեն քա-ղաքական, տնտեսական և մշակութային առումով սերտորեն կապված է եղել և այժմ էլ կապված է Արաբական Արևելքի հետ: Նա իր պատ- մաքաղաքական և հոգևոր-մշակութային ժառանգությամբ ավելի շատ մերձավորարևելյան, քան թե աֆրիկյան երևույթ է: Մենք նույնպես, հետևելով այդ ավանդույթին, նպատակահարմար ենք գտել Եգիպտոսը ներառել այլ-Մաշրիկի մեջ:

1918 թվականից, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավար- տից հետո, արաբները թևակոխեցին իրենց զարգացման նորագույն

շրջանը, որն առանձնահատուկ տեղ է զբաղում նրանց հազարամյա պատմության մեջ: Դա ճակատագրական նշանակություն ունեցող և իրադարձություններով հարուստ, հաղթանակների և պարտություն- ների, հույսերի և հիասթափությունների, բայց և վերընթաց զարգացման դարաշրջան է:

Օսմանյան կայսրությունը խայտառակ պարտություն կրեց Առա- ջին համաշխարհային պատերազմում, և արաբական ժողովուրդներն իրենց զարգացման պատմական այս՝ առաջին փուլում, հասան իրենց դարավոր երազանքի իրականացմանը:

Երևաթ թաթափեցին օսմանյան 400-ամյա դաժան լուծը, որը նրանց քաղաքական հետամնացության և տնտեսական թշվառության գլխավոր պատճառներից մեկն էր: Արաբական լուսավոր քաղաքական միտքն օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու մեջ էր տեսնում արաբական գաղութի և վերանվելի նախադրյալները և հնարավորու- թյունը: Ուստի և Օսմանյան կայսրության փլուզումն արաբները, նրանց տարբեր սոցիալական խավերը և բոլոր հասարակական-քաղաքական ուժերը դիմավորեցին խանդավառությամբ: Երևաթ հավատացած էին, որ հասել է իրենց պատմության աստղային ժամը՝ դառնալու իրենց սեփական ճակատագիրն ազատորեն տնօրինողներ և իրենց զարգաց- ման ուղին ըստ իրենց պատմական ավանդույթների, պատկերացում- ների և աշխարհըմբռնման ընտրողներ:

Սակայն դեռ հեռու էր այդ պահը: Արաբական երկրները դեռևս ուշքի չէին եկել օսմանյան տիրապետության տապալումից և ինչպես հարևն է չէին ըմբռնել էրեսակայական ազատության քաղցր պտուղ- ները, երբ նրանք 1920-ականներից սկսած, դասական գաղութների, պրոտեկտորատների և ենթամանդատային երկրների կարգավիճակով ընկան եվրոպական գաղութատեր պետությունների, գլխավորապես Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ինչպես նաև Իտալիայի և Իսպանիայի գաղութային տիրապետության տակ: Այդ ժամանակվանից սկսվեց արաբների համառ և երկարատև պայքարն ընդդեմ եվրոպական գաղութարար- ների՝ հանուն քաղաքական անկախության և զերիշխանության: Դա արաբական երկրների զարգացման երկրորդ փուլն էր, որը տևեց մի ամբողջ կես դար՝ մինչև 1970-ականների կեսերը և ավարտվեց արաբ- ների հաղթանակով:

Ճիշտ է, սխալ կլինեի հավասարության նշան դնել օսմանյան բարբարոսական լծի, որի վերջնական նպատակը կայսրության բոլոր ոչ բուրբ ժողովուրդներին՝ արաբներին, հույներին, հայերին, քրդերին, ասորի-

⁴⁷ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Երևանի Ե.Դ., Թորբերի ծագումը, Երե- վան, 1975: Հովհաննիսյան Ն. Հ., Արաբական երկրների պատմություն, հ. II, Օսմանյան տիրապետության շրջան, 1516-1918, Եր., 2004:

ների, պավոնների բոնի թրքացումն էր, և եվրոպական գաղութատիրության միջև:

Մակայն փաստ է, որ արաբներին չհաջողվեց օսմանյան լուծը թոթափելուց հետո, այսինքն առաջին փուլում, հասնել քաղաքական լիակատար անկախության և ազգային ինքնուրույն պետության ստեղծման: Այդ կարևոր ազգային-քաղաքական խնդիրը կարողացան լուծել միայն երկրորդ փուլի ընթացքում, մասնավորապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդած շրջանում, որը երանց պատմության մեջ մտել է որպես ազգային-ազատագրական պայքարի դարաշրջան: Այդ պայքարը հիմնականում ավարտվեց, ինչպես նշվեց, 1970-ական թվականների կեսերին: Այդ գործընթացին մեծապես նպաստեց նաև համաշխարհային գաղութային համակարգը վերացնելու վերաբերյալ Միավորված ազգերի կազմակերպության կողմից 1960 թ. ընդունած որոշումը⁴⁸:

Երկրորդ փուլի խնդիրների հաջող իրականացման արդյունքում աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա հայտնվեց արաբական 18 անկախ պետություն՝ Ալժիրը, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, Բահրեյնը, Եգիպտոսը, Եմենը, Թունիսը, Բրաբը, Լիբանանը, Լիբիան, Կատարը, Նորդանանը, Մավրիտանիան, Մարոկկոն, Մաուրյան Արաբիան, Սիրիան, Սուդանը, Քուվեյթը և Օմանը: Ստեղծվեց նաև Պաղեստինյան ինքնավարությունը, որը գտնվում է պետականության կազմավորման նախաշեմին, որով արաբական անկախ պետությունների թվաքանակը կհասնի 19-ի:

Արաբները մշտապես փայփայել են միասնական արաբական պետություն ստեղծելու, իսկ նրանք որոշ գաղափարախոսներ անգամ Արաբական խալիֆայության վերականգնման գաղափարը: Մակայն իրականությունն ավելի զոդեղ գտնվեց, քան թե երգանքը: Մի շարք քաղաքական, տնտեսական պետության փոխարեն, ինչպես նշվեց, ստեղծվեց մոտ երկուսուսուկ անկախ պետություն: Պրոֆեսոր Լ. Նով-հաննիսյանը գտնում է, որ արաբական միասնական պետության ստեղծման գաղափարը հնարավոր չէր լավ իրագործել արաբական երկրների անհամաչափ զարգացման հետևանքով: Արաբական երկրների անհամաչափ զարգացման հայեցակարգն առաջին անգամ պատմա-

գիտության մեջ կա է առջ քաշել, և քննարկման ենթակայացրել 1986 թ. օգոստոսին Նամբուրգում գումարված արևելագետների XXXII միջազգային կոնգրեսում⁴⁹, որը լայն արձագանք գտավ գիտական աշխարհում և ընդունելության արժանացավ մասնագետների կողմից:

Արաբական երկրների անհամաչափ զարգացման վերաբերյալ Լ. Նովհաննիսյանի տեսարողության մասին տեղյակ էին նաև Ֆորիդոլային Միության կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեում⁵⁰: Դրա Միջազգային բաժնին հատկապես հետաքրքրում էր հայ մասնագետի այն տեսակետը, որ անհամաչափ զարգացման պատճառով անհնար է դառնում արաբական միասնության իրականացումը և մեկ արաբական միասնական պետության ստեղծումը:

Արաբների կողմից անկախության նվաճումը և 18 ինքնիշխան արաբական ազգային պետությունների կազմավորումը կարևոր պատմական նշանակություն ունեցող երևույթ էր, որն արմատապես փոխեց իրադրությունը և ուժերի փոխհարաբերությունն ամբողջ Մերձավոր Արևելքում: Արաբական երկրները միջազգային հարաբերությունների կրավորական ենթակայաներից վերածվեցին համաշխարհային պատմական գործընթացի ակտիվ մասնակիցների, որոնք այսօր ներգործում են միջազգային հարաբերությունների և համաշխարհային քաղաքական մթնոլորտի ձևավորման վրա:

Երկրորդ փուլում եվրոպական գաղութատիրության դեմ մղված պայքարն իր բնույթով համազգային պայքար էր, որի ընթացքում տվյալ երկրի արաբները հանդես էին գալիս միասնական ճակատով: Դա արաբների ազգային-քաղաքական զարթոնքի և ինքնագիտակցության զարգացման փուլն էր: Եվ այդ ժամանակ ազգային անկախության համար պայքարի մեջ մտած արաբական սերունդները պատվով հանձնեցին իրենց բաժին ընկած գաղութային լծի տապալման պատմական քննությունը: Ավելին նրանք չկարողացան անել, և մի շարք կարևոր հարցերի լուծումը բաժին ընկավ արաբների հաջորդ սերունդին:

⁴⁸Hovhannisyan N.H., Irregularities in the Development of the Arab Countries and their Consequences (1950-1970), Proceedings of the XXXII International Congress for Asian and North African Studies, Hamburg, 25th-30th August, 1986, Stuttgart, 1992, p. 450-451.

⁵⁰Տե՛ս u Hovhannisyan N.H., The Uneven Development of the Arab Countries and Its Consequences (1950-1970s), Nauka Publishers Department of Oriental Literature, Moscow, 1986.

⁴⁸ Declaration on the granting of independence to colonial countries and peoples. Adopted by General Assembly resolution 1514 (XV) of 14 December 1960, www.un.org/decolonization/declaration.shtml.

1.2 Արաբական երկրների զարգացման ուղիների ընտրության հարցը

Անկախության ուղով ընթացող արաբական երկրների զարգացումը հեշտ ու խաղաղ չի եղել: Դա մաքրատնմների, քաղաքական փոթորիկների, բախումների, մեծ և փոքր պատերազմների, վրիպումների և սայթաքումների ուղի է եղել: Դա միաժամանակ հաղթանակների, ազգային անկախության ամրապնդման, պետական շինարարության և սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի ուղի է եղել:

Քաղաքական անկախության նվաճումից հետո զարգացման հետ կապված ղովարությունները և բարդությունները բնորոշ են ոչ միայն արաբական երկրներին, այլև աշխարհի բոլոր երկրներին: Այդպիսին է կյանքը, այդպիսին են քաղաքական իրողությունները:

Քաղաքական անկախության նվաճումից հետո արաբական երկրների առջև իր ողջ սրությամբ կանգնեց հետագա զարգացման ուղու ընտրության հիմնախնդիրը՝ ի՞նչ ուղի ընտրել, նախապատվությունը ո՞ր կողմնորոշումին տալ:

Ջարգացման ուղիների հարցում արաբական 18 պետությունները միասնական տեսակետ չունեցան և նրանք ընտրեցին տարբեր ուղիներ: Վերանալով զանազան մակր խնդիրներից, պետք էշել, որ նրանք ընտրեցին երեք տարբեր ուղիներ:

Առաջինը եղավ զարգացման կապիտալիստական ուղին, որի նախադրյալներն այս կամ այն չափով կային համարյա բոլոր երկրներում: Ջարգացման այդ ուղին ընտրեցին արաբական երկրների մեծ մասը և դրա համար հարկ չեղավ հորինել հատուկ արաբական մոդել, և այդ կողմնորոշման աղետները բավարարվեցին արդեն եղածով և տեղավորվեցին արդեն գոյություն ունեցող համընդհանուր կապիտալիստական մոդելի կամ ձևաչափերի շրջանակներում՝ սակայն պահպանելով արաբական ֆեոդալական-ցեղային վերնախավի իրավունքները և դրերի խորքից եկող նրանց առանձնաշնորհները:

Երկրորդ ուղին, ի զարմանա շատերի, եղավ զարգացման սոցիալիստական կողմնորոշումը: Սակայն խոսքը ոչ թե գիտական սոցիալիզմի մասին է, այլ հատուկ «արաբական սոցիալիզմի» ընտրության մասին, որի տարատեսակներն անցյալ դարի երկրորդ կեսերից մեծ տարածում ստացան: Ջարգացման սոցիալիստական կողմնորոշումն ընտրեցին Եգիպտոսը, Սիրիան, Իրաքը, Եմենը, Ալժիրը, Լիբիան, Թունիսը և Մուսլանը: Դրանք այն երկրներն էին, որոնք սերտ հարաբերություն-

ներ էին հաստատել Խորհրդային Միության հետ, նրա հետ կերել քաղաքական, տնտեսական, անգամ ռազմական համագործակցության պայմանագրեր և այլն: Լրանք արտոնյալ ֆինանսական և տնտեսական լայն օգնություն էին ստանում Խորհրդային Միությունից, որը նրանց մատակարարում էր նաև արդիական գնեթ ու զինամթերք, համապատասխան կադրեր պատրաստում խորհրդային ռազմական ուսումնական հաստատություններում, ռազմաբազաներում և այլն: Պետք է ենթադրել, որ այդ հանգամանքը իր դերն է խաղացել այդ երկրների կողմից զարգացման սոցիալիստական կողմնորոշման մոդելին նախապատվություն տալու հարցում:

Երրորդ ուղին հռչակվեց զարգացման իսլամական ուղին, որի դասական օրինակը հանդիսացավ Սաուդյան Արաբիան, ինչպես նաև Կատարը, Բահրեյնը, Քուվեյթը, Օմանը: Սաուդյան Արաբիան իր բնույթով թուխրատիկ աստվածապետություն է: Առ հատուկ սահմանադրություն չունի, և նրա համար սահմանադրությունը մուսուլմանների սրբազան գիրքը՝ Դուրանն է: Այս ուղղության կողմնակիցները հրապարակավ այն տեսակետն էին արտահայտում, որ մուսուլման ժողովուրդների և երկրների երջանկությունը և զարգացման միակ ուղին իսլամի դոգմաներին, Դուրանի դրույթներին, շարիաթի պահանջներին և կրոնաիրավական դպրոցներին մագիաբներին, հավատարիմ լինելն է: Ջարգացման իսլամական ուղին ժխտում է զարգացման թե՛ կապիտալիստական, և թե՛ սոցիալատական ուղիները: Երրորդ ուղու կողմնակիցները հավատացած են, որ զարգացման իսլամական ուղին կամ մոդելը առավելագույն է համապատասխանում արաբ մուսուլմանների դարավոր պատկերացումներին և միակ ուղին է, որն ի վիճակի է երջանկացնել համայն արաբական աշխարհը և աշխարհի բոլոր մուսուլմաններին:

Բայց, ինչպես հաճախ է պատահում պատմության մեջ, զարգացման վերոնշյալ երեք ուղիներն էլ ձախողվեցին: Լրանք լրիվ զարգացում չունեցան և շատ դրույթներ լուր ղեկարատիվ բնույթ կրեցին: Իշխանության գլուխ եկած նոր ուժերն ընթացան այլ ուղով, որը ոչ միայն խոչընդոտ հանդիսացավ վերոնշյալ երեք ուղիներից որևէ մեկին լիակատար կենսագործմանը, այլև ստեղծեց նոր իրադրություն համայն արաբական աշխարհում՝ թե՛ Մաշրիկում, և թե՛ Մարդիբում: Այդ ուժերն և նրանց առաջնորդները նախկին սերունդների ուղղակի հաջորդները եղան: Լրանք չունեին ա) բավականին բարձր կրթություն և հասարակական զարգացումների վերաբերյալ համապատասխան գիտելիքներ,

բ) հոգեբանորեն և իրենց մենթալիտետով բնավ աչքի չէին ընկնում, գ) չէին տիրապետում պետության կառավարման և հասարակության ղեկավարման արվեստին, դ) նախնիների պէս ապավինում էին արաբական դարավոր սովորություններին և անընդունակ գտնվեցին նոր առաքելության իրականացման համար:

1.3 Արաբական երկրներում պետական կառավարման աննախադեպ մոդելի հաստատումը

Բնչպես նշվեց, չնայած արաբական երկրների անկախացմանը, այդուհանդերձ, չհաջողվեց հաստատել մի այնպիսի պետական համակարգ, որը բավարարեր արաբական հասարակությանը: Արաբների այն սերունդը, որը ձևավորվել էր XIX դարի վերջերին - XX դարի սկզբներին, իրեն վիճակված պատմական ընտելությունը գաղութարարին թեթևփումը, հանձնեց գերազանց, բայց սովելին անել չկարողացավ: Դա արտահայտվեց նրանում, որ անկախության նվաճումից հետո արաբական երկրներում տեղի չունեցան արմատական րնույթի համակարգային փոփոխություններ, ինչը կարող էր նպաստել արաբական երկրների դարակազմիկ թոփախին միջազգային արժեքային համակարգից արդիական համակարգ: Ամերկույթ, ձևականորեն, արաբական մի շարք երկրներում, իհարկե, եղան որոշ փոփոխություններ՝ տապալվեցին միապետություններ, ինչպես Եգիպտոսում: Իրաքում, Եմենում, Լիբիայում, հաստատվեցին հանրապետական կարգեր, ստեղծվեցին մեջլիսներ՝ պառլամենտներ, քաղաքական ասպարեզում ձևավորվեցին և հայտնվեցին քաղաքական կուսակցություններ և այլն: Բայց դրանք կյանքի չկոչեցին խորքային, արմատական և համակարգված արդիական փոփոխություններ և չէին էլ կարող դա սանել, քանի որ իշխանության գլուխ եկած ուժերն իրենց առջև անգամ նման խնդիրներ չէին դնում:

Անկախության նվաճումից հետո արաբական երկրներում աստիճանաբար ձևավորվեց պատմության մեջ իր նախադեպը չունեցած կառավարման մի այնպիսի համակարգ, որն իրավաբանորեն շատ դժվար է ձևակերպել: Բայց պայմանակալորեն դա կանվանենք ժառանգակալության վրա հիմնված հանրապետական-միապետական համակարգի վրա հիմնված յուրահատուկ մի սխեմա: Արդի իրավագիտությունն ի վիճակի չէ տալ նման համակարգի իմաստ գիտական աստիճանով, որն անվանվելու էր ընդունվի բոլորի կողմից՝ թե՛ իշխանության գլուխ եկած

ուղիակ-քաղաքական էլիտայի, և թե՛ ստորին խավերի, արաբական հասարակալության և ժողովրդական լայն զանգվածների կողմից:

Հանրապետական-միապետական սխեմիզի կամ համակարգի վերաբերյալ բանաձևում հանրապետական քաղաքիչը տվյալ արաբական պետության պաշտոնապես հանրապետական լինելն է, ինչը ամբողջված է տվյալ երկրի աստիճանադրությամբ, և նախագահը որպես պետության ղեկավարը լինելու հանգամանքով, որը նույնպես ամրագրված է աստիճանադրությամբ, և նման այլ առիթրուտներով:

Իսկ միապետական քաղաքիչը ներկայացված է նախագահի փաստացի անժամկետ կառավարելու, պետության ղեկավարը լինելու հնարավորությամբ և իրողությամբ, չնայած որ նա այդ պաշտոնը գրադեցնում է ընտրությունների արդյունքով: Բայց ընտրությունները, ինչպես վկայում է արաբական երկրների պրակտիկան, ձևակա են, քանի որ պրեզիդենտի պաշտոնը գրադեցնողն ունի այնպիսի լծակներ, որոնք ընտրությունները իրոք դարձնում են ձևական և միայն դրոշմակերտ քվեարկության նախապես հայտնի արդյունքները և հաստատում «պրեզիդենտի» հերթական հաղթանակը: Պատահականությունն չէ, որ արաբական երկրներում ընտրողների շրջանակներում տարածված է այն տեսակետը, որ նախագահը ոչ թե ընտրվում, այլ անընդմեջ ինքն իրեն է նշանակում այդ պաշտոնում:

Միապետական քաղաքիչի օրգանական մասն է կազմում իշխանությունը նախագահ իրից որդուն փոխանցելու միտումը, փորձերը և քաղաքականությունը:

Սյալիտով, արաբ քաղաքագետներն աշխարհին պարզեցնելի կառավարման մի յուրահատուկ մոդել, որը մենք կոչում ենք «նախագահական-միապետական-դինատիական կառավարման մոդել»: Այդ բոլորի մասին են վկայում ստորև բերվող օրինակները:

Թունիսում 1957-1987 թվականներին, ուղիղ 30 տարի երկրի նախագահի պաշտոնն անընդմեջ գրադեցնում էր Հաբիբ Բուրգիբան, որը հաստատել էր իր անձնիշխանական վարչակարգը: 1974 թ. նա հռչակվեց ցմահ նախագահ և ստացավ «Թունիսի հայր» կոչումը, որը չունեցավ երևույթ էր պետական կառավարման տեսանկյունից: Նա իր որդուն՝ Հաբիբ Բուրգիբա կրտսերին սկսեց պատրաստել որպես իրեն փոխարինող, որը պետք է ապահովեր Բուրգիբաների տոհմի ժառանգակալությունը: Թեև երկրի վարչապետ Ջին ալ-Աբիդին Բեն Ալի 1987 թ. կատարեց պետական հեղաշրջում և տապալեց Բուրգիբաներին, սակայն նա նու ստորադրում, մինչև 2011 թ. Թունիսը կառավարեց

նույն կերպ, նույն մեթոդներով, ինչպես իր տալալյալ խախտողը:

Նույն ուղիով էր ընթանում Եզրայտոսի Արարական Հանրապետությունը: 1981 թ., նախագահ Անվար Մադաթի սպանությունից հետո, նախագահի պաշտոնը զբաղեց նախկին փոխնախագահ Չոսիի Մուբարաքը, ով եգիպտական «գահը» զբաղեցրեց 30 տարի, մինչև 2011 թ.: Նա երկրում մտցրեց արտակարգ դրություն, որը պահպանվեց 30 տարի, ինչը հնարավորություն էր տալիս նրան երկիրը կառավարել այնպես, ինչպես իր կամքն էր թելադրում: Նա նույնպես պատրաստվում էր նախագահությունը փոխանցել իր ավագ որդուն Գամալին, ինչպես ընդունված է միապետական համակարգում:

Լիբիական Արարական Ժողովրդական Մոցիալիստական Մեծ Ջանախիրիայի առաջնորդ Մուամմար Կադաֆին «գահի» վրա մնաց 42 տարի՝ 1969-2011 թթ.: Նա հանրապետությունը կառավարում էր բացարձակ միապետի հավանություններով և գահի վրա իրեն փոխարինող էր նախապատրաստում իր որդիներին մեկին, որը կրում էր «Մեյֆուլ-Բայան»՝ «Բալամի սուր» անունը:

Ավելի քան 32 տարի Շմեը գլխավորում էր նախագահ Ալի Աբդալլահ Մալիկը, ով նույնպես իրեն պատկերացնում էր անփոխարինելի և տուրք տալով միապետական ժառանգականության մոդելին, իրեն փոխարինող էր պատրաստում իր որդուն:

Գրեթե նույն սցենարով էին ընթանում իրադարձությունները նաև Սիրիայում: Այստեղ արտակարգ դրություն էր մտցվել դեռևս 1963 թ., որը պահպանվեց ավելի քան 48 տարի: 1970 թ. իշխանությունն անցավ Հաֆիզ Ասադին և նրա գլխավորած պալմիրների կլանին: Նա կառավարեց 1970-2000 թթ., ավելի քան 30 տարի, մինչև իր մահը: Այդ տարիները եղան ներքին լարվածության տարիներ, երբ բացահայտ պայքար էր ընթանում ուղղափառ սուննի մուսուլմանների և ալավիների միջև: Սիրիան եղավ միակ երկիրը, որտեղ իրականացվեց արաբական դիկտատորների երագանքը՝ իշխանության փոխանցումը նախագահ իրից որդուն: Հաֆիզ Ասադը դրան պատրաստվել էր շատ խնամքով: Այդ պատճառով էլ նրա մահից հետո նախագահական իշխանության անցումը նրա որդուն՝ Բաշար Ասադին, կատարվեց համեմատաբար հեշտությամբ և առանց արյունահեղության:

Արաբական մյուս երկրներում էլ տեղի էին ունենում նույն բնույթի խտրումներ, ներքին պայքար, պետական հեղաշրջման փորձեր, որի հետևանքով ստեղծվել էր անկայուն իրադրություն:

Ավանայտ է, որ շատ արաբական երկրներում առկա հայտնի

ժողովրդագրական և տնտեսական խնդիրները դարձան արդեն գոյություն ունեցող տարաբնույթ լատենտ և ակնառու հակամարտությունների ակտուալացման պատճառ, ինչը զգալիորեն ռադիկալացրեց այդ երկրների ներքին իրավիճակը⁵¹:

1.4 Մերդափոխությունը՝ որպես արաբական արդիականացման առանցքային նախապայման

2011 թ. սկզբներին արաբական աշխարհում շատերի համար անսպասելորեն սկսվեց պատմության մեջ իր զուգահեռները չունեցած ազգային, քաղաքական և սոցիալական մի պտոթկում, որը շարունակվում է մինչև օրս:

Իսկ ի՞նչ բնույթի իրադարձություններ են դրանք, որտե՞ղ են դրանց պատճառները: Բնույթի վերաբերյալ գոյություն չունի միասնական տեսակետ: Ունանք այդ իրադարձությունները դիտում են որպես խտրություն կամ բռնտ, ոմանք՝ պետական հեղաշրջման փորձ կամ հեղաշրջում, ոմանք՝ իսլամական ղավաղություն կազմակերպված «Իսլամական ալ-մուսլիմին»՝ «Մուսուլման եղբայրներ» կրոնաքաղաքական ծայրահեղական կազմակերպության կողմից, կան նաև տեսակետներ օտար պետությունների միջամտության վերաբերյալ և այլն: Բավականին լայն տարածում է գտել և մոդայիկ է դարձել համաարաբական պտոթկումը՝ դիտարկել որպես «արաբական գարուն», թեև դա թե՛ ժամանակի արումով (իրադարձությունները ծավալվել են դեկտեմբեր ամսից), և թե՛ արյունահեղության աստիճանով ու սպանված-մտրվածների քանակով ոչ մի ընդհանուր բան չունի տարվա այդ ձմեռային եղանակի հետ: Այդ տեսակետները կամ կարծիքները շատ հեռու են ճշմարիտ լինելուց և պատմական այս կարևոր երևույթի գիտական բացահայտումից:

Դեպքերի զարգացումը և իրադարձությունների վերլուծությունն ու պատմաամբաստական մտուցումը մեզ բերել են այն եզրահանգման, որ այն, ինչ կատարվում է 2011-2017 թթ. ողջ արաբական աշխարհում՝ դա համաարաբական ընդհանուր էրևույթ էր և հանուն արաբական

⁵¹Հովհաննիսյան Դ., Տրանսֆորմացիոն գործընթացները Միջին Արևելքում և Հայաստանը, Վերլուծական տեղեկագիր (նաղվածների ժողովածու), N 6, Եր., 2013, էջ 14:

հասարակության արդիակենցաման: Ինչ վերաբերում է պատճառներին, ապա սովորաբար շեշտը դրվում է տնտեսական և սոցիալական բաղադրիչների վրա: Միամտություն կլինե՞ր դրանց անտեսումը: Մակայն դրանք այնպիսի սուր բնույթ չեն կրում, որ կարողանային համաժամանակյա համաարաբական ընդգծման պատճառ դառնալ: Մանավանդ, որ արաբական մի շարք երկրներում, ինչպես, օրինակ, Լիբիայում, Թունիսում, Քուվեյթում, կամ Բահրեյնում, Կատարում, էլ չենք խոսում Ստալոյան Արաբիայի, Արաբական Միացյալ Եմիրությունների մասին, կենսամակարդակը մեկ շնչին ընկնող եկամուտների չափով չէր զիջում աշխարհի ամենազարգացած երկրներին, իսկ արաբական մյուս երկրները ընդհուպ մոտեցել են կամ մոտենում են այդ մակարդակին: Ուրեմն հարցի էությունն այն է, որ դրանք ոչ միայն նախապատճառներ չեն, այլև դրանք հենուսան են մեկ այլ ֆենոմենի, առանց որի բացահայտման հնարավոր չէ ճիշտ հասկանալ և մեկնաբանել արդի արաբական ըմբոստությունը: Այդ հարցում արդի քաղաքագիտությունը մեր կարծիքով, անընդունակ գտնվեց տալ հավաստի և սպառիչ պատասխաններ ու հայտնվեց փակուղու մեջ:

Ինչպես եշվեց, քաղաքական անկախության եվաճումից հետո արաբական երկրների առջև կանգնեց զարգացման հետագա ուղու ընտրության հարցը, և նախապատվությունը որոշ երկրներ տվեցին զարգացման կապիտալիստական, որոշ երկրներ սոցիալիստական, իսկ որոշ երկրներ էլ խլամական ուղուն: Եշվեց նաև, որ վերոնշյալ երեք ուղիներն էլ չարդարացրին արաբների ծայրերը: Արաբների այն սերունդը, որը ձևավորվել էր օսմանյան տիրապետության և եվրոպական գաղութատիրության դարաշրջանում, ի վիճակի չէրավ լուծել այդ կարևորագույն խնդիրը: Զարգացման ուղու հետ կապված հարցերի լուծումը բաժին ընկավ արաբների այն սերնդին, որը լույս աշխարհ էր եկել և ձևավորվել անկախության դարաշրջանում:

Իսկ ինչու արաբական այդ նոր սերունդը, ի տարբերություն նախորդ երկու սերունդների, կարողացավ նախաձեռնել արաբական երկրների արդիականացման շարժումը, գլխավորել այն և տասնյակ միլիոնավոր մարդկանց ոտքի հանել ընդունել գոյություն ունեցող հանրապետամիապետական վարչակարգերի: Դրա պատասխանը պետք է գտնել հետևյալում:

Առաջին, անկախության դարաշրջանում ձևավորված արաբական սերունդը, ի տարբերություն նախորդ երկու սերունդների, կործվել է դաստիարակվել էր ոչ թե միջնադարյան մեդրեսներում, որտեղ տի-

բապետող էին դարերի խորքից եկող քարաքան կրոնական դոգմաների և արժեքների անելը, երանց հավատարիմ ու եվիրված լինելը, միջնադարյան բարքերին հնազանդ լինելը, այլ աշխարհիկ դպրոցներում, որը այլ ոգով էր դաստիարակում իր սաներին, այլ բնույթի և մակարդակի կրթություն ու գիտելիքներ էր տալիս երանց: Մեդրեսների, որպես համընդհանուր կրթական հիմնական կենտրոնների դարաշրջանն արդեն անցել է: Աշխարհիկ դպրոցների աշակերտներն ավելի մեծ գիտելիքների տեր են, ավելի անկախորեն իրենց դաստիարակումներում, ավելի պատրաստ հրաժարվելու իր դարև ապրած արժեքներից և դաստիարակման մեթոդներից և ավելի ընկալուչ նորի հանդեպ:

Երկրորդ, արաբական նոր սերունդը փայլուն կերպով օգտվեց արտասահմանյան ավելի զարգացած երկրների համալսարաններում բարձրագույն կրթություն ստանալու հնարավորություններից: Այդ ընթացքում հարյուր հազարավոր երիտասարդներ բարձրագույն կրթություն ստացան բրիտանական, ֆրանսիական, գերմանական, իտալական, ամերիկյան, խորհրդային և այլ երկրների համալսարաններում: Գտնվելով զարգացած եվրոպական և ամերիկյան երկրներում, շփվելով գիտության և մշակույթի գործիչների հետ, ծանոթանալով զարգացած գիտական ուղղություններին, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների դրվածքին, դասավանդման մեթոդներին, երթերցվել բուհական դասագրքերը և ակնաձոր մասնագետների աշխատությունները երանց ակամայից տեսնում էին այն անուշի տարբերությունները, որոնք կային այդ երկրների և իրենց հայրենիքի պետական կառուցվածքներում, հասարակական, քաղաքական, կրթական համակարգերում և առօրյա կյանքում: Արանք արդեն եվրոպական արժեքների կողմնակիր էին, ծանոթ էին համաշխարհային գիտական և փիլիսոփայական ուսումնքներին և տեսնում էին հաղթահարել իրենց երկրների դարավոր հետամնացությունը, արդիականացնել իրենց հայրենիքը, կիսոտե հասարակական առաջադիմական սկզբունքները և դուր բացել քաղաքակրթական, ժողովրդավարության և համամարդկային այլ գլուխ արժեքների առջև: Ձևավորվեց նոր տիպի զարգացած արաբը, որն այլևս նախկին խեղճ, հնազանդ, մեջքը շեշի և տիրոջ առջև կրած, գուխը խոնարհած հեզ արաբը չէր: Նա պատրաստ էր արմատական վերափոխություններ կիրառել, պայքարել դրա համար և իր երկիրը տանել արդիականացման ուղիով: Այդ շրջանավարտները և քաղաքակրթիք երկրներ տարբեր նպատակներով այցելած արաբները, վերադառնալով հայրենիք դարձան նոր արժեքների ոչ միայն կողմներ, այլև տարա-

ծողներ և ձեռք բերեցին մեծ հեղինակություն հասարակության մեջ՝ մազնիսի նման իրենց ձգելով այլ երիտասարդներին:

Երբորդ, արտակարգ դեր խաղացին համացանցը, հեռուստացույցը և տեղեկատվական արդի այլ միջոցները: Արաբական նոր սերնդի կյանք մտնելը ժամանակի առումով համընկավ համացանցի հայտնության հետ, որը իսկական հեղաշրջում էր թե՛ զարգացած, և թե՛ զարգացող երկրների համար: Արաբական նոր սերունդն անցավ համացանցի բովով, հայտնվեց տեղեկատվական բուռն հոսանքի ոլորապտույտում, դարձավ ավելի հասուն, լավատեղյակ աշխարհում տեղի ունեցող փոփոխություններին, և այդ ֆոնի վրա ավելի ակնհայտ դարձավ արաբական երկրների հետամնաց լինելու իրողությունը, ինչև ավելի ամրապնդեց նրանց վճռակետությունը արդիականացնելու իրենց երկիրը: Լրանց կողմնակիցներին և համակիրների բռնակն օրեցօր ստվարանում էր, և նրանք դարձան թերևս ամենաազդեցիկ ուժն իրենց երկրում:

Այդ բոլորը չէր կարող չհանգեցնել և իրոք հանգեցրեց բախման նոր ձևավորվող հասարակության և իր դարն ապրած, հնամաշ պետական, քաղաքական և հասարակական կառույցների կողմնակիցների միջև: Արաբական հասարակությունը երկփեղկվեց: Մի կողմում հին վարչակարգերի և կառույցների կողմնակիցներն էին, կառավարող վերեսխավը, որոնք արդեն փորձամասնություն էին կազմում, սակայն շարունակում էին սեփական բնակչությանը վերաբերվել ինչպես միջնադարյան ֆելլախի և բեդվիլի, իսկ մյուս կողմում՝ արդիականացման կողմնակիցները, որոնք գլխավոր ուժը ըմբոստացած, կրթված և ինքնագոհությամբ պատրաստ երիտասարդությունը, որին համակրում, աջակցում են, և որոնց շարքերը ստվարացնում են հասարակության ավելի ու ավելի լայն խավեր: Լրանց հիմնական նպատակը դարձավ արդիականության սկզբունքների հիման վրա վերակառուցել պետական, կառավարական, վարչական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ողջ համակարգը, հրաժարվել արխայիկ, իր դարն ապրած կառույցներից, պատկերացումներից, գաղափարներից և որդեգրել պետական-հասարակական այնպիսի մոդելներ, որոնք ընդունված են քաղաքակիրթ երկրներում:

Գարնոր խնդիրներից մեկն էլ ուղիներ հարթելն էր ժողովրդավարացման, մարդու իրավունքների հարգման և պաշտպանության, ինչպես նաև միջևնական-ճորտատիրական գանձան կապակների վերացման համար: Շատ էական էին նաև ժողովրդի բարեկեցիկ կյանքի ապահովման հիմնախնդիրները: Զավոր, հնարավոր չէ այդ բոլոր հար-

ցերին հանգամանորեն անդրադառնալը: Ուստի կանց կանոնք երկու ամենակարևոր հարցերի վրա:

Առաջինը պետության, պետական կառավարման և ռեժիմի հարցերն են: Արաբական պրակտիկան եկավ հաստատելու այն հանրահայտ ճշմարտությունը, որ ամեն մի հեղափոխության, արմատական, խորքային փոփոխությունների և ըմբոստության գլխավոր հարցն իշխանության հարցն է:

Հանուն արդիականության արաբական ըմբոստության սկիզբը դրվեց 2010 թ. դեկտեմբերին: Արդեն նշվել է, որ 30 տարի 1957-1987 թվականներին Թունիսում անընդմեջ կառավարում էր Հաբիբ Բուրգիբան, ով 1974 թ. պաշտոնապես հռչակվեց ցմահ պրեզիդենտ և «Թունիսի պետության» Սակայն վարչապետ Ջին ալ-Աբիդին Բեն Ալլին 1987 թ. կատարեց պետական հեղաշրջում և Հաբիբ Բուրգիբային գրկեց իշխանությունից և բոլոր կոչումներից: Բեն Ալլին կառավարեց մինչև 2011 թ.: Այդ նույն թվականի հունվարին թունիսցիներն ապստամբեցին և տապալեցին Բեն Ալլին, որը փախավ Թունիսից և ապաստան գտավ Մաուրյան Արաբիայում: Այդ գործողությունն ընդունված է համարել «արաբական գարնան» կամ համաարաբական ըմբոստության սկիզբ, որը նպատակաւղղված էր հանուն արաբական հասարակության արդիականացման: Դրանից հետո ըմբոստությունը շրջապական ռեակցիայի տրամաբանությամբ կամ դումիտոյի սկզբունքով տարածվեց և այս կամ այն չափով իր մեջ ներառավ արաբական մյուս 18 պետությունները: Կրկնում էր, այս կամ այն չափով, քանի որ, ինչպես նշել ենք, գործում էր արաբական երկրների անհամաչափ զարգացման օրենքը, և յուրաքանչյուր երկիր ուներ իր յուրահատկությունը և տարբերվում էր մյուս երկրներից:

Արդիականության հաջորդ «գոբը» դարձավ Եգիպտոսի նախագահ Հուսնի Մուրարաբը և նրա մեքսիկա քաղաքական շրջապատը: Ինչպես նշվել է, նա նույնպես արաբական ամենաազդեցիկ պետությունը՝ Եգիպտոսը կառավարում էր ուղիղ 30 տարի՝ 1981-2011 թվականներին: Նա պարտաստվում էր հետևնալ կառավարումից և իր փոխարեն նախապատրաստում էր նախագահ նշանակել իր որդուն Պաուսիին: Սակայն այս անգամ նա, ինչպես Թունիսի պարագայում, այդ «միապետական» քայլը ձախողվեց: Հմբոստացած երգիպտացիները Հուսնի Մուրարաբին գահընկեց արեցին: Նա ձերբակալվեց և բախտ նետվեց դատապարտելով մահվան, ինչը հետագայում փոխարինվեց ցմահ բանտարկությամբ:

Արաբական երկու կարևոր և ազդեցիկ պետություններում՝ Թուրքիայում և Եգիպտոսում, «հանրապետական միապետական» ուժիմների տապալումը համաարաբական ըմբոստության կարևոր հաղթանակներից էր, որը ոգևորեց արաբական մյուս երկրների ապստամբության պատրաստ ուժերին:

Ըմբոստ ուժերը ոտքի էլան նաև Եմենում, որոնք ի վերջո տապալեցին Ալի Աբդուլլահ Մալիկին, որն ավելի քան 32 տարի կառավարում էր Եմենը և իրեն համարում անփոխարինելի: Եմենում, կարելի է սաել դրությունը միշտ շատ լարված և անկայուն է եղել, և պետական արյունալի հեղաշրջումները հաջորդում էին մեկը մյուսիս: Ալի Աբդուլլահ Մալիկին հաջողվեց մի կարճ շրջան նորից երկրի ղեկավարությունը վերցնել իր ձեռքը, սակայն 2017 թ. նոյեմբերին նա սպանվեց:

Շատ բարդ և լարված իրավիճակ էր ստեղծվել Լիբիայում: Լիբիան մոտ 42 տարի՝ 1969-2011 թթ. ղեկավարել է Մուամար Աբու Մինյար ավ-Կադաֆին: Դա համարյա մի ամբողջ դարաշրջան է: Ինչպես նշվել է, Կադաֆին իրեն փոխարինող էր պատրաստում իր որդիներին Մեյֆ ու-Իսլամին: Սակայն այդ բոլոր նկրտումներին վերջ տվեց ըմբոստությունը, որը Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ակտիվ միջամտությամբ և իրախուսման արդյունքում շեղվեց իր ուղուց և վերածվեց Կադաֆինի հետապնդելու ու որսալու ակցիայի: Դա ավարտվեց նրան հրապարակապես տանջման անելու և մարդկային արժանապատվությունը ստորացնելու զզվելի արարքներով, ինչը բոլորի մեծ ալիք բարձրացրեց դասական գաղութատեր երկրներ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի իրագործած այդ «քաղաքակալության» գործողության դեմ: Կադաֆին դարձավ այդ թաղման լիարարի գահը:

Այսպիսով, արդիականացման շարժման հետևանքով իշխանությունն ինտեգրացնելու տասնամյակներ շարունակ երկրի ղեկավարությունն իրենց ձեռքում կենտրոնացրած միապետերը: Բայց դա չէր բավարարում այդ շարժման կողմնակիցներին: Նրանց անհրաժեշտ էին նաև համակարգային փոփոխություններ, որոնք ամրագրվեին համապատասխան սահմանադրությամբ: Առաջինն այդ ուղղությամբ քայլ կատարեց Եգիպտոսը, որտեղ 2011 թ. մարտին անկազմվեց հանրապետական սահմանադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու վերաբերյալ: Ըստ փոփոխված սահմանադրության՝ երկրի նախագահի կառավարման ժամկետը սահմանվում էր չորս տարի և անընդմեջ ոչ ավելի, քան երկու ժամկետ, ինչը շատ սկզբունքային և կարևոր նորություն էր: Մյուս կարևոր նորությունը վերաբերում էր արտակարգ դրություն մտցնելուն:

Նոր սահմանադրության համաձայն նախագահն այլևս չէր կարող արտակարգ դրություն մտցնել: Արտակարգ դրություն կարելի էր մտցնել միայն խորհրդարանի համաձայնությամբ, եթե դա մտցվում էր ոչ ավել, քան վեց ամիս ժամանակով, իսկ ավելի երկար ժամկետի դեպքում միայն համաժողովրդական թվեկրությամբ: Փաստորեն, հանրապետական կառույց ունեցող երկրների համար նախընտրելի էր դառնում կառավարման ամերիկյան մոդելը: Արաբական բացարձակ միապետական վարչակարգ ունեցող երկրների համար, ինչպես Բահրեյնը, Կատարը և Քուվեյթը, որոնք նույնպես այս կնք այն չափով հայտնվել էին արդիականացման շարժման ալիքների մեջ, ընդունելի էր բրիտանական մոդելը՝ այսինքն սահմանադրական միապետության վերածվելու ուղին, որը շատ ընդգծված ձևով արտահայտվեց Բահրեյնում 2011-2012 թթ. տեղի ունեցած արյունալի բախումների ժամանակ: Ցուցարարները մեծ ցույց կազմակերպեցին մայրաքաղաքում կառավարական շենքի առջև: Նրանք պահանջում էին Բահրեյնում հաստատել սահմանադրական միապետություն և ընտրովի կառավարություն⁵²: Բահրեյնի արքայազնը՝ Խալիֆա իբն Սաման ավ-Խալիֆան կոչ արեց ցուցարարներին և ընդդիմությանը ցուցաբերել «համբերություն և լավատեսություն»⁵³: Նա վստահեցրեց, որ «Բահրեյնն այլևս չի վերադառնա իր նախկին դրությանը, որովհետև մի բան որոշակիորեն պարզ է՝ կյանքը փոխվում է»⁵⁴: Բահրեյնում մտցվեց արտակարգ դրություն, որին հաջորդեց Սաուդյան Արաբիայի և Արաբական Միացյալ Էմիրությունների ռազմական ներխուժումը: Սաուդյան Արաբիան Բահրեյն մտցրեց 1000 սաուդյան զինվոր, իսկ ԱՄԷ-ն՝ 500 զինյալ ոստիկաններ՝ «կարգը վերականգնելու և էներգիայի և ֆինանսական կարևոր կենտրոնները պաշտպանելու պատրվակով»⁵⁵: Միաժամանակ Բահրեյնի թագավոր Զամադի հրամանով ռազմական ուժերի վրա դրվեց երկրում անվտանգությունն ապահովելու պատասխանատվությունը:

Սաուդյան Արաբիայում ձեռնարկվեցին մի շարք կանխարգելիչ քայլեր: Այստեղ ընդդիմության յուրաքանչյուր արարք հռչակվեց որպես Շարիաթի օրենքների հակառակ քայլ: Ներքին գործերի նախարարու-

⁵²Ulrichsen K.C., Bahrain's Uprising: Regional Dimensions and International Consequences, International Consequences. Stability: International Journal of Security & Development, 2 (1), article 14, 2013, <https://www.stabilityjournal.org>.

⁵³Նույն տեղում:

⁵⁴Նույն տեղում:

⁵⁵Նույն տեղում:

թյան որոշումով «արգելվեցին երկրում բողոքի ամեն մի դրսևորում, այդ թվում և նստացույցներն ու երթերը, քանի որ նման գործողությունները հակառակ են շարիաթի իսլամական օրենքներին և սաուդյան հասարակության ավանդույթներին»³⁶։ Սակայն սաուդյան ավելի քան 100 երեւելի հայտնի գործիչներ գիտնականներ, գրողներ, քաղաքացիական հասարակության և գործարար աշխարհի ներկայացուցիչներ, պահանջեցին կիրառել լայնածավալ բարեփոխումներ, մասնավորապես երանք կոչ արեցին Մաուլան Աբաբխայում հաստատել սահմանադրական միապետություն»³⁷, ինչն արտակարգ եղանակով էր։

Այդ մոդելի հետևողական կիրառման անհրաժեշտության մասին բացեցիքաց պահանջներ էին հնչում նաև Հորդանանում և Մարոկկոյում։

Երկրորդ, արդիականացման ճանապարհին կանգնած մյուս խոչընդոտը տոհմացեղային հարաբերություններն են՝ իրենց աներևակայելի սահմանափակումներով և տարուներով։ Հասկանալի է, որ ցեղերի և ցեղային հարաբերությունների վերացման մասին անգամ խոսել չի կարելի, դա առայժմ գործնականորեն անհնար բան է և կպահանջի երկար գործընթաց։ Չպետք է մոռանանք, որ ցեղային հարաբերությունների ծածկույթի տակ են գտնվում ամբողջ արաբական գաղափար, հողագործ ֆեյդաները և բեդվին թռչվոր անասնապահները։ Արաբական երկրների մեծ մասը գյուղաբնակ է և ենթակա ցեղային հարաբերություններին, սովորույթներին, ցեղապետ-շեյխերին, հոգևոր առաջնորդ իմամներին ու նրանց անօրինակամտություններին ու կամայականություններին։ Այստեղ ազատորեն գործում է շարիաթը, կրոնական դատ ու դատաստանը, թեև արաբական մի շարք երկրներում օրենքով սահմանված են նաև աշխարհիկ իրավական նորմեր։ Սակայն դրանք լիարժեք չեն գործում կամ գործում են շարիաթի զուգահեռ։

Ցեղային հարաբերությունների տարուներին և շարիաթի օրենքներից հատկապես տուժում են կանայք։ Այդ պատճառով էլ արդիականացման կողմնակիցների կոչերն արաբ կանանց իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ դրական շատ մեծ արձագանք գտավ վերջինների մոտ։ Կանայք դարձան արդիականացման շարժման ակտիվ մասնակիցներ, որի հետևանքով այդ շարժումն ավելի մասսայական դարձավ և մեծ թափ առավ։ Կատարի «Ալ-Ջազիրան» այդ կապակցությամբ

շատ հետաքրքիր դիտողություն է կատարում։ Նա նշում է, որ արաբական ըմբոստության կամ Ապստամբության կարևոր յուրահատկություններից մեկն այն է, որ «Ապստամբությունը արաբական երկրներում ունի նաև ֆեմինիստական բնույթ, քանի որ այն քանզում է մեզ չադրայով լռակցաց և հնազանդ մուսուլման կնոջ ավանդական կերպարը։ Գործնակալում բոլոր երկրներում մուսուլման կանայք եղել են փողոցային բողոքի ելույթների առաջին շարքերում, չխոսելով սոցիալական ցանցերում նրանց ակտիվության մասին»։ Բնարկել, այս բնագավառում դեռ շատ անելիքներ կան, որոնք արդիականության կողմնակիցներին պահանջում են մեծ համբերություն, հնարամտություն և ճկուն քաղաքականություն։

1.5 Գաղթականների ալիքն Աֆրիկայից և Ասիայից Եվրոպա. Մուամմար Կադաֆիի անեքը

Մենք ակնատես ենք մի նոր ռդերբզության, որը համաշխարհային բնույթ է կրում։ Խոսքը դեպի Եվրոպա Մերձավոր Արևելքից և Աֆրիկայից հարյուր հազարավոր փախստականների անկազմակերպ, հախուռն, հարկադրական ներգաղթի մասին է, որն ավելի շատ նման էր ներխուժման։ Ներգաղթյալները հաստատվել են Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Իսպանիայում, Իտալիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Ադրիանոսներում, Բելգիայում, Լեհաստանում, Ռուսիայում, Պորտուգալիայում, Շվեդիայում, Ավստրիայում, Չեխիայում, Հունգարիայում, Ֆինլանդիայում և այլ երկրներում։ Ներգաղթյալները՝ ծեր ու մանուկ, կին ու տղամարդ, հիվանդ ու զատոյալ, լքելով իրենց երկրները, փորձում են ապաստան գտնել ներքապական երկրներում, համարելով դրանք իրենց համար որպես «փրկության խարիսխ»։

Իսկ ո՞րն է պատճառը։ Պատճառները շատ են և բազմառեսակ։ Նշված տարածաշրջանի երկրներում տիրող քաղաքական անկայունությունը, տարածաշրջանում անվտանգությունը և սպառնալույթային բացակայությունը, ահաբեկչությունը, սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը, հեռանկարի բացակայությունը, ռազմական գործողությունները, որոնք միշտ չէ որ հասկանալի են, թե ով ում ղեմ և ինչի համար է պատե՞րազմում, երկվա դաշնակիցների վերածման անհաջող թշնամիների սահ դրդապատճառների ոչ լրիվ ցանկը, որը ստիպում է հարյուր հազարավոր մարդկանց դառնալ գաղթական, որոնց թիվն այսօր արդեն մոտենում է հինգ միլիոնի։ Հախուռն կերպով բռնելով գաղթականի

³⁶Ulrichsen K.C., Bahrain's Uprising: Regional Dimensions and International Consequences, International Consequences. Stability: International Journal of Security & Development, 2 (1), article 14, 2013, <https://www.stabilityjournal.org>.

³⁷Նույն տեղում։

ցույցը և դեպի Եվրոպա գաղթի ճանապարհը՝ նրանք «մոռանում» են, որ իրենց այդ անելանելի ծանր դրության համար պատասխանատվության զգալի բաժինը ընկնում է նաև հենց այդ եվրոպական երկրների վրա, որոնք որպես գաղութատեր պետություններ, երկար տարիներ թալանել և կոտորատ են Ասիայի և Աֆրիկայի երկրներին և իրենց երկրների բարեկեցությունը կառուցել կողոպուտի ու թալանի վրա: Իսկ ասիական և աֆրիկյան երկրների կողմից անկախություն ձեռք բերելուց հետո, նախկին գաղութատեր եվրոպական պետություններն ամեն կերպ փորձում են նրանց պահել իրենց ազդեցության ոլորտում և անտղղակի տիրապետության ներքո:

Իսկ ինչպե՞ս է Եվրոպան դիմավորում այսօր Ասիայից և Աֆրիկայից եկող փախստականների հոսքին: Ամեն կերպ, սակայն ոչ ծաղկեփնջերով: Եվրոպական երկրներն ամեն տեսակի խոչընդոտներ, այդ թվում, իրավական, ֆինանսական, տրանսպորտային և այլ բնույթի ղովարություններ են ստեղծում եվրոպական տարածաշրջանում նրանց հաստատման դեմ: Նրանց բշտում են մի երկրից մյուսը, իսկ առավել արմատական հակառակորդները կոչ են անում փախստականներին սահմանների մոտ դիմավորել զեղացիներով: Հուեգարիան իր սահմանների վրա փշալարերով ծածկված քարե պատնեշ է բարձրացրել և պատրաստել օրենքի նախագիծ, որով անօրինական ճանապարհով երկիր մտած փախստականը դատապարտվում է երեք տարվա բանտարկության: Նա գործեր է կենսորոնացրել Չեխիայի սահմանի վրա՝ կանխելու փախստականների ներթափանցումը Հունգարիա: Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Դեյվիդ Կամերոնը, որն անբարոյաց թշնամուկ ունիք է գրավել ներգաղթյալների նկատմամբ, բրիտանական խորհրդարանում բացելիքաց դատապարտեց Շենգենյան համաձայնագրի ընդունումը, գտնելով, որ սխալ էր եվրոպական երկրների միջև սահմանների վերացումը, որը այժմ հնարավորություն է տալիս ասիական և աֆրիկյան փախստականներին ներս սողոսկել եվրոպական երկրներ: Գերմանիան, Չեխիան և Ավստրիան արդեն որոշում են ընդունել ուժեղացնել իրենց սահմանների հսկողությունն ընդդեմ գաղթականների ներթափանցման: Գաղթականների նկատմամբ ոչ բարյացկամ դիրքորոշում են դրսևորում նաև Եվրամիության մյուս անդամ երկրները՝ մասնավորապես Լեհաստանը, Ռումինիան, Բուլղարիան, Մերձբայթյան եռյակը և այլն: Հունգարիայի վարչապետ Օրբանը հայտարարեց. «Մենք կարծում ենք յուրաքանչյուր երկիր իրավունք ունի որոշելու՝ արդյոք նա ուզում է ունենալ մեծաթիվ մուսուլմաններ իր երկրում: Մենք չենք ուզում»: Իսկ

եվրոպական սիրողական մակարդակի որոշ «տեսաբաններ» հիստերիա են բարձրացրել, թե այն, ինչ տղի է ունենում այժմ Եվրոպայում ասիա-աֆրիկյան գաղթականության հոսքի հետևանքով, դա «կուլպա է» և «համամարդկային ապակալիպպի սկիզբը»:

Ասիայի և Աֆրիկայի տարրեր երկրերից գաղթականության հոծ գանգվածների ներխուժումը Եվրոպա, տրամաբանական արտահայտությունն է այն քստմենտի և դատապարտման արժանի քաղաքականության, որ երկար տարիներ վարել են ԱՄՆ-ը, Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան, Գերմանիան Մերձավոր և Միջին Արևելքում և Աֆրիկայում՝ աջակց ունենալով Թուրքիային և տարածաշրջանային մի շարք այլ երկրներին, ինչպես Մաուդյան Արաբիան, Կատարը և այլն: Այդ քաղաքականության սկիզբը որվեց ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշ կրտսերի կատարման ժամանակ, ինչև ինքնին երբ փոխ էր նշանակում միջազգային հարաբերություններում: Ռուս նախարագետ Իգոր Շչիշկինը հռետորական հարց է տալիս՝ «Ինչու՞ և Ամերիկյան պայթեցրեց Մեծ Մերձավոր Արևելքը»⁹⁶:

2003 թ. մարտին ԱՄՆ-ի և նրա գլխավորած կոալիցիոն ուժերը ներխուժեցին Իրաք, պատրվակ բռնելով, թե Իրաքը պատրաստում է միջուկային և քիմիական-կենսաբանական գանգվածային ոչնչացման զենք: Թե՛ն դա չհաստատվեց, և միջազգային հատուկ հանձնաժողովը հայտարարեց, որ Իրաքը նման զենք չունի, այնուամենայնիվ, ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշ կրտսերը և Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Թոնի Բլեյրը, անտեսելով հանձնաժողովի այդ եզրակացությունը, շարունակեցին ռազմական գործողությունները, որոնք ավարտվեցին ապրիլին՝ Իրաքի պարտությամբ: Ձախփիչները սկսեցին մարդաորսը, ձերբակալելով Իրաքի քաղաքական և ռազմական էլիտային, մոտ 60 մարդու, որոնց զգալի մասը մահվան դատապարտվեց, մի մասն էլ բանտարկվեց: Ձերբակալվածների մեջ էր նաև Իրաքի նախագահ Սադամ Հուսեյնը, ով կախաղան հանվեց: Դա պատմության մեջ աննախադեպ երևույթ էր: Ամերիկյան զորքերը ներխուժեցին անկախ և ինքնիշխան, ԱՄԿ-ի անդամ պետություն Իրաք, և նրանց հրամանով կախաղան հանվեց նրա օրինակարգ նախագահն ու մերձավոր զինակիցները: Դա արեց մի երկիր, որն իրեն համարում է աշխարհի ամենաժողովրդավարական երկիրը, մարդու իրավունքների հետևողական պաշտպանը,

⁹⁶Шижкин И., Зачем Америка взорвала Большой Ближний Восток, 17.04.2011, regnum.ru/news/polit/1395636.html.

որը դաս է տալիս աշխարհի բոլոր երկրներին և ժողովուրդներին, թե ինչպես պետք է ապրել և հանդես գալ որպես օրենքի գերակայության շատագույ: Իրաքցիներն ու արաբական մյուս ժողովուրդները չենքցին ԱՄՆ-ին և նրա մակերկալիկ դաշնակիցներին նրանց իրագործած ռճաբգործությունը, իսկ շատ երկրներ դատապարտեցին ԱՄՆ-ին և նրա երկդիմի քաղաքականությունը: Հենց այդ ժամանակ սկիզբ առավ Իրաքի արաբներին, հայերի և ասորիների արտագաղթի առաջին ալիքը:

ԱՄՆ-ի ներխուժման արդյունքում Իրաքը կազմալուծվեց այն աստիճան, որ անգամ ի վիճակի չեղավ դիմակայել «Իսլամական պետություն» կոչված ինքնակազմ, հանելուկային խալիֆայությունը, պահպանվեց իր տարածքային ամբողջականությունը, այն ծվեն-ծվեն էր լինում, և նրա հյուսիսային տարածքները՝ Մոսուլով հանդերձ, անցան այդ խալիֆայության տիրապետության տակ: Իսկ «Իսլամական պետություն» ղեմ ուղարկվող անօդաչու ինքնաթիռների ուժբանձնումներին ավելի շատ տուժում էին խաղաղ բնակիչները, քան թե սալաֆիական իսլամական խաժամուժը: Իսկապես, հանելուկներն ավելի շատ են, քան հավաստի պատասխանները, մանավանդ մի շարք երկրներ պետությանը» պաշտպանող, օգնող և աջակցող այլ շարք երկրներ հանդես են գալիս նրա հակառակորդի դիմակի տակ:

Իրաքյան սողերը հետագայում օրինակ ծառայեց ԱՄՆ-ի և եվրոպական մի շարք երկրների համար համաձայն քաղաքականություն իրականացնել նաև աշխարհի այլ մասերում, մասնավորապես Մերձավոր Արևելքի և Հյուսիսային Աֆրիկայի արաբական երկրների հանդեպ: Ինչպես հայտնի է, 2011 թ. հունվարին սկսվեց համաարաբական ապստամբությունը, որի կենտրոններն էին Թունիսը, Եգիպտոսը, Սիրիան, Եմենը, Լիբիան, ինչպես նաև Ալժիրը, Մարոկկոն, Բահրեյնը, Քուվեյթը, Հորդանանը և արաբական մյուս երկրները: Հենց այդ հանգամանքն անհանգստացրեց ԱՄՆ-ին և եվրոպական ամենաազդեցիկ երկրներին, առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիային և Ֆրանսիային: Արդիականացումը, որն ընդգրկում է բոլոր ոլորտները՝ պետական, հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, կրթութան և այլն, անընդունելի էր ԱՄՆ-ի և եվրոպական ազդեցիկ երկրների համար, քանի որ դա կրուլացներ տրանսկալի պետությունների կախվածությունը նրանցից և կամրապկեր նրանց դիրքերը: ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, ձևականորեն ճանաչելով Ասիայի և Աֆրիկայի երկրներին անկախությունը, միաժամանակ ձգտում էին և շարունակում են ձգտել տրանսկալի պետությունները պահել իրենց քաղաքական և տնտեսա-

կան ազդեցության ներքո, ստիպել նրանց անվերապահորեն կատարել «Կաշիկցանոնից, Լոնդոնից, Փարիզից, Քեյթինց եկող հրամանները և կարգադրությունները: Իսկ դա արդեն հնարավոր չէր իրագործել հորդորներով, համոզելով և նման այլ ծանկներ գործադրելով: Մնում էր միակ ուղին՝ միջամտել այդ երկրների ներքին գործերին, կազմակերպել և հրահանել ներքին խռովություններ և այդ ուղիով հասնել գործող իշխանությունների տապալմանը՝ նրանց փոխարինելով իրենց դրածոներով: Արևաց հաջողվեց մի շարք երկրներում՝ Եգիպտոս, Թունիս, Եմեն տապալել գործող նախագահներին, կառավարություններին և կառավարող կուսակցություններին՝ այդ երկրներում հրահանելով քաղաքացիական պատերազմներ, հեղաշրջումներ և ստեղծելով անտեսելի քաղաքական մթնոլորտ և ծանր սոցիալ-տնտեսական իրավիճակ: Արևաց հաստի դաժանությամբ վարվեցին այն ղեկավարների հետ, որոնք դիմադրում էին արևմտյան երկրների ոտնձգություններին և պաշտպանում իրենց երկրների ազգային պետական շահերը (Քաշար Ասադ՝ Սիրիա, Մուամար Կադաֆի՝ Լիբիա և այլն): Արևմտյան տերություններին միացավ և նրանց հետ համատեղ շարունակում է գործել Թուրքիան, որը տառապում է տարածաշրջանային գերտերություն դառնալու մարտնչով՝ գտնելով, որ իր ազդեցության ոլորտում պետք է գտնվեն ամբողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքն ու Հյուսիսային Աֆրիկան: Սկսվեց ամբողջ որսը, որն իր զագաթնակետին հասավ և ամենատղկալի ձևով իրականացվեց Լիբիայի առաջնորդ Մուամար Կադաֆիի նկատմամբ, որը Լիբիան կառավարում էր 1969 թ. սեպտեմբերի 1-ից, մոտ 42 տարի, և ժամանակակից Լիբիայի հիմնադիրն էր: Տապալելով Մաևուսներին միապետությունը՝ Կադաֆին հիմնեց Լիբիայի Հանրապետությունը, որը 1977 թ. վերանվանվեց Լիբիական Արաբական Ժողովրդական Սոցիալիստական Զամանիբիայ: «Որսալով» Կադաֆիին, նրա հետ վարվեցին ամենապարշտիկ ձևով, ծաղրածուական ենթարկելով, տղամարդ արձանապատվությունը ոտնահարելով՝ համաեվրոպական միատեսակախության արժեքային համակարգի սկզբունքներին խստիվ ներդաշնակ: Դա իրականացվեց իրենց քաղաքակիրթ աշխարհի լուսատուներ համար Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի թողտվությամբ և նրա ներկայացուցիչների քթի տակ, ԱՄՆ-ի և բազմաթիվ այլ երկրների քար տուրջյան պայմաններում: Լա արժանի չէր նման վերաբերմունքի: Սկսեց 1985 թ. Խորհրդային պատվիրակություն կազմում եղել ենք Լիբիայում, էրք Կադաֆիի համաձայնությամբ ու աջակցությամբ Լիբիայում անցկացվեցին Հայաստանի հետ բարեկամության և մշակութային օրեր, և

ես զեկուցումով հանդես եմ եկել խորհրդա-լիբիական քաղաքական հարաբերությունների վերաբերյալ: Շղկ եմ տարբեր քաղաքներում, հանդիպել պետական բարձրաստիճան գործիչների, պատմաբանների, արվեստագետների, հասարակ մարդկանց հետ և լսել նրանց կարծիքները Կադաֆիի մասին: Ամեն երկրում էլ, իհարկև, կան թերություններ, դժգոհություններ և այլն, բայց լիբիացիները շատ բարձր էին գնահատում Կադաֆիին, նրա նվիրվածությունը երկրին ու ազգին, նրա վերջին անդրադարձը Լիբիայի զարգացման, առաջընթացի և ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական դրության բարելավման գործում: Ես մեծ հեղինակություն եր վայելում: Մնացածը բամբասանք է⁵⁹:

Արևմտյան տերությունների միջամտությունից հետո, Կադաֆին, ով հարկադրված էր անընդհատ փոխել իր բնակատեղին, ամենայն հավանականությամբ կտահել էր իր ողբերգական վախճանը: Այդ մասին և վկայում նրա անձերը՝ հասցեագրված Եվրոպային, և նրանում տեղ գտած նրա դատադրությունները:

Վուք ռմբակոծում էր այն պատենշը, որը թույլ չէր տալիս աֆրիկացի փախստականներին մտնել Եվրոպա, մի պատենշ, որը գալում էր «ալ-Կաիդայի» անարեկիչներին: Այդ պատենշը Լիբիան էր: Ղուք այն քանդեցիք: Ղուք՝ ապուշ էք: Հանուն աֆրիկացի հազարավոր փախստականների, «ալ-Կաիդային» ստատրեյտ համար թող վառվեք դուք դժոխքում: Եվ դա այդպես էլ կլինի⁶⁰:

Ի տես ներկա անտանելի իրավիճակի, որը դեպի Եվրոպա գաղթականության նոր և հուժկու ալիք բարձրացրեց, որը սասանեց եվրոպական երկրների ներքին անդորրը, կայունությունն ու կյանքի ռիթմը, կարող եմք ասել, որ Կադաֆիի արդար անձեքն արդեն տեղ է հասել և գործում է: Նրա անձեքը լայնորեն մեկնաբանվում է մամուլում: Տեղի ստության պատճառով, բերեք դրանցից միայն մեկը, որի հեղինակն է Մկադիմի Լինդեբրանը: Ես նշում է, որ Եվրոպային, որը տվոր է որևէ մեկին ամեն ինչում մեղադրել, չպետք է իրոպա, ընդգծելով, որ «Ոչնչացնելով Հարավսլավիան, Իրաքը, Լիբիան, Սիրիան և ռուքի հանելով գաղթականների հոսքը, ես ինքն ընտրեց ինքնառնչացման ուղին: Սիժադում էր իր կողմից ցինիկաբար ոչնչացրած Կադաֆիի նախագրուշա-

ցումների վրա, որը սակայն ճիշտ դուրս եկավ⁶¹: Ես հույս է հայտնում, որ «գուցե մի օր, ամբարտաճան և ինքնագոհ Եվրոպայի գերեզմանաքարի վրա որպես եպիթաֆա կգրվեն Լիբիական Ջամահիրայի հռչակած առաջնորդի անձեքի բառերը»⁶²:

Ուշագրավ է նաև Չեխիայի նախկին նախագահ Կառլավ Կլաուսի տեսակետը: Ես գտնում է, որ փախստականների ճգնաժամի պատճառը Եվրոպական էլիտաները և կեղծ էլիտաներն են: Պետք է հստակ ընդունել, որ գանգվածային ներհոսքը դեպի Եվրոպա ոչ թե ԲՊ գործունեության կամ Մերձավոր Արևելքում տիրող քաոսի, այլ եվրոպական էլիտաների և կեղծ էլիտաների քաղաքականության արդյունքն է: ԱՄՆ-ի և Եվրոպական Միության մի մասի քաղաքականությունը նպաստել է մերձավորարևելյան տարածաշրջանի քայքայմանը: Կասկած չկա, որ ներդառողը Եվրոպայում իրականացվող անարեկչական հարձակումների արդյունք է: Եթե Եվրոպան վերջ է կրեք խելյի չքս և անհրաժեշտ ու արդյունավետ փոփոխություններ չիրականացնի, մեր վիճակը վատ կլինի⁶³:

1.6 Մերձավորարևելյան քաոսային իրադրությունը. հայությունն ու Հայաստանը

Արարների պատմության ուսումնասիրությունն առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում հայերի համար: Արաբական երկրները Հայաստանի մերձավոր հարևաններն են և նրանք պատկանում են միևնույն՝ մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանին: Հայ ժողովրդի պատմությունը սերտորեն կապված է Արաբական Արևելքի պատմության հետ թե՛ Արաբական խալիֆայության շրջանում, թե՛ օսմանյան տիրապետության ժամանակ, երբ արաբները և հայերը գտնվում էին միևնույն սուլթանական դաժան լծի ներքո և դարձել էին բախտակից ժողովուրդներ, և թե՛ Առաջին կամաշխարհային պատերազմի տարիներին, ի մասնավորին հայոց ցեղասպանության ընթացքում, երբ արաբները, որոնց զվխին նույնպես կախված էր

⁴¹События проклятие Каддафи, 31.08.2015, <http://www.segodnia.ru/content/165721>.

⁴²Նույն տեղում:

⁴³Exclusive interview with Vaclav Klaus. EU elites aim to destroy European society as we know it, <http://valdaiclub.com/a/highlights/klaus-eu-elites-aim-to-destroy-europe/>.

⁵⁹ Ախլոյայ Հովհաննիսյան-85, Երևան, 2017:

⁶⁰События проклятие Каддафи, 31.08.2015, <http://www.segodnia.ru/content/165721>.

ցեղասպանության իրական վտանգը, օգնության ձեռք մեկնեցին հայ տարագիրներին:

Արաբական Արևելքի երկրներում, առաջին հերթին Սիրիայում, Լիբանանում, Իրաքում, Եգիպտոսում, Հորդանանում և այլն, հնուց ի վեր գոյություն են ունեցել հայ համայնքներ, որոնք որոշակի ներդրում ունեն հյուրընկալ արաբական երկրների քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում: Արաբ, ըստ էության, կամրջի դեր են կատարում արաբական երկրների և Հայաստանի միջև:

Իսկ Հայաստանի անկախության նվաճումից հետո հայ-արաբական հարաբերությունները բարձրացվեցին միջպետական հարաբերությունների մակարդակի: Արաբական աշխարհը՝ մասնավորապես Արաբական Արևելքը, ռազմավարական, ինչպես նաև տնտեսական կարևոր նշանակություն ունի Հայաստանի համար, և հարաբերությունների սերտացումը նրանց միջև կամրապակիի Հայաստանի միջազգային դիրքերը և կենսատի նրա տնտեսական զարգացմանը:

Սակայն այս բոլորի համար անհրաժեշտ է լավ իմանալ մեր հարևան և բարեկամ արաբ ժողովրդի ճշմարտացի պատմությունը:

Մուսլիմ ռազմափոխության կարևոր խնդիրներից մեկն է դա է:

Եվ վերջին հարցը: Ինչպե՞ս և կարող է այս քառասյան վիճակն անդրադառնալ հայության և Հայաստանի վրա: Պատասխանը մեկն է խիստ բացասաբար: Հայությունն առաջին հարվածը ստացավ 2003 թ. Իրաք ամերիկյան ներխուժումից հետո, սակայն ամենածանր հարվածը նրանց հասցրեցին «Իսլամական պետության» ահաբեկիչները, որոնք գրավեցին Մոսուլ քաղաքն ու նրա շրջակայքը և սկսեցին հայ քրիստոնյաների դեմ հայապանքները: 2015 թ. մայիսի վերջերին և, Նովհան-Լիսյանը մասնակցելով Բաղդադում զուսմարված միջազգային զիտաժողովին՝ նվիրված հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակին, հնարավորություն ունեցավ ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմել իրաքահայության մասին: Պարզվեց հետևյալը. Մոսուլում՝ հայության երբեմնի կենտրոնում, այլևս ոչ մի հայ չկա: Բասրայում, որտեղ մի ժամանակ բնակվում էր երեք հազարից ավելի հայ, այժմ մնացել է ընդամենը երկու հարյուր հայ, Քիրքուքում՝ 120 հայ, խիստ պակասել է Բաղդադի հայության թվաքանակը: Եվ եթե անցյալ դարավերջին Իրաքում բնակվում էր մոտ 20-25 հազար հայ, ապա այժմ մնացել է դրա մեկ երրորդը: Անավոր վիճակում հայտնվեց նաև սիրիահայ համայնքը, որն անատիվ կորուստներ կրեց: Շատ քիչ բան է մնացել նախկին բարգավաճ համայնքից, ավերվել են Հալեպը և այլ բնակավայրեր, շատ հալեպցի

հայեր հեռացել են Սիրիայից, որոնցից մոտ 20 հազարը հաստատվել է Հայաստանում, զգալի թվով սիրիահայեր հաստատվել են նաև ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Լիբանանում և այլ երկրներում: Արտագաղթի հետևանքով հայերի թիվը խիստ նվազել է նաև մերձավորարևելյան մյուս երկրներում: Եվ եթե ամփոփելու լինենք, ապա կարելի է ասել՝ Մեր-Ասիոր Արևելքը դադարել է սփյուռքահայության կենտրոնը լինելուց: Համանման վիճակում են հայտնվել նաև մյուս քրիստոնյա հարանվանությունները՝ ասորիները, կաթոլիկները, քաղղեացիները, իուստապանները և այլն: Ասորական քրիստոնյա համայնքի դեկավարներից մեկը՝ Կավան, Երևանում 2014 թ. զուսմարված Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի զուսմարած գիտաժողովում հայտարարեց, որ անովազն տարը տարի հետո Մերձավոր Արևելքում այլևս ոչ մի քրիստոնյա չի լինի⁶⁴:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը, ապա ոչ մի պետության էլ դուր չի գալիս, որ հարևան երկրներում այս կամ այն ծավալի ռազմական գործողություններ են ծավալվում, որոնք կարող են ընդլայնվել և լուրջ սպառնալիքներ ստեղծել, մանավանդ, երբ դրանց շարքում է մի այնպիսի անկառավարելի արհեստածին պետություն, ինչպես «Իրաքի և Լևանտի Իսլամական պետություն-խալիֆայությունը»: Դա պահանջում է Հայաստանից շատ մեծ զոհույուն, ստեղծված աննախադեպ իրավիճակի մասնագիտական խորը վերլուծություն և պահուստային ռազմավարական ու մարտավարական մշակված ծրագրերի անկայություն: Հակառակ դեպքում «Բ գեև. Հայրենիքը վտանգի մեջ է» կոչը, ուշացած կլինի:

⁶⁴The Armenian Communities of the Middle East and Syria and their Perspectives, Yerevan, 2015, p. 46.

ԳՈՐԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

«ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳԱՐԱՆ» ԳՈՐԾՆԹԱՅՑ ԹՈՒՆԻՍՏՈՒՄ,
ԼԻԲՆԱՅՈՒՄ ԵՎ ԵՄԵՆՈՒՄ2.1 «Արաբական գարունը» Թունիսում.
«Հասմիկների հեղափոխությունը»
(Նախադրյալները, ընթացքն ու հետևանքները)

21-րդ դարի երկրորդ տասնամյակում Արաբական Արևելքում սկիզբ առած իրադարձությունները, որոնք, ինչպես արդեն նշել ենք, պատմության մեջ մտան «արաբական գարուն» անվամբ, փաստացիորեն սկիզբ առան հենց Թունիսից: Թունիսում սկսված համաժողովրդական հուզումները և դրանց հաջորդած 2011 թ. հունվարի 14-ի իշխանափոխությունը, որի արդյունքում նախագահ Ջին ալ-Աբդիին Բեն Ալին (1987-2011 թթ.) հրաժարվեց իշխանությունից, կրկին ստացան «Հասմիկների հեղափոխություն» անվանումը:

Նշենք, որ 1987 թ. նոյեմբերի 7-ին Թունիսում տեղի ունեցած հեղաշրջումը, երբ պետության իմնադիր, Թունիսի երկարամյա առաջնորդ Հարիբ Բուրգիբան (1956-1987 թթ.) հեռացվեց իշխանությունից, նույնպես հայտնի է «Հասմիկների հեղափոխություն» անվամբ: Ձեկնորակն հեղաշրջման կազմակերպիչը նախագահ Հ. Բուրգիբայի կողմից 1987 թ. հոկտեմբերի 2-ին երկրի վարչապետ նշանակված քաղաքական ու զինվորական գործիչ, գեներալ Ջին ալ-Աբդիին Բեն Ալին էր, ով նաև իշխող սոցիալիստական-դոստրիակական կուսակցության գլխավոր քարտուղարն էր⁶⁵: Հղում անելով Թունիսի սահմանադրության 57-րդ հոդվածին, որը նախատեսում էր իշխանության փոխանցումն այն պարագայում, երբ նախագահը հիվանդության պատճառով չի զորոյ չէ կատարել իր պարտականությունները, Բեն Ալին հայտարարեց, որ իր վրա է վերցնում թե՛ նախագահի, և թե՛ իշխող կուսակցության առաջնորդի պարտականությունները: Նշվում էր, որ Թունիսի պատմության մեջ նոր

⁶⁵Կուսարով Բ.Մ., Կունց: «Жасминная» революция-путь к стабильности?, Арабские страны западной Азии и Африки (новейшая экономика и политика), вып. 3., Институт Востоковедения РАН, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, М., 1998, с. 126.

փուլ է սկսվում⁶⁶:

Թունիսում ձևավորված նոր կառավարությունը բազմաթիվ բարեփոխումներ իրականացրեց թե՛ քաղաքական, և թե՛ սոցիալ-տնտեսական ոլորտներում, որոնց մի մասն առաջ էին քաշվել և մշակվել դեռևս Հ.Բուրգիբայի իշխանության տարիներին: Բեն Ալին Թունիսի գաղափարական իր նոր հայեցակարգի հիմքում դրեց քաղաքական և տնտեսական համակարգերի ազատականացման, բազմազանության և պլուրալիզմի, քաղաքացիական հասարակության ձևավորման և ուղղորդված ժողովրդավարության մոդելի ստեղծման գաղափարները: Մրադրի գործնական իրականացման ապացույցն էին դատարկավական ոլորտի բարեփոխումները (որոնք ուղեկցվեցին կանանց իրավունքների ընդլայնմամբ⁶⁷), կրթության համակարգի ապաքաղաքականացումը, քաղաքական կուսակցությունների գործունեության մասին նոր օրենքը և այլն:

1988 թ. իշխող կուսակցությունը վերանվանվեց «Ժողովրդավարական սահմանադրական միության» (ԺՄՄ) և ենթարկվեց որոշակի վերափոխումների թե՛ գաղափարական, թե՛ կառուցվածքային առումով⁶⁸: 1988 թ. նոյեմբերին ԺՄՄ-ն քաղաքական մի քանի կուսակցությունների հետ ստորագրեց «ազգային դաշինքը»: Դրանում անհրաժեշտ համարվեց ազգային միասնության հենքի վրա Թունիսում ժողովրդավարության գարգացումը⁶⁹: Ստեղծվեց որոշակիորեն ազատ դաշտ կուսակցությունների գործունեության համար:

1987 թ. դեկտեմբերի 31-ին Բեն Ալին համաձայնեց հայտարարել, որը նշանակում էր հրաժարվել Հարիբ Բուրգիբայի իշխանության տարիներին ընդոջ հետապնդման քաղաքացիությունից: Բաներից ազատ արձակվեցին այլախոհության համար ձերբակալված հազարավոր անդրիկ՝ հասարակական-քաղաքական դաշտի, արմիությունների

⁶⁶Կուսարով Բ.Մ., նշվ. աշխ., էջ 126.

⁶⁷Սահրամասն տե՛ս Ворончанина Н.И., Женский вопрос в странах Северной Африки на примере Алжира и Туниса, Арабские страны западной Азии и Африки (новейшая экономика и политика), вып. 3., Институт Востоковедения РАН, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, М., 1998, с. 116-125.

⁶⁸Կուսարով Բ.Մ., նշվ. աշխ., էջ 126-127:

⁶⁹Յուճուա Լ.Ս., «Вторая республика» в Тунисе. Либерализм и авторитаризм, Арабские страны западной Азии и Африки (новейшая экономика и политика), вып. 3., Институт Востоковедения РАН, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, М., 1998, с. 147.

ներկայացուցիչներ, քաղաքացիական ակտիվիստներ, որոնց թվում՝ «Իսլամական ուղղության կուսակցության» (1989 թ. -ից «ան-Նահդա»-ի («Վերածննդի կուսակցության») 405 ներկայացուցիչ: Նախագահը ներում շնորհեց նաև Ռաշիդ Ղաննուշիին՝ կուսակցության հիմնադիրին, որը տեղափոխվեց Մեծ Բրիտանիա: Վտարանդուության մեջ գտնվող բազմաթիվ թունիսցիներ վերադարձան հայրենիք⁷⁰:

1989 թ. ապրիլի 2-ին Թունիսում առաջին անգամ տեղի ունեցան նախագահական և խորհրդարանական ազատ ընտրություններ: 1974 թ.-ից հետո նախագահական ընտրություններ տեղի էին ունենում առաջին անգամ: Չայնեզի ճնշող մեծամասնության հաղթանակ տարավ Բեն Ալին: Իսկ երկրի օրենսդիր մարմնում («Մաջլիս ալ-նուաբ») հաղթանակած դուրս եկավ իշխող Ժողովրդավարական-սահմանադրական միությունը: «Իսլամական ուղղության կուսակցությունը» մասնակցեց «Ասկալա» պատգամավորների միջոցով և կարողացավ ստանալ 13 տոկոս⁷¹:

Հատկանշական է, որ չնայած հռչակված ժողովրդավարությանը և քաղաքական դաշտի որոշակի բազմազանությանը, Թունիսի իշխանությունները պետության աշխարհիկ բնույթը պահպանելու նպատակով փորձում էին քաղաքական գործընթացներից դուրս մղել և լուսանցքայնացնել իսլամական կրոնաքաղաքական ուժերին, առաջին հերթին «Իսլամական ուղղության շարժանը», որի գործունեությունը նույնպես միտված էր քաղաքական դաշտի բազմազանությանը: Ջգուշանալով իսլամամետ շարժումների ակտիվացումից իշխանությունները փորձեցին պաշտոնական եզրաբանությամբ բնորոշված «կրոնական մղեռանդության» դեմ համախմբել և ուղղորդել թունիսյան հասարակությանը և աշխարհիկ քաղաքական դաշտին⁷²:

Մյուս կողմից, նախագահ Բեն Ալին մտավախություն ուներ, որ հարևան Ալժիրից մարտնչող իսլամիզմի և իսլամիստական ամենատարբեր հոսանքների ալիքը կարող է ներթափանցել և ապակայունացնել Թունիսի ներքաղաքական իրավիճակը⁷³:

Մինչդեռ ցանկացած անկայունություն Թունիսում ուղղակիորեն հարված էր գրոսաշրջությանը, որն ապահովում էր պետության եկա-

մուտների զգալի մասնաբաժինը⁷⁴: Թունիսիցի հասարակական-քաղաքական գործիչ, տեսաբան Մադոկ Շաբարը Մոսկվայում ռուսերենով հրատարակված իր գրքում նշում է, որ իսլամիստներն իրականում չեն հավատում ժողովրդավարությանը և այլակարծությանը, հետևաբար իշխանությունները պետք է փորձեն հակազդել իսլամիստներին, քանի որ երանք խանգարում են ժողովրդավարության զարգացմանը և տեղ տան առողջ քաղաքացիական ընդդիմությանը⁷⁵:

Դրան զուգահեռ, նախագահ Բեն Ալին ամեն կերպ աշխատում էր նպաստել երկրում իսլամական մշակույթի զարգացմանը «պաշտոնական իսլամի» շրջանակներում: Երա իշխանության գալուց և վեր մինչև 1990-ականների վերջերը Թունիսում մոտ հազար նոր մզկիթ կառուցվեց⁷⁶:

Մյուս կողմից, տնտեսական ազատականացման շրջանակներում լայն հնարավորություններ տեսողվեցին անհատ գործարարների ու անհատական նախաձեռնությունների համար: Կրճատվեցին պետական ու մաքսային հարկերն ու տուրքերը, արտահանումն ազատվեց պետական վերահսկողությունից, սահմանվեց գների ազատականացում, զգալիորեն ամրապնդվեց ֆինանսական շուկան: Արդյունքում, զրանցված տնտեսական աճի շրջանակներում, արդեն 1993 թ., նախորդ տարիների համեմատ, մոտ 1603-1708 ԱՄՆ դոլարի չափով մեծացան մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի ցուցանիշները⁷⁷: 1995 թ. նվազագույն աշխատավարձը 120 դինարից դարձավ 154: Բեն Ալիի իշխանության գալուց հետո սոցիալական բնույթի լայնամասշտաբ ընդլուսումներ մասնավորապես «հացի խոտվություններ», գրեթե չարձանագրվեցին⁷⁸: Ընդունված է այն տեսակետը, որ տնտեսական դաշտի զարգացումը շատ դեպքերում կապված էր նաև էկոնոմիկայի նախարար Մուհամմեդ Ղաննուշիի անվան հետ:

1990-ականների կեսերից մասնավոր ոլորտում ներդրումները հասան ավելի քան հիսուն տոկոսի: Անփոփոխվել Բեն Ալիի նախագահության տասը տարիները՝ ուսումնասիրողները նշում էին, որ զգալի

⁷⁰Зудина Л.П., նշվ. աշխ., էջ 147:

⁷¹Լույս տեղում, էջ 152:

⁷²Լույս տեղում, էջ 144:

⁷³Լույս տեղում:

⁷⁴Մանբասսան տե՛ս Robert A. Poirier, *Tourism and development in Tunisia*, http://www.climateaudit.info/data/mask/TREN/tourism%20cd/Annals_Tour_Res_199_5_157.pdf:

⁷⁵Шаабан С., «Тунис: путь к политическому плюрализму», М., 1996, с. 25, 21.

⁷⁶Зудина Л.П., նշվ. աշխ., էջ 153:

⁷⁷Гусаров В.И., նշվ. աշխ., էջ 127:

⁷⁸Լույս տեղում, էջ 128:

աշխատանք է տարվել մանր բուրժուազիայի զարգացման ուղղությամբ, որը դարձել է բուրժուազիայի ամենամեծ շերտը (ավելի քան 450 000 մարդ)՝ առաջ անցնելով միջին ու խոշոր բուրժուազիայից: Նպաստավոր դաշտ է ստեղծվել Թունիսում արտաքին և ներքին ներդրումների համար, զգալիորեն ընդլայնվել է ներդրումների ծավալը, աշխուժացել է արդյունաբերության ընթացքը⁷⁹:

Այսպիսով, Բեն Ալիի իրականացրած բարեփոխումների շնորհիվ հնարավոր եղավ հաղթանակարելի շարքի Բուրգիբայի իշխանության մասնավորապես վերջին տարիների ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակը և որոշ չափով կայունացնել Թունիսի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դաշտը՝ գրանցելով տնտեսական աճ: Թունիսում, այնուամենայնիվ, կար մի հարց, որը իշխանությունների համար լուրջ գլխացավանք էր, և որը կարող էր դառնալ հնարավոր սոցիալական ընդվզումների գլխավոր ու անվերապահ պատճառը, ինչը գործազրկությունն էր: 1980-ականների կեսերից մինչև 1990-ականների կեսերը Թունիսում պաշտոնապես հայտարարվել է մինչև 15,5 % գործազրկության մասին, սակայն 18-25 տարեկան երիտասարդների շրջանում այն շատ ավելի մեծ թիվ էր կազմում:

2010-2011 թթ. Թունիսում ծավալված հեղափոխական գործընթացները բնականաբար ունեին թե՛ քաղաքական, և թե՛ սոցիալ-տնտեսական նախադրյալներ: Համաժողովրդական ընդվզումը, ըստ էության, ուղղված էր նախագահ Ջին Էլ-Աբիդդին Բեն Ալիի երկարամյա՝ քսաներեքամյա, կառավարման դեմ: Փաստ է, որ «Հասնիկների հեղափոխություն» ամենակարևոր ու վճռորոշ նախադրյալներից մեկը, ըստ էության, գործազրկությունն էր, որը շարունակում էր մնալ երկրի ամենացավոտ խնդիրներից մեկը⁸⁰: Պատահական չէ, որ Թունիսում երիտասարդները դարձան հակակառավարական հուզումների հիմնական շարժիչ ուժը:

Ինչպես արաբական այլ երկրներում, Թունիսում նույնպես գործազուրկների հիսուն տոկոսից ավելին երիտասարդներն էին, մասնավորապես ԲՈԲԷ-երի շրջանավարտները, այսինքն բարձրագույն կրթություն ունեցողները⁸¹: Խնդիրը ցավոտ էր նաև ծնողների համար, ովքեր

իրենց զավակների ուսման վրա զգալի զուսմարներ էին ծախսել, բայց վերջիններս չէին կարողանում աշխատանք գտնել: Հարկ է նշել նաև, որ Թունիսում կրթության որակը չէր համապատասխանում միջազգային չափորոշիչներին: Այսինքն՝ բարձրագույն կրթություն ստացած շրջանավարտները չէին կարող գտնել լավ վարձատրվող աշխատանքներ համապատասխան որակավորում չունեցող պատճառով: Մյուս կողմից, Թունիսում կրթությունն իրականացվում էր արաբերեն և ֆրանսերեն, իսկ միջազգային շուկայում պահանջարկ ունեին առաջին հերթին անգլերեն խմբող մասնագետները, չնայած Թունիսում կրթություն ստացած երիտասարդները շատ դեպքերում աշխատանք էին գտնում Ֆրանսիայում: Մակայն հեղափոխությունից առաջ Ֆրանսիայում նույնպես նկատվում էր աշխատաշուկայի լճացում⁸²:

Թունիսում կային այլ խնդիրներ ևս, որոնք կապված էին սոցիալական արդարության, հովանավորության, կոռուպցիայի, աշխատավարձերի և եկամտների ընդհանուր ցածր ցուցանիշների, երկրի շրջանների անհամաչափ զարգացման հետ: Բացի այդ, Թունիսում տնտեսության մի շարք ոլորտներ մոնոպոլիզացված էին, որի մեջ ներգրավված էր նախագահի ընտանիքը և նրան մտո կանգնած այլ ընտանիքներ: Թունիսյան հասարակության համար դժգոհության առիթ էր Բեն Ալիի, նրա կնոջ՝ Լեյլայի, նրանց մերձավորների ճոխ ապրելակերպը⁸³:

Ամեն պարագայում, արդյոք վերը նշված խնդիրները, որոնք բնորոշ էին աշխարհի պետությունների մեծ մասին, կարող էին Թունիսում առաջ բերել հեղափոխություն: Միջազգային ամենահեղինակավոր կազմակերպություններից մեկի՝ «The Sustainable Society Foundation»-ի հրապարակած «Հասարակության կայունությունների ինդեքսում» (2008-2012)՝ (The Sustainable Society Index 2008-2012) Թունիսը, միջինացված տվյալներով, Չինաստանի հետ գրադեցնում էր 80-րդ հորիզոնականը, այն դեպքում, երբ Ռուսաստանը, Ուկրաինան և ԱՄՆ-ը, գրադեցնում էին 96-րդ հորիզոնականը⁸⁴:

Թունիսի կառավարության օգտին էր խոսում նաև տարեկան մոտ

⁷⁹Зудина Л.П., նշվ. աշխ., էջ 145:

⁸⁰Леонов Г. А., Кузнецов Н. В., Кудряшова Е. В., Тунис 2011–2014. Бифуркация, революция и управляемая стабилизация, Вестник СПбГУ, Сер. 10, 2016, вып. 4, <http://vestnik.spbu.ru/html16/s10/s10v4/09.pdf>.

⁸¹Филатов С., Тунисский бунт. Бессмысленный и беспощадный, Русский обоз-

ревателъ, 21/01/2011, <http://www.rus-obr.ru>.

⁸²Леонов Г. А., Кузнецов Н. В., Кудряшова Е. В., նշվ. աշխ., էջ 95-96:

⁸³Sudarsan Raghavan, In Tunisia, Luxurious Lifestyles of a Corrupt Government, Washington Post, January 28, 2011.

⁸⁴Леонов Г. А., Кузнецов Н. В., Кудряшова Е. В., նշվ. աշխ., էջ 94-95:

5 տոկոս կայուն աճի ցուցանիշը⁶⁵։ Հետ այդ՝ 2004-2009 թթ. Թունիսում բնակչության մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի ցուցանիշները 3.5000 թունիսիան դինարից (2.7000 ԱՄՆ դոլլար) բարձրացան մինչև 5000 թունիսիան դինար (3.9000 ԱՄՆ դոլլար)։ Եթե 1984 թ. բնակչության 14 տոկոսն ապրում էր աղքատության սահմանցածր շեմին, ապա 2010 թ. այդ ցուցանիշը կրճատվեց 3.8 տոկոսով։ 2011 թ. հեղափոխությանը նախորդող շրջանում շոշափելի կերպով բարձրացավ կյանքի միջին տևողությունը հասնելով 75-ի⁶⁶։

Չնայած նշված փաստերին, որոնք կառավարության որոշակիորեն արդյունավետ աշխատանքի օգտին էին խոսում, այնուամենայնիվ, թունիսյան հասարակության համար փաստացիորեն կային խնդիրներ, որոնք ցավոտ էին ընկալվում։ Գործազրկությունից բացի, դա առաջին աներաժեշտության ապրանքներն էին, մասնավորապես հացը, որոնց թանկացումը նույնպես հոյի էր սոցիալական ընդվզումների հեռանկարով։ Հիշենք Թունիսի ամենահայտնի «հացի խոտվությունը», որը տեղի ունեցավ 1984 թ., երբ սնկամբեթի գները թանկացան, հացի գինը բարձրացավ երեսուս տոկոսով։ Թե մայրաքաղաքում, և թե շրջաններում տեղի ունեցած ցույցերի և հանրահավանքների արդյունքում նախագահ Հաբիբ Բուրգիբան չեղարկեց թանկացումները⁶⁷։ Եվ ահա, 2010 թ. վերջերին կառավարությունը հայտարարեց առաջին անհրաժեշտության ապրանքների թանկացման մասին, որը կապ ուներ 2008 թ.-ից միջազգային շուկայում լայն սպառման ապրանքների թանկացման հետ⁶⁸։

Չեղափոխության նախադրյալները հասկանալու համար անհրաժեշտ է դիտարկել նաև քաղաքական համակարգին բնորոշ իրողությունները։ Արդյոք Թունիսը հեղափոխության նախօրեին ժողովրդավարական երկիր էր այնպես, ինչպես հույանել էր Բեն Ալին առաջին «Հասմիկների հեղափոխությունից» հետո։ Իրականում, Թունիսին բնորոշ էր պետության ավտորիտար բնույթը՝ այսպես կոչված վերահսկելի ժողովրդավարությամբ, որի ապացույցը քաղաքական դաշտի որոշակիորեն իմիտացիոն բազմազանությունն էր։ Թունիսյան տիպի քաղա-

քական համակարգերը ռուս արևելագետ Ա. Վասիլևը բնորոշում է որպես «լուսավորչական ավտորիտարիզմ», երբ ավտորիտար իշխանությունն իրականացնում է սահմանափակ ժողովրդավարություն, հարգում մարդու իրավունքները՝ ապահովելով սոցիալ-տնտեսական զարգացում։ Ժողովրդավարության հարցում իրականացվող սահմանափակումները նպատակ ունեն ստեղծել նպաստավոր պայմաններ պետության ու հասարակության զարգացումն ապահովելու համար⁶⁹։ Նստակ է, որ փաստացի և իրական ժողովրդավարությունը Թունիսում կարող էր հանգեցնել իշխանափոխության։ Ինչպես նախկինում՝ այլախոհությունը շարունակում էր հետապնդվել։ Թունիսի բազմաթիվ հասարակական-քաղաքական գործիչներ, գործարարներ, մտավորականներ գտնվում էին վտարանդիության մեջ։ Պատահական չէ, որ 2010 թ. ժողովրդավարության ինդեքսներում Թունիսը գրադեցնում է ոչ այդքան նպաստավոր 144-րդ տեղը⁷⁰։

Այնուամենայնիվ, գանգվածային հուզումների համար խթան դարձավ 2010 թ. դեկտեմբերի 17-ին Թունիսի Սիդի Բուզիդ քաղաքի քաղաքապետարանի մոտ քսանվեցամյա փողոցային մանրավաճառ Մոհամեդ Բուազիզի ինքնահրկիզման փաստը։ Նա այդ քայլին էր դիմել այն բանից հետո, երբ ոստիկանության կին ներկայացուցիչը նրան արգելել էր փողոցում վաճառք իրականացնել համապատասխան թույլտվություն չունենալու պատճառով և առգրավել էր նրա բանջարեղենը, վիճարանել նրա հետ⁷¹։ Բուազիզին փորձել էր հետ ստանալ առգրավված բանջարեղենը, բայց նրան մերժել էին։ Ինքնահրկիզմամբ վերջինս բողոքում էր ոստիկանության կամայականությունների և գործարկության դեմ։

Արդեն դեկտեմբերի 24-ին Բուազիզիի հայրենի Մեմզել Բուզայան քաղաքում ոստիկանության գործողությունների դեմ կազմակերպված ցույցի մասնակիցների թիվը հասավ երկու հազարի։ Որպես բողոքի նշան ցուցարարները հարձակվում էին ոստիկանության բաժանմունքների և տարբեր վառչական շենքերի վրա, հրահրում անկարգություններ։ Մեմզել Բուզայանում սկիզբ առած հուզումները ցրելու համար

⁶⁵ Նույն տեղում։
⁶⁶ Global Food Markets Group, U. K. Government. The 2007/08 Agricultural Price Spikes: Causes and Policy Implications, London, 2008, <http://www.growthenergy.org/images/reports>.

⁶⁷ Филатов С., նույն տեղում։
⁶⁸ Global food markets group, նույն տեղում։

⁶⁹ Васильев А. М., Гражданское общество в Африке: реалии и мифы, «Восток», М., 1995, № 2, с. 14.

⁷⁰ Democracy Index 2010, https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf.

⁷¹ Иванов С. М., «Арабская весна»: год спустя, 07.02.2012, Институт Ближнего Востока <http://www.iimes.ru/?p=14121>.

Միդի Բուզիդից ուղարկվեցին ոստիկանական ստորաբաժանումներ: Ոստիկանները կրակ բացեցին ցուցարարների վրա: Մահացավ 18 տարեկան մի ցուցարար, մոտ տասը մարդ վնասվածքներ ստացավ և տեղագիտյվեց հիվանդանոցներ: Մեկնել Բուզայանում հայտարարվեց պարետային ժամ⁹²:

Դեկտեմբերի 28-ին նախագահ Բեն Ալիին հիվանդանոցում այցելում է Մոհամմեդ Բուզադիիին, որը հունվարի 4-ին ստացված սարվածքներից մահանում է Բեն Արուսի այրվածքաբանության հիվանդանոցում⁹³, ինչն էլ ավելի է եպաստում համաժողովրդական հուզումների ընդլայնմանը: Եւշենը, որ մինչ այդ թե՛ Թունիսում, թե՛ արաբական աշխարհում տեղի էին ունեցել ինքնահրկիզման բազմաթիվ դեպքեր, սակայն միայն Բուզադիիի ինքնահրկիզումը նման լայնածավալ գործողությունների պատճառ դարձավ:

Արդեն հունվար ամսից բողոքի և ընդվզումների այլքը դուրս եկավ Մեեզեյ-Բուզայանից և տարածվեց ամբողջ երկրով մեկ ուղեկցվելով աննախադեպ անկարգություններով: Թունիսի տարբեր քաղաքներում և ցյուղաքաղաքներում սկսեցին տեղի ունենալ բազմամարդ հանրահավաքներ և ցույցեր, որոնք ուղեկցվում էին անվտանգության աշխատակիցների և իշխանության ներկայացուցիչների հետ սուր բախումներով, ինչպես նաև պետական-վարչական հաստատությունների և շենքերի, այդ թվում՝ իշխող կուսակցության, դեմ ուղղված հարձակումներով: Ցուցարարներն այրում էին ոստիկանական ավտոմոբիլներ, անվադողեր, օգտագործում «մոլոտով կոկտեյլներ» և այլն: Քացի երիտասարդները, ժողովրդական հուզումներին մասնակցում էին ամենատարբեր սոցիալական շերտերի, այդ թվում՝ արհմիությունների ներկայացուցիչներ: Բողոքի գործողությունները, որոնք որոշ դեպքերում խաղաղ բնույթ էին կրում, որոշ դեպքերում վերածվում անկարգությունների, որպես կանոն ցրվում էին ոստիկանության կողմից: Շատ դեպքերում ոստիկաններն անհամապասխան ուժ էին կիրառում ցուցարարների նկատմամբ, կրակ բացում կամ ձեռի ենթարկում մասնակիցներին:

Ամենակատաղի ցույցերը սկզբնական շրջանում տեղի ունեցան

⁹²Լույս տեղում:

⁹³Rania Abouzeid, Bouazzi: The Man Who Set Himself and Tunisia on Fire, 21, 01, 2011, <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,2044723,00.html>.

Թունիսի երեք քաղաքներում՝ Կասերինում, Թալայում և Ռեգարում: Հիշատակության արժանի է հատկապես հունվարի 3-ին Միդի Բուզիդի իրադարձություններին որպես գորակցություն կազմակերպված Թալայի ցույցը, որին մասնակցեցին 200 000 ցուցարարներ, հիմնականում՝ նրիտասարդներ: Այն նույնպես բռնի ձևով ցրվեց ոստիկանության կողմից: Հանրահավաքների և ցույցերի կազմակերպման հարցում մեծ դեր խաղացին սոցիալական ցանցերը, մասնավորապես՝ Twitter-ը և Facebook-ը⁹⁴: ՄԱԿ-ի տվյալներով՝ անկարգությունների ողջ ընթացքում Թունիսում մահացել է 219 մարդ, վիրավորվել 510-ը: Դեռուությանը հասցված կյուրբանակ վնասվածքները և 1.6 միլիարդ ելրո⁹⁵:

Հունվարի 10-ին ազգային հեռուստատեսությամբ ելույթ ունեցավ Թունիսի նախագահ Բեն Ալին՝ անհրեկյիներ որակելով անկարգությունների մասնակիցներին: Եւ խոստացավ նոր աշխատատեղեր բացել, եւշեն, որ ընդվզումները կարող են վնասել Թունիսի շահերը ներդրողներին և զբոսաշրջության տեսնակյունից: Հայտարարվեց Թունիսում դպրոցների և համալսարանների ժամանակավոր փակման մասին⁹⁶:

Հասարակական անհանգստություններն իրենց կիզակետին հասան հունվարի 13-ին, երբ երկրի մայրաքաղաքում և մեծությամբ երկրորդ Մֆաքս քաղաքում տեղի ունեցան բազմահազարանոց հակակառավարական ցույցեր: Ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակում նախագահ Բեն Ալին հայտարարեց, որ լուծաբան և կառավարությունը, հայտարարեց արտահերթ խորհրդարանական ընտրությունների մասին: Եւ խոստացավ գների ցածրացում, պայքար կոռուպցիայի և գործազրկության դեմ⁹⁷: Սակայն 2011 թ. հունվարի 14-ին Բեն Ալին 23 տարի երկիրը ղեկավարելուց հետո հրաժարվեց իշխանությունից և փախուստի դիմեց Սաուդյան Արաբիա:

2011 թ. հունվարի 15-ին Թունիսի Ազգային ժողովի նախագահ Ֆուադ Մրազան Թունիսի սահմանադրության համաձայն ստանձնում է նախագահի ժամանակավոր պարտականությունները: Ըստ սահմանադրության, եւ պարտավոր էր 60 օրվա ընթացքում կազմակերպել նախագահական ընտրություններ: Երկրի վարչապետ նշանակվեց կյու-

⁹⁴Beaumont Peter, The truth about Twitter, Facebook and the uprisings in the Arab world, 25 Feb. 2011, <https://www.theguardian.com>.

⁹⁵Иванос С. М., Луис տեղում:

⁹⁶Bilal Randeri, Tunisian leader promises new jobs, 10, January, 2011, <http://www.aljazeera.com>.

⁹⁷Президент Туниса отправляет правительство в отставку, 14.01.2011, <https://ria.ru>.

նումիկայի նախկին նախարար Մուհամմեդ Դաննուշին, որն էլ ձևավորում է ժամանակավոր կառավարություն: Շատ չանցած՝ երկրում անվտանգության համակարգը դուրս է գալիս վերահսկողությունից: Ակտիվանում են քրեաձին խմբավորումները: Փայտուտի դիմած նախագահի պալատը թալանվում է: Ժամանակ առ ժամանակ բախումներ են տեղի ունենում ռազմաքաղաքական տարբեր խմբավորումների միջև: Ստեղծված իրավիճակում Թունիսում քրեական տարբերից պաշտպանվելու կապտակով ստեղծվում են ժողովրդական ջոկատներ⁹⁸:

Նոր կառավարությունը, որի մաս կազմեցին մի շարք նախկին նախարարներ, հայտարարեց, որ վարելու էր ազատական քաղաքականություն բոլոր ուղղություններով⁹⁹: Նախկին նախագահի 33 ազգակիցներ բանտարկվեցին: Քննություն սկսվեց կոռուպցիայի բացահայտման և երկրին վնաս հասցնելու ուղղությամբ¹⁰⁰:

Ժամանակավոր կառավարության ստեղծումը սակայն չհանդարտեցրեց իրավիճակը Թունիսիում: Հասարակական-քաղաքական տարբեր շրջանակների ներկայացուցիչներ պահանջեցին, որպեսզի կառավարության՝ նախորդ իշխանության ներկայացուցիչները հրաժարական տան: Ժամանակավոր կառավարությունը, փաստորեն, ձայնողվեց: Հրաժարական տվեցին նախորդ վարչակարգի բոլոր նախարարները, այդ թվում՝ Մուհամմեդ Դաննուշին: Մինչև համազգային ընտրությունները Թունիսն անցավ բարդ ու խրթին, բավական երկար մի ժամանակաշրջան՝ շարունակական ցույցերով, հանրահավաքներով, բռնության ակտերով, որոնք ուղեկցվում էին բազմաթիվ զոհերով:

Նշագրիտությունից ինն ամիս անց՝ հոկտեմբերի 23-ին, Թունիսում տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրություններ, որոնց արդյունքում «ան-Նահդան» հաղթանակ տարավ¹⁰¹: Նշենք, որ 2011 թ. հունվարի 30-ին 22 տարի վտարանդիության մեջ ապրած Ռաշիդ Դան-

նուշին Լոնդոնից վերադարձավ Թունիս և ներգրավվեց քաղաքական գործընթացների մեջ: «Ան-Նահդան» անցումային խորհրդարանի 217 անդամներից գրառեցրեց 89-ը (մոտ 41 տոկոս)¹⁰²: Հաջորդ տեղերը գրառեցրեցին ձայնակողման ռազմավճարյալ «Հանրապետական կոնգրեսը» (29 մանդատ), «Ազգային պետիցիան» (26 մանդատ) և «Աշխատանքի և ազատության ժողովրդավարական ֆորումը» («Էթթաթթաթթ») (20 մանդատ): «Ան-Նահդան» դաշինք կնքեց քաղաքական ազգային ուժերի հետ¹⁰³: Նորընտիր խորհրդարանը 2011 թ. դեկտեմբերի 12-ին անցումային շրջանի նախագահ ընտրեց միանսական թեկնածու Մուհեթի Ալ-Մարգուլիին, ով դեկտեմբերի 14-ին անցումային շրջանի վարչապետ նշանակեց «Ան-Նահդայի» գլխավոր քարտուղար Համադի Ջերախիին¹⁰⁴:

Թունիսում ազատ ընտրությունների և այդքան ակտիվ մասնակցության փաստն աննախդեպ էր: Աշխարհիկ երկիր համարվող Թունիսում ընտրությունը կանց առավ չափադուր իսլամամետ «ան-Նահդայի» վրա: Կուսակցության առաջնորդը՝ Դաննուշին, մինչ այդ թունիսյան հասարակությանը շատ պարզ հասկացնել տվեց, որ իշխանության գալու դեպքում իրենք չեն ձգտելու ստեղծել շարիաթական պետություն, այլ նախապատվությունը տալու են թուրքական մոդելին՝ եզրեր փնտրելով իշխող «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության վարած քաղաքականության հետ, ինչը ներթափանցում էր բազմակարծություն, բազմակուսակցություն, տնտեսության զարգացում և այլն¹⁰⁵: Դաննուշին նույնիսկ նշեց, որ համագործակցելու է քաղաքական և քաղաքացիական ուժերի հետ՝ թունիսյան ժողովրդի պետություն դարձնելու համար¹⁰⁶:

«Ան-Նահդան» կարողացավ շատ ձկուն դիսկուրս վարել՝ որոշակիորեն փոխելով գաղափարական շեշտադրումները: Նա սկսեց քննադատել կրոնաքաղաքական պահպանողական և արմատական ուժերին,

⁹⁸В Тунисе создаются отряды самообороны по защите от грабителей и погромщиков. 16.01.2011, <https://www.rtv.ru>.

⁹⁹В Тунисе провозглашена свобода информации, 18.01.2011, <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/2011/01/18053456.shtml>.

¹⁰⁰Экс-президент Йемена Saleh получил судебный иммунитет, Новая газета 21.01.2012, <https://www.novayagazeta.ru/news/2012/01/21/53259-eks-prezident-yemena-saleh-poluchil-sudebnyy-immunitet>.

¹⁰¹«Ան-Նահդայի» մասին մանրամասն տե՛ս Wael Derki, Tunisia's Annahda, Towards a Genuine Modernist Arab Islamism?, Political Sciences and Public Affairs, 2015, 3/2.

¹⁰²Մանրամասն տե՛ս Anna Mahjar-Bardussi, December 16, 2011, Inquiry & Analysis Series Report No. 774, <http://www.memri.org>.

¹⁰³Թունիսի քաղաքական կուսակցությունների և ընտրությունների մասին մանրամասն տե՛ս A Guide to the Tunisian Elections, October, 2011, <http://pomed.org/wp-content/uploads/2011/10/Tunisian-Election-Guide-Oct-2011.pdf>.

¹⁰⁴Փաշալան Ա., «Քաղաքական իսլամը» արաբական գարնան համաժամարանում, Ժամանակակից Եվրասիա, հատոր III (1), Եր., 2014, էջ 31:

¹⁰⁵Profile, Tunisia's Ennahda Party, 25 October 2011, <http://www.bbc.co.uk>.

¹⁰⁶What role for the Islamists?, Al-Ahram weekly online, 27 January - 2 February 2011 Issue No. 1033, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2011/1033/te132.htm>.

ացակցություն հայտնել ժողովրդավարական արժեքներին ու մարդու հիմնարար իրավունքներին հավաստիացնելով, որ գիտակցում է շարժառարկանացման ոչ զանեկան հետևանքները երկրի հիմնական եկամտուններն ապահովող զբոսաշրջության զարգացման համար: Ղաննուշին հայտարարեց, որ ընտանեկան օրենսգրքը կհենվի շարիաթի վրա, սակայն կարգելվի բազմակնությունը, դպրոցներում հիջաբի արգելք գոյություն չի ունենա, կնոջ և տղամարդու միջև կհաստատվի հավասարություն, շարիաթով ամրագրված քարկոծումը և անղամահատումը չեն դիտարկվի որպես պատժամիջոցներ և այլն¹⁰⁷:

Հատկանշական է, որ նույնիսկ չափավոր հայացքներ որդեգրած «ան-Նահդայի» հաղթանակը որոշակի մտահոգություն ստեղծեց Թունի-աի աշխարհիկ հասարակության շրջանակներում: Ասվածի ապացույցն այն բուն է բացասական արձագանք էր, որ հաջորդեց կուսակցության գլխավոր քարտուղար, իսկ հետագայում վարչապետ Համադ Ջեբալիի՝ «Վեցերորդ խալիֆայության» (հինգերորդն օսմանյան էր, որը կործանվեց 1924 թ.-ին) դարաշրջան սկսելու մասին արված հայտարարությունը, որով նկատի էր առնվում Թունիսը: Հասարակության ազատական և աշխարհիկ շերտերի մտահոգությունը փարատելու համար հետագայում թե՛ «ան-Նահդայի», թե՛ իշխող դաշինքի մաս կազմող ուժերի կողմից հնչած գնահատականը համարվեց թյուրբըմբոսում¹⁰⁸:

Հարկ է նշել, որ Թունիսում հեղափոխությունից և իսլամամետների իշխանության գալուց հետո երկրում կայունությունը չվերականգնվեց: Թունիսում մի կողմից աննախադեպ ակտիվացան սալաֆիական խմբավորումներն ու շարժումները, որոնք սկսեցին կոչու ձևով պայքարել Թունիսը շարիաթական պետություն դարձնելու համար¹⁰⁹: Մյուս կողմից մեծ թափ ստացան աշխարհիկ հենք ունեցող քաղաքացիական շարժումները: 2013 թ. փետրվարի 6-ին աշխարհիկ ընդդիմադիր գործիչ Բելաիի Շուքրիի սպանությունից հետո Թունիսում սկիզբ առան հակակառավարական նոր ցույցեր, որոնց արդյունքում փետրվարի 19-ին Ջեբալիին հրաժարական տվեց: Ի վերջո, ազգային երկխոսության արդյունքում 2014 թ. հունվարին իշխող դաշինքի և ընդդի-

մադիրների միջև համաձայնություն ձեռք բերվեց: Գործող իշխանությունը, որպես զիջում, իր լիազորությունները փոխանցեց արևեստավարժների կառավարությանը: Անցումային շրջանի նոր վարչապետ դարձավ արդյունաբերության նախարար Մեհդի Ջոման¹¹⁰:

Այսպիսով, ինչպես արդեն նշել ենք, հենց Թունիսում քարձրացված բողոքի ալիքն էր, որ հետագայում տարածվեց Եգիպտոսում, Լիբիայում, Եմենում, Ալժիրում, Հորդանանում, Բահրեյնում, Սաուդյան Արաբիայում, Քուվեյթում և այլն: Այս տեսանկյունից, «արաբական գարնան» գործընթացների համատեքստում Թունիսի դերը խիստ հանգուցային էր: Հարկ է նշել, որ Թունիսում, իսկ հետագայում Եգիպտոսում իշխանության եկան կամ իշխանության մաս կազմեցին իսլամամետ ուժերը, որոնք, սակայն, չկարողացան արդարացնել հասարակության սպասումները: Թունիսյան հեղափոխությունից հետո իշխանությունը Թունիսում բազմաթիվ ցնցումների ու վարիվերումների ենթարկվեց, մի շարք կառավարություններ փոխվեցին, զգալի թվով չյուծված հարցեր մնացին: Հեղափոխությունից յոթ տարի անց, ուսումնասիրելով Թունիսում ընթացող արդի գործընթացները, հանգում ենք այն եզրակացության, որ հեղափոխությունն, ընդհանուր առմամբ, չարդարացրեց թուխցիների սպասումները: Չյուծված մնացին ինչպես քաղաքական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական ոլորտի մի շարք հարցեր, առաջին հերթին գործազրկությունը: Թունիսում հասարակության առանձին շերտեր կորցրեցին հավատը դրական և հիմնարար փոփոխությունների հարցում¹¹¹: Հատկանշական է նաև, որ հակակառավարական հուզումներն ու ցույցերը Թունիսում շարունակվեցին նաև «Հասմիկների հեղափոխությունից» հետո¹¹²: Թե՛ քաղաքական, թե՛ սոցիալ-տնտեսական ոլորտի բազմաթիվ խնդիրներ Թունիսում շարունակվում էն չյուծված մնալ: Դրանցից, ինչպես արդեն նշել ենք, մասնավորապես գործազրկությունը կառավարության առաջ ծառայած ամենաբարդ խնդիրներից մեկն է¹¹³:

¹⁰⁷Tunisia PM Ali Larayedh hands over to Mehdi Jomaa, January, 2014, <http://www.bbc.co.uk>.

¹¹¹The Geographic Trajectory of Conflict and militancy in Tunisia, <http://carnegieendowment.org>.

¹¹²Tarek Amara, Five years on, unrest tests of Arab Spring model Tunisia, <https://www.reuters.com>.

¹¹³Violence flares after Tunisians rally to mark revolution's anniversary, 14 Jan, 2018, <https://www.theguardian.com>.

¹⁰⁷Rajaa Basly, The Future of al-Nahda in Tunisia, April 20, 2011, <http://carnegieendowment.org/sada/43675>.

¹⁰⁸Ennahda Discourse: The Sixth Caliphate or Misunderstanding?, 16 November, 2011, <http://www.tunisia-live.net>.

¹⁰⁹Tunisia's Nahda-led government takes on the Salafist challenge, 20 March, 2013, <https://www.middleeastmonitor.com>.

2.2 «Արաբական զարուեր» Լիբիայում, արտաքին և ներքին գործունեքի ազդեցությունը Մուամմար Կադաֆիի իշխանափոխության հարցում

1969 թ. սեպտեմբերի 1-ին Լիբիայում «Ազատ սպաները» ի դեմս Մուամմար Կադաֆիի և նրա կողմնակիցների կազմակերպեցին անարյուն հեղափոխություն: Միապետությունը Լիբիայում տապալվեց, Բոքիս թագավորը գահընկեց եղավ, իշխանությունն անցավ Հեղափոխական հրամանատարության խորհրդին (ՀՀԽ): Հռչակվեց Լիբիայի Արաբական Հանրապետությունը: Հայտարարվեց, որ հեղափոխության նպատակն էր կառուցել հեղափոխական, սոցիալիստական և առաջադիմական Լիբիա, որը կպայքարեր ինվերիալիզմի, ռասայական խտրականության, սոցիալական ճնշման և անարդարության դեմ¹⁴: ՀՀԽ-ն 1969 թ. սեպտեմբերի 8-ին Մ. Կադաֆիին շնորհեց գեղապետի աստիճան և եշանակեց Լիբիայի ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատար¹⁵:

Իշխանությունները Լիբիայում ձեռնարկեցին քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ոլորտի մի շարք բարեփոխումներ, որոնք միտված էին երկրում իրավիճակի բարելավմանը: Ինչ վերաբերում է արտաքին քաղաքական ոլորտին, ապա Լիբիան ձգտում էր ինքնուրույնության: Պատահական չէ, որ Լիբիայի նոր ձևավորված կառավարությունը պաշտոնապես դիմեց ԱՄՆ-ին և Մեծ Բրիտանիային՝ պահանջելով հանել Լիբիայից իրենց ռազմական բազաները: Չնայած ձեռնարկված քայլերին միապետության տապալումից հետո նոր իշխանությունների գործունեությունն արդյունավետ չէր: Որպես հեղափոխության առաջնորդ Կադաֆիի առջև կանգնած էր Լիբիայի պետական, քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, կրթական և մշակութային համակարգն արմատապես փոխելու խնդիրը:

1970-ականների առաջին կեսին Կադաֆիին, պահպանելով պետության առաջնորդի և զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնները, գործնականում չունեք քաղաքական և վարչական պարտականություններ¹⁶: Նա ձեռնամուխ եղավ «Երրորդ համաշխարհային տեսության» հիմնադրույթների մշակմանը և դրանք ներկայացրեց 1976-

1979 թթ. լույս տեսած իր «Գանաչ գրքում»¹⁷, որն ընկավ Ջամահիրիայի քաղաքական, տնտեսական և հասարակական համակարգի զարգացման հիմքում: 1977 թ. Լիբիայի Արաբական Հանրապետությունը վերանվանվեց Լիբիական Արաբական Ժողովրդական Սոցիալիստական Ջամահիրիայի¹⁸: Պետությունը շարունակեց բարեփոխումների իր քաղաքականությունը:

Շնորհիվ նավթից ստացվող կեամտուների կտրուկ աճի՝ Ջամահիրիայի ղեկավարությունը հետևողականորեն վարում էր ժողովրդի դրության բարելավման քաղաքականություն: Մոտ երկու անգամ բարձրացվեց նվազագույն աշխատավարձը, մեծ թափ ստացավ բնակարանային շինարարությունը, հողագուրկ և սակավահող շատ գյուղացիներ ապահովվեցին հողակտորներով, անգամ նրանց տրվեցին պետության կողմից կառուցված ֆերմերական ագարակներ: Մեծ ուշադրություն դարձվեց կրթության կազմակերպմանը և անգրագիտության վերացմանը, որի համար ստեղծվեց էին միանգամայն մատչելի պայմաններ: Ջամահիրիայի իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում էին նաև առողջապահության հարցերը, այդ թվում՝ գյուղական վայրերում: Լուծվում էր նաև ազգային մասնագետների պատրաստման հարցը: Լիբիայի տնտեսության գլխավոր ճյուղը շարունակում էր մնալ նավթարդյունաբերությունը: Վերևոյալ քայլերը վկայում էին, որ Ջամահիրիայի ղեկավարությունը հավատարիմ էր «Տուրք պետք է պատկանի նրան, ով այնտեղ ապրում է» սկզբունքին¹⁹:

Միևնույն ժամանակ, Լիբիայում, արաբական մյուս երկրների նման կային համակարգային խնդիրներ, ինչպես օրինակ՝ երիտասարդների շրջանում գործազրկության բարձր ցուցանիշը, խոսքի ազատության բացակայությունը, մարդու իրավունքների սահմանափակումները, սոցիալական երկփեղկվածությունը, միջին դասի գոյության հետ անելվող խնդիրները և այլն:

Պատահական չէ, որ «արաբական զարուեր» շրթայական ձևով տարածվեց նաև Լիբիայում: Առաջին զանգվածային ելույթներն ու բնութատությունները Լիբիայում սկսվեցին 2011 թ. փետրվարի 15-ին հիմնականում Բենգազի քաղաքում, որտեղ ձեռքակալվեց մարդու իրավունքների պաշտպան Ֆեթիի Թարբեյը, ինչը առիթ դարձավ բողոքի

¹⁴Չովիաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. III, Եր., էջ 710-715:

¹⁵Նույն տեղում, էջ 718:

¹⁶Չովիաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. III, Եր., էջ 730:

¹⁷Տե՛ս The Green book, Muammar al-Qaddafi, <http://openanthropology.org/libya/gaddafi-greenbook.pdf>.

¹⁸Նույն տեղում, էջ 730-738:

¹⁹Նույն տեղում, էջ 745:

գործողությունների ընդլայնման համար: Ցուցարարներն իրենց գործողությունները հիմնավորում էին նաև սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական խնդիրներով մարդու իրավունքների ոտնահարումներ, սոցիալական վատ կառավարում, կոռուպցիա և այլն: Սոցիալական հուզումներն աստիճանաբար ձևավորվեցին Մուամար Կադաֆիի իշխանության տասնամյակի անհաջողություններով: Փետրվարի 27-ին ստեղծվեց Ազգային անցումային խորհուրդը, որի նպատակն էր Կադաֆիի վարչակարգի դեմ ձևավորել զինված ապստամբական ուժեր և կազմակերպել դրանց հետագա կտավարումը: Ազգային անցումային խորհուրդը հաստեղծեց իր օրակարգն ու սկսեց հակակառավարական եղույթների ավելի կազմակերպված բնույթ հաղորդել: Ի դեպ, Կադաֆիի շրջապատից մի շարք մարդիկ անցան ընդդիմադիրների կողմը: Կադաֆիի վարչակարգի դեմ ընդվզող ցուցարարները սկսեցին ավելի ու ավելի հաճախ բախվել ոստիկանության և անվտանգության ուժերի հետ: Ձևավորվեցին հակակադաֆիական զինված խմբավորումներ: Կադաֆիի կիրառած կոշտ ուժին ի պատասխան, նաև արտաքին գործնի միջամտության հետևանքով, երկիրը հայտնվեց արյունոտ քաղաքացիական պատերազմի հորձանտուտում: Մարտի 5-ին Ազգային խորհուրդն իրեն հռչակեց Լիբիայի ժողովրդի օրինական ներկայացուցիչ: Մարտի 10-ին Ֆրանսիան հայտարարեց, որ ձանաչում է Ազգային խորհուրդի և կատեցրեց հարաբերությունները Կադաֆիի վարչակարգի հետ¹²⁰:

Օգտվելով Լիբիայում ստեղծված լարված իրավիճակից՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ արևմտաեվրոպական երկրները և ԱՄՆ-ը մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկեցին Կադաֆիին և նրա ամիսցական շրջապատին հարված հասցնելու, նրանց իշխանությունից հեռացնելու կամ ավելի ֆիզիկապես ոչնչացնելու ուղղությամբ՝ համագործակցելով տարածաշրջանային պետությունների մասնավորապես Գատարի հետ: Արդեն 2011 թ. փետրվարի 26-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը միաձայն ընդունեց 1970 բանաձևը Լիբիայի, Կադաֆիի և նրա ամենամոտ շրջապատի դեմ զինվորական և ֆինանսական ուղղակիորեն համապատասխան պատժամիջոցների կիրառման մասին¹²¹:

Ի դեպ, այս բանաձևի իրականացման շրջանակներում միջազգային մի շարք բանկերում բացահայտվեցին լիբիական հեղափոխության առաջնորդի, նրա ընտանիքի անդամների, նրանց մոտ կանգնած առանձին մարդկանց հաշվեհամարները, որոնք կազմում էին միլիարդավոր դոլլարներ: Առանձնապես տպավորիչ էր Մեծ Բրիտանիայում Կադաֆիի ընտանիքին պատկանող կարգադրությունը¹²²:

1970 բանաձևով լիբիական իշխանություններին կոչ էր արվում զերծ մնալ խաղաղ բնակչության դեմ բռնություններից, վերականգնել խաղաղությունը, նաև միջազգային հարևոթյանը, ՄԱԿ-ի անդամ պետություններին կոչ էր արվում նպաստել Լիբիայում խաղաղության վերականգնմանը: Բանաձևը իր խոր անհետզտությունն էր հայտնում խաղաղ ցուցարարների շրջանում զրանգված մարդկային զոհերի համար: Մինույն ժամանակ, հանձնարարվում էր ստեղծել անակախ միջազգային դիտորդական խումբ՝ տեղում ուսումնասիրելու միջազգային իրավունքի ոտնահարումները և գոյություն ունեցող խնդիրները: Նախատեսվում էր դիտորդական առաքելություն իրականացնել այն բոլոր վայրերում՝ առաջին հերթին Բենգազիում և Միսրատայում, որտեղ իրականացվել էին զանգվածային բռնություններ ու վարագոյություններ: ՄԱԿ-ի առանձին պաշտոնյաներ, ինչպես օրինակ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հարցով գերազանց հանձնակատար Ն. Փիլեյը սուր քննադատության ենթարկեց Կադաֆիի քաղաքականությունը որպես լավ այն որպես միջազգային հանցագործություն¹²³:

Հատկանշական է, որ 2011 թ. փետրվարին երկրի մի շարք քաղաքներում տեղի ունեցած զինված բախումներն ի հայտ բերեցին այն փաստը, որ կառավարական զորքերի հետ բախումների վեջ մտած ցուցարարների մի մասը վարձկաններ էին: Պատահական չէ, որ Լիբիայում անմիջապես ակտիվացավ «Իսլամական Մադիքիի պլ-Կաիդան», որը ձգտում էր Լիբիայում ստեղծել խալիֆայություն: Աֆղանստանում «պլ-Կաիդայի» առաջնորդ Աբու Յահյա Ալ-Լիբին հայտարարեց, որ Թունի-

¹²⁰Timeline: Libya's uprising against Muammar Gaddafi, August, 22.08.2011, <https://www.reuters.com/article/us-libya-events/timeline-libya-uprising-against-muammar-gaddafi-idUSTRE7K2QJH20110822>.

¹²¹Security Council imposes sanctions on Libyan authorities in bid to stem violent repression, 26.02.2011, <https://news.un.org/en/story/2011/02/367672-security-council-imposes-sanctions-libyan-authorities-bid-stem-violent>.

¹²²Gaddafi's hidden billions: Dubai banks, plush London pads and Italian water, 22.02.2011, <https://www.theguardian.com/world/2011/feb/22/gaddafi-libya-oil-wealth-portfolio>.

¹²³Libya's attacks on civilians may be international crimes, UN rights chief, 20.04.2011, <https://news.un.org/en/story/2011/04/372832-libyas-attacks-civilians-may-be-international-crimes-un-rights-chief>.

սից և Եգիպտոսից հետո հաջորդը Լիբիան է¹²⁴։ շեռագայում, Կադաֆիի վարչակարգի կողմից արված հետաքննությունը ցույց տվեց, որ անկարգությունների ընթացքում ոստիկանների, զինծառայողների և «խաղաղ ցուցարարների» շարքերում զոհվածների թիվը գրեթե նույնն էր¹²⁵։

2011 թ. մարտի 12-ին Արաբական պետությունների լիգան դիմեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին Լիբիայի ռալյին տարածքը ոչ թոչիչային գոտի սահմանելու նպատակով։ Մի շարք ՆԱՏՕ-ի անդամ և Օնգի արաբական պետություններ միացան ընդդեմ Լիբիայի իշխանությունների ձևավորված դաշինքի, որը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից մարտի 17-ին ընդունված 1973 բանաձևի կիրառումն ապահովելու նպատակով մարտի 19-ին սկսեց Միասնական պաշտպան գործողությունը (Operation Unified Protector)¹²⁶։ Նշենք, որ ըստ 1973 բանաձևի, վկայակոչելով ԱՆ 1970 բանաձևը, դատապարտում էր Կադաֆիի վարչակարգի կողմից բնակչության դեմ ուղղված վարտագրությունները, հերթական անգամ հայտարարում էր Լիբիան ոչ թոչիչային գոտի, կոչ էր անում միջազգային կազմակերպությունների և ապահովել Լիբիայի ժողովրդի պաշտպանությունը¹²⁷։ ՄԱԿ-ի ԱՆ թե՛ 1970, թե՛ 1973 բանաձևերը կանաչ ճանապարհ էին Լիբիայում ՆԱՏՕ-ի և դաշնակից ուժերի կողմից ռազմական գործողություններ սկսելու համար։ 2011 թ. մարտի վերջին ԱՄՆ-ի նախագահ Բարաք Օբաման նույնպես հայտարարեց, որ պաշտպանում է իր երկրի ռազմական ներխուժումը Լիբիայում, Ձամանիբիայի առաջնորդ Մ. Կադաֆիի դեմ¹²⁸։

Ի վերջո, ռազմական գործողություններն այնքան սրընթաց զարգացում ունեցան, որ շփոթություն առաջացրեցին անգամ այդ գործողությունների մասնակից երկրների ներկայացուցիչների մոտ (ԱՄՆ, Կանադա, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Բելգիա, Նորվեգիա, Դանիա, Նի-

դեռլանդներ, Կատար և այլն)։ Լիբիայի դեմ ռազմական արշավ իրականացնելուն կողմ հանդես եկած հիմնական երկիրը Ֆրանսիան էր, և ի դեպ, դեռևս դաշինքի միասնական հրամանատարության կազմավորումից առաջ Ֆրանսիան հանդես էր գալիս որպես մի երկիր, որը պետք է այդ գործողությունների իրագործման նախազինը մշակեր և կառավարեր ընթացքը։ Կադաֆիի վարչակարգի հարցում ոչ պակաս դերակատարություն ունեցավ նաև Մեծ Բրիտանիան¹²⁹։ Այս դեպքում հարց է առաջանում, թե ինչու էին այս երկու պետությունները շահագրգռված Լիբիայում ներթափանցական փոփոխություններով։ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Դ. Կամերունը հայտարարեց, որ Մուամար Կադաֆիի դեմ ռազմական գործողությունները անհրաժեշտ էին, օրինական և ճիշտ, դրանց նպատակն էր թույլ չտալ, որ Կադաֆին սպանի սեփական ժողովրդին։ Ֆրանսիայի նախագահ Ն. Սարկոզին հավատացած էր, որ միջազգային հանրությունը չէր կարող հանդուրժել նման հանցագործություն¹³⁰։ Փաստ է, որ շատ ու շատ հարցեր կապված էին Լիբիայի աշխարհագրական բաբեկապատ դիրքի, բնական ռեսուրսների և այլն-այլ աշխարհաքաղաքական հետաքրքրությունների հետ, որոնք հետապնդում էին նախկին գաղութային պետությունների կողմից։

Նատկանշական է, որ 1973 բանաձևի ընդունումից անմիջապես հետո Ֆրանսիայի նախագահ Նիկոլա Սարկոզին հայտարարեց, որ պատրաստ է «ռազմական միջամտություն» իրականացնել։ Նրա կարգադրությամբ Լիբիայում արձակվեցին ֆրանսիական թվով 20 կործանիչներ։ Պաշտոնական տվյալների համաձայն կործանիչները Ձամանիբիայի վրա մեկ ժամ իրականացրած «հետախուզական և նախազուրակական» թոչիչների ընթացքում ոչնչացրել են զրահամեքենաներ Լիբիայի խաղաղ բնակչության պաշտպանության նպատակով։ Սակայն, ըստ ակադեմիկոսությունների, ֆրանսիական հարվածները ուղղված են եղել ոչ թե ռազմարգաներին, այլ Կադաֆիին հավատարիմ լիբիական բանակի ցամաքային զինված ուժերի դեմ¹³¹։

¹²⁴Al-Qaida commander calls for Islamic rule in Libya, Sunday, 13.03.2011, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2011/03/13/AR2011031300652.html>.

¹²⁵Մանրամանս տե՛ս Подгорнова Н.П., «Арабская весна» в странах Магриба, Институт Ближнего Востока, М., 2014.

¹²⁶Nato and Lybia, Operation Unified Protector, <https://www.nato.int/cps/en/natohq/71679.htm>.

¹²⁷United Nations Security Council, Resolution 1973 (2011), https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110311-UNSCR-1973.pdf.

¹²⁸Barack Obama defends US military intervention in Libya, 29.03.2011, <https://www.theguardian.com/world/2011/mar/29/barack-obama-us-speech-libya>.

¹²⁹St. u Jason W. Davidson, France, Britain and the intervention in Libya: an integrated analysis, Cambridge Review of International Affairs, volume 26, 2013, pp. 310-329.

¹³⁰Viewpoint: How Libya Became a French and British War, March 19.03.2011, <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2060412,00.html>.

nt: How Libya Became a French and British War, March 19, 2011.

¹³¹Подгорнова Н.П., նշվ. աշխ., էջ 20:

2011 թ. մարտի 29-ի Լոնդոնում տեղի ունեցավ համաժողով, որին մասնակցում էին ՄԱԿ-ի, Արաբական պետությունների լիգայի, Բալանական կոնֆերանս կազմակերպության, Եվրամիության արտաքին գործերի նախարարներ: Հանդիպմանը վերահաստատվեց ՄԱԿ-ի 1970 և 1973 բանաձևերի իրականացման անհրաժեշտությունը և Լիբիայում բռնությունները կանխարգելելու հրամայականը: Եզվեց, որ Կադաֆին և նրա վարչակարգը այնու չեն կարող լինել լիբիական ժողովրդի օրինական ներկայացուցիչը: Կարևորվեց Լիբիայի գծով ՄԱԿ-ի հանձնակատար Աբդել Էլահ Մուհամմադ Ալ-Ջատիբի դերը¹³²:

Քաջի այդ, քննարկվեց Լիբիային մարդասիրական օգնություն տրամադրելու, Կադաֆիի վրա ճնշում գործադրելու և ՄԱԿ-ի ԱՄԻ-ի պատժամիջոցների օգնությամբ նրա վարչակարգի մեկուսացման և լիբիական ընդդիմությանը քաղաքական փոփոխությունների հասնելու ուղղությամբ գործադրած ջանքերին աջակցելու մասին: Ի դեպ, շեշտվում էր, որ դաշինքի անդամ երկրները Լիբիայում խաղաղաբարի դեր են կատարում: «Մենք այնտեղ ենք մարդկանց պաշտպանելու, այլ ոչ զինելու նպատակով»,- հայտարարեց ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Անդերս Ֆոգ Ռասմուսսենը և կոչ արեց լիբիական հակամարտության կնքագվորման գործընթացի մեջ ընդգրկված բոլոր կողմերին հետամուտ լինել խնդրի խաղաղ կարգավորմանը: Նա նշեց. «Ակնհայտ է, որ Լիբիայում իրավիճակը չի կարող միայն և բացառապես ռազմական ճանապարհով լուծվել»: Քայնալայնե, համաժողովի մասնակիցները որոշում կայացրեցին, որ Լիբիայում ռազմական գործողությունները պետք է համալրագրի ՆԱՏՕ-ի Հյուսիսատլանտյան խորհուրդը¹³³:

Սակայն արևմտյան տերությունների այդ շրջանի հույսերը, կապված լիբիական ճգնաժամի արագ կարգավորման հետ, չիրականացան: Կադաֆիին հաջողվում էր վերահսկել իրավիճակն անգամ անցումային Ազգային խորհրդի լիբիական ժողովրդի միակ օրինական ներկայացուցիչ ճանաչվելուց հետո: Ընդդիմության զինված ուժերը ի վիճակի չեղան նաև մայրաքաղաք Տրիպոլիում Լիբիայի կառավարական զինված ուժերի նկատմամբ առավելություն ձեռք բերել: Այս իրավիճակը կարող էր հանգեցնել երկարատև հակամարտության, ինչը շահեկան չէր արևմտաեվրոպական տերությունների համար: Քաջի այդ, ընդդիմության

շարքեր սկսեցին ակտիվորեն համալրվել ծայրահեղ իսլամիստներով, մասնավորապես «ալ-Կաիդայի» մարտիկներով, որոնք ունեին արտաքին հովանավորներ¹³⁴:

Լիբիական հակամարտության ռազմական ճանապարհով լուծումը ձգձգվում էր: Կադաֆիի դեմ կտրոզ զինված ջոկատները գինվում էին, տեղեկատվական պատերազմը շարունակվում էր Զազիրայի և այլ տեղեկատվական կենտրոնների կողմից:

Արտաքին դերակատարներին հնարավորություն տրվեց մեծ ճնշում գործադրել իշխող վերնախավի և Լիբիայի զինված ուժերի հրամանատարության ներկայացուցիչների վրա: Նպատակը նրանց ապակողմնորոշումն ու պատակտումն էր: Կադաֆիի դեմ տեղեկատվական պատերազմի նպատակը նրա վարչակարգի քայքայումն էր ներսից և այդպիսով երկիր ցամաքային գորբեր մտցնելու անհրաժեշտությունից խուսափելը¹³⁵:

Օգտվելով այս իրավիճակից՝ Լիբիայի իշխանությունները հայտարարեցին երկրի քաղաքական համակարգում բարեփոխումներ իրականացնելու նպատակով ընտրություններ կամ հանրաքվե անցկացնելու պատրաստակամության մասին: 2011 թ. ապրիլի 5-ին հայտարարությամբ հանդես եկավ կառավարության պաշտոնական ներկայացուցիչ Մուսա Իբրահիմը: Վերջինս հայտարարեց, որ միայն Լիբիայի ժողովուրդը, այլ ոչ թե դրսի ուժերը, կարող են որոշել արդյոք պետք է Կադաֆին ցլի իշխանությունը, թե ոչ: Նա հայտարարեց. «Կադաֆին պետք է շարունակի մնալ երկրի ղեկավար՝ որպես երկրի միասնության պահպանման և անվտանգության ապահովման երաշխիք: Նա սուկ մի մարդ չէ, նա անվտանգության և Լիբիայի ամբողջականության պահպանման երաշխավորն է: Մենք կարող ենք տարբեր քաղաքական համակարգեր ունենալ, սահմանադրություն փոխել, ընտրություններ անցկացնել և այլն, սակայն այդ ամենի միջով մենք պետք է անցնենք ուժող առաջնորդի հետ միասին: Մենք վստահ ենք դրանում»¹³⁶:

Սակայն Լիբիայի կառավարության առաջարկը ճգնաժամի հաղթահարմանը հասնել բարեփոխումների միջոցով, չստացավ ոչ Արևմուտքի, ոչ լիբիական ընդդիմության աջակցությունը, որոնք ցանկացած փոխզիջման միակ նախապայման համարում էին Կադաֆիի և նրա

¹³²London Conference on Libya, 29 March, 2011, Chairs statement, https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110329_London-Conference-Libya.pdf.

¹³³Подгруппова Н. П., ևշվ. աշխ., էջ 20-21:

¹³⁴Violence flares after Tunisians rally to mark revolution's anniversary, 14 Jan, 2018, <https://www.theguardian.com>.

¹³⁵Подгруппова Н. П., ևշվ. աշխ., էջ 21:

¹³⁶Նույն տեղում:

ընտանիքի անդամների հեռացումն իշխանությունից: Այս հարցի լուծմանը չօգնեց անգամ Աֆրիկյան միության միջնորդությունը: Արևմտա-եվրոպական տերությունների համար ճգնաժամի կարգավորման միակ միջոցը, ինչպես իրենք էին պնդում, Կադաֆիի անհապաղ չեզոքացումն էր¹³⁷:

Այդ նպատակով 2011 թ. մարտի 19-ին, այսինքն՝ ՄԱԿ-ի Ան 1973 բանաձևի ընդունումից երկու օր անց, Լիբիայի դեմ շատ օպերատիվ ձևով իրագործվեց միջազգային ռազմական գործողություն: Ֆրանսիական օդային ուժերը հարձակ հասցրեցին լիբիական հակաօդային ուժերին¹³⁸: Ֆրանսիայից հետո ռազմական գործողությունների միացան ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Կանադան, Դանիան, Բելգիան, Նիդեռլանդները: Այն բանից հետո, երբ դաշնակիցների ուժերը սկսեցին աջակցել լիբիական սպատամբ ուժերին, ամբողջ երկրով մեկ բավական ինտենսիվ ցամաքային ռազմական գործողություններ ծավալվեցին, որոնց արդյունքում եղան բազմաթիվ քաղաքացիական զոհեր, շատուշատ խաղաղ բնակիչներ հայտնվեցին շրջափակման մեջ, մեծացավ Լիբիայից արտագաղթողների թիվը:

Լիբիայում ՆԱՏՕ-ի կողմից իրականացրած ռազմական գործողությունների ընթացքում միջազգային զինված ուժերը իրականացրել են 8.878 մարտական թռիչք, որոնցից 3.385-ը ստույգ թիրախավորմամբ¹³⁹: Դաշինքի՝ Ջամաեհիլիային զենք մատակարարելու ենթադրյալ խախտումը թույլ չտալու նպատակով երկրի ավիամերձ ջրերը վերահսկվում էին թվով 19 ռազմանավերի կողմից: ՆԱՏՕ-ի ուժերին համարժեք դիմադրություն ցույց տալու անկարողության պատճառով զինվորական ծառայությունը թողեցին և երկիրը լքեցին Լիբիայի զինված ուժերի շուրջ 120 սպաներ: Արդյունքում՝ Կադաֆիի բանակը կործանվեց մոտ 20%-ով: Փախուստի դիմած գեներալ Մաուդ Խալաֆի խոսքերով «Կադաֆիի կողքին մնացել էին ընդամենը մի քանի հարյուր զինվոր և տասից ոչ ավել գեներալ»: Չնայած սրան սպատամբների ռազմական ցածր պատրաստվածությունը և մեծ մարտերի ընթացքում կրած կորուստները թույլ չէին տալիս նրանց կտրել կառավարական ուժերի

դիմադրությունը: Երկրի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հեռանկարները դառնում էին անկանխատեսելի¹⁴⁰:

Պաշտոնապես համարվում է, որ քաղաքացիական բախումները Լիբիայում ավարտվել են 2011 թ. հոկտեմբերի 20-ին Մուամար Կադաֆիի սպանությամբ և Ազգային անցումային խորհրդի հաղթանակի հայտարարմամբ¹⁴¹: Կադաֆիի դժժանորեն սպանվեց իր ծննդավայր Սիրտ քաղաքում: Օպերացիան, որը ղեկավարում էին Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ-ը, տեղեկացվեց 2011 թ. հոկտեմբերի 31-ը: Հոկտեմբերի 31-ին Տրիպոլիի այցելեց ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Ռասմուսսենը և հանդիպեց անցումային Ազգային խորհրդի նախագահ Մուստաֆա Աբդու Ջալիլի հետ, որը Լիբիայի ժողովրդի անունից երախտագիտություն հայտնեց նրան ցուցաբերած աջակցության համար:

Լիբիայում առաջին ազատ խորհրդարանական ընտրությունները տեղի ունեցան 2012թ. ամռանը, և լիբիացիներն առաջին անգամ վերջին 40 տարվա ընթացքում մասնակցեցին քաղաքական իշխանության ձևավորման գործընթացին: Խորհրդարանական ընտրությունների մասնակցեցին ընտրելու իրավունք ունեցողների 60 %-ը, որոնք արդեն ընտրությունների ավարտին դուրս էին եկել փոզոցներ տոնելու այդ իրադարձությունը¹⁴²: Ընտրությունների արդյունքում ձևավորվեց նոր կառավարություն, որն անմիջապես ճանաչվեց միջազգային ասպարեզում: Սակայն լիբիական նոր կառավարությունը չկարողացավ մրավորել քաղաքական ուժերին և սահմանել իր ամբողջական վերահսկողությունը երկրում: Հայտնվեցին ուժեր, որոնք ապակայունացրեցին իրավիճակը: Դրանցից էր իսլամիստական «Լիբիական լուսաբաց» դաշինքը, որը մերժեց ընտրությունների արդյունքները և վերահսկողություն սահմանեց մայրաքաղաք Տրիպոլիում: 2014 թ. -ից Լիբիան թևակոխեց քաղաքացիական պատերազմի և ներքաղաքական անկայունության մի շրջան, որը շարունակվում է մինչ օրս: Տրիպոլիում տեղակայված կառավարությունը ստիպված տեղափոխվեց Արևելյան Լիբիայում գտնվող Տոբրուկ քաղաք և հայտնի է «Տոբրուկի կառավարություն» անունով, որի հիմնական կորիզը անցումային Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներն էին: Բսկ «Լիբիական լուսաբաց» դաշինքն աջակցեց Տրիպոլիում

¹³⁷Նույն տեղում:

¹³⁸Նույն տեղում:

¹³⁹Zenko M. Popular Protest in North Africa and the Middle East: Making Sense of Libya International Crisis Group, Middle East/North Africa Report N. 107, 6 June 2011.

¹⁴⁰Zenko M. Popular Protest in North Africa and the Middle East: Making Sense of Libya International Crisis Group, Middle East/North Africa Report N. 107, 6 June 2011.

¹⁴¹Նույն տեղում:

¹⁴²Clinton Hillary, Hard Choices, Simon and Schuster, New York, 2014, p. 381.

գանվող «Համընդհանուր ազգային կոնգրեսին»: Արևմտյան պետությունները, արաբական երկրներից Եգիպտոսը, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները և Սաուդյան Արաբիան ընդդիմանում էին «Համընդհանուր ազգային կոնգրեսին», մինչդեռ Թուրքիան, Կատարը և Մուդանը աջակցում էին իսլամական ծայրահեղականությանը սուղորված այդ կառույցին: «Համընդհանուր ազգային կոնգրեսի» կողմից շարիաթն ընդունվեց որպես երկրի օրենսդրության հիմք, որին պարտավոր էին հետևել երկրի բոլոր պետական կառույցներն ու տնտեսության մասնավորապես բանկային ոլորտն ու ֆինանսական գործունեությունը կարգավորող հաստատությունները: Երկրի քրեական օրենսգրքը նույնպես շարիաթականացվեց: Բոլոր օրենքները, որոնք հակասում էին շարիաթի նորմերին, կասեցվեցին: Իսլամի նորմերը մուտք գործեցին լիբիական հասարակության առօրյա: Նշենք, որ Լիբիայի քաղաքական գրեթե բոլոր ուժերն էին կողմ շարիաթին: Արդեն 2011 թ. հոկտեմբերի վերջին անցումային Ազգային խորհրդի նախագահ Մուստաֆա Աբուլ Ջալիլը իր եերթին հայտարարեց, որ շարիաթը պետք է ընկած լինի Լիբիայի օրենսդրության հիմքում կիրարկվելով չափավոր ձևով¹⁴⁰:

Արևմտահավերթական երկրների, ԱՄՆ-ի և տարածաշրջանում նրա դաշնակից երկրների՝ մասնավորապես Կատարի վարած քաղաքականության արդյունքում երբեմնի միասնական Լիբիան ադրեն Կադաֆիի իշխանափոխությունից անմիջապես հետո սկսեց պարտակոչվել, բաժանվել անկախների, որտեղ սկսեցին գործել տարբեր, իրար դեմ պայքարող ճեղեր, զինված խմբավորումներ: Կադաֆիի անկումը լիբիական պետականությանը մեծ վնաս հասցրեց: Նոր իշխանությունը, որի հիմնական կառույցները գործակալանում չէին աշխատում, ի գորտ չեղավ կարգավորել ստեղծված իրավիճակը, և Լիբիան, ըստ էության, կորցրեց կենտրոնական կառավարումը: Լիբիայի մի շարք շրջաններ սկսեցին վերահսկվել նախկին աշխարհագրոայինների՝ այդ թվում ծայրահեղ իսլամիստների կողմից: 2015 թ. դեկտեմբերի 17-ին Մարոկոյում ստորագրվեց ՄԱԿ-ի միջնորդությամբ Լիբիական քաղաքական համաձայնության փաստաթուղթը, որը միտված էր ազգային միասնության կառավարության ձևավորմանը¹⁴¹: Այս համաձայնագրով ստեղծ-

վեց ՄԱԿ-ի աջակցությունը վայելող Ազգային համաձայնության կառավարություն ու նախագահական խորհուրդ, որը նույնպես ի գորտ չեղավ վերականգնել Լիբիայի ամբողջականությունն ու անվտանգությունը:

Լիբիան, որ ժամանակին մեծ ներուժ և տնտեսության զարգացման մեծ հեռանկար ունեցող պետություն էր, փաստացիորեն վերածվեց Արևմտաքր իսլամական հուսիքի շահագործման գոտու, որը հետաքրքրություն էր ներկայացնում զուտ իր նավթային և գազի պաշարների շահագործման, ինչպես նաև աշխարհագրական բարենպաստ դիրքի տեսանկյունից: Արդեն 2013 թ. դեկտեմբերի սեզոններին երկրի տնտեսությունը շատ մեծ ղժվարությունների առաջ կանգնեց, որը կապ ուներ ենթերգետիկ ռեսուրսներից ստացված շահույթի մոտ 80% կրճատման հետ: Դրա համար պատճառ դարձավ զինված աշխարհագրայինների կողմից նավթային օբյեկտների աշխատանքների արգելափակումը¹⁴²: Բացի այդ, Արևմտաքր ցանկանում էր կանխել Կադաֆիի հավակնությունները կապված հյուսիսաֆրիկյան շրջանում քաղաքական և ֆինանսական գերակայություն հաստատելու, ինչպես նաև առաջատար պետություն դառնալու գործում: Արդյոք Եվրոպայում տեղյակ չէին, որ Լիբիայում ինքնիշխանություն կործանումը կարող է հանգեցնել փախչողականների մեծ հոսքի դեպի Արևմուտք, ինչպես դա եղավ հետագա տարիներին: Ըստ ամենայնի, Եվրոպայում փախչողականների ճգնաժամը ձեռնտու էր ԱՄՆ-ին, որի համար ցանկալի էր Եվրոպայի թուլացումը:

Այսպիսով, Լիբիայի ժողովրդի հույսերը չարդարացան, քանի որ երկիրը թնակոխեց մի նոր շրջան, որը նկարագրվում էր քաղաքական, սոցիալական, ցեղային և երկրամասային ուժեղ պատակավանդությամբ: Լիբիան ազդեցության տարրեր գտտիների միջև բաժանվեց, և այն սկսեցին ղեկավարել զինված խմբավորումները, մրցակից ճեղերը, զինվորական հրամանատարները¹⁴³:

2011 թ. -ից Լիբիայում գրանցվել է 5000 մարդկային զոհ տարբեր խմբավորումների միջև զինված բախումների և նույնիսկ «Իսլամական պետություն» խմբավորման դեմ իրականացված գործողությունների ընթացքում: Արդեն շուրջ յոթ տարի անց մոտ կես միլիոն լիբիացիներ ստիպված լքել են երկիրը, 1,3 միլիոն մարդ մարդասիրական աջակցու-

¹⁴⁰Sharia law to be main source of legislation in Libya, 25.10.2011, The Christian Science Monitor, <https://www.csmonitor.com/World/Latest-News-Wires/2011/10/25/Sharia-law-to-be-main-source-of-legislation-in-Libya>.

¹⁴¹The Libyan Political Agreement: Time for a Reset, International Crisis Group, Report N170/Middle East and North Africa, 11.04.2016, <https://www.crisisgroup.org>.

¹⁴²The Libyan Political Agreement: Time for a Reset, International Crisis Group, Report N 170/Middle east and North Africa, 11. 04. 2016, <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/north-africa/libya/libyan-political-agreement-time-reset>.

¹⁴³Harris G., The Libyan Quagmire. The Middle East Institute, 29.04.2011.

թյան կարիք ունի, հարյուր հազարավորները տառապում են անպաշտպան միջավայրում ապրելով և զրկված լինելով սոցիալական, առողջապահական ծառայություններից¹⁴⁷:

Սոցիալ-տնտեսական իրադրությունը երկրում գնալով ծանրանում է, քանի որ 2011 թ. համեմատությամբ ամիսաջրանային ռեսուրսների արտահանումը նվազել է 90%-ով, իսկ համախառն ներքին արդյունքի կորուստը կազմել է շուրջ 200 միլիարդ ԱՄՆ դոլար: Լիբիայում իրադրությունը բարդանում է նաև փախստականների և միգրացիոն հոսքերի ընդունման հետևանքով: Ամենաբարդ խնդիրը երկրում գործող բարձրակարգ միասնական իշխանության ձևավորման խնդիրն է: Իշխանության վակուումի, անպաշտպան ու անվերահսկելի սահմանների առկայության հետևանքով՝ Լիբիայի տարածքում իրենց գործունեություն են ծավալում «ալ-Վաիդայն» և «Իսլամական պետություն» գիեծկած խմբավորումները: Տարբեր խմբավորումներ զբաղված են ռազմական նշանակության ապրանքների առօրինակական վաճառքով: Լիբիական բանակի զինանոցում առկա տարբեր տեսակի ռազմամթերք է վաճառվել աֆրիկյան մի շարք երկրներին¹⁴⁸:

2.3 «Արաբական գարունը» Եմենում, ներքաղաքական վարիվերումներից մինչև միջնորդավորված պատերազմ

Ինչպես արաբական մի շարք երկրներում, Եմենում ևս հեղափոխական գործընթացների համար օրինակ դարձավ թունիսի «Հասմուկների հեղափոխությունը»: Այստեղ նույնպես շրջանառության մեջ դրվեց քաղաքական պայքարի «թունիսյան նախադեպը», ըստ որի ավտորիտար իշխանությունից կարելի էր ազատվել ոչ միայն ռազմական հեղաշրջման, այլև համաժողովրդական ապստամբության միջոցով: Փաստորեն, «արաբական գարունը» «դունիսիի էֆեկտով»¹⁴⁹ ներխուժեց նաև Եմեն:

¹⁴⁷The UN Refugee Agency, Libya, <http://www.unhcr.org/libya.html>.

¹⁴⁸Allouche Y., 6 years after the Arab Spring: Where is Libya now? Middle East Monitor, <https://www.middleeastmonitor.com, 15.02.2017>.

¹⁴⁹Քաղաքական այս տեսությունն առաջադրել է ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջոն Դալսեթը, որի հիմքում ընկած է «շրջայանի արձագանքի» սկզբունքը: Այս տեսությունն օգտագործվում էր ԱՄՆ-ի վարչակարգի կողմից Վիետնամում պատերազմ սկսելու անհրաժեշտությունը հիմնավորելու համար, քանի որ Վաշինգտոնը կարծում էր, որ էթե Հարավային Վիետնամում հաղթի կունենիզվող, ապա

ժամանակագրորեն Եմենում սոցիալ-քաղաքական հուժկու ընդունները սկսվեցին Եգիպտոսում 2011 թ. հունվարին մեկնարկված հակակառավարական բողոքի ցույցերին զուգընթաց, որի շարժառիթը Սանաայում 2011 թ. հունվարի 18-ին Ֆահր Ալ-Ազգարի ինքնահրկեղման փորձն էր¹⁵⁰: Այս դեպքից հետո հազարավոր ցուցարարներ, որոնց զգալի հատվածը երիտասարդներ էին, այդ թվում՝ ուսանողներ, շրջապատեցին Սանայի պետական համալսարան տանող երեք գլխավոր ճանապարհները հայտարարելով հակաիշխանական պայքարի մեկնարակի մասին¹⁵¹:

Ցուցարարներն առջ քաշեցին Եմենի նախագահ Աբդուլլահ Սալիհի հրաժարականի, պետական կառավարման համակարգի բարեփոխումների և սոցիալական բազմաթիվ խնդիրների լուծման պահանջներ¹⁵²:

Լշեքն, որ «արաբական գարեն» արդյունքում Եմենում սկսված զարգացումները և դրանց հետևած քաղաքական ցնցումներն ու ճգնաժամը պայմանավորված էին բազմաթիվ խորքային խնդիրներով: Եմենում սկսված ներքաղաքական ճգնաժամը, որը ռազմական բնույթ կրեց, աստիճանաբար վերածվեց քաղաքացիական պատերազմի, իսկ ավելի ուշ՝ տարածաշրջանային միջնորդավորված պատերազմի:

դա շրջայանն ազդեցություն կունենա տարածաշրջանի մյուս երկրների վրա: «Դունիսիի էֆեկտի» տեսությունը լայնորեն օգտագործում էր նաև 1980-ականների Ռեյգանի վարչակարգը՝ Լատինական Ամերիկայի երկրների նկատմամբ իր քաղաքականության հստակեցման առանցքում: Տե՛ս Eisenhower gives famous «domino theory» speech, April 7, 1954, <http://www.history.com/this-day-in-history/eisenhower-gives-famous-domino-theory-speech>, <http://www.martinfrost.ws/htmlfiles/april2009/dombino-theory.html>. Տե՛ս նաև Գ. Գևորգյան, Կառավարվող ժողովրդավարական մոդելի գործադրումը Եգիպտոսում (2008-2010թթ.), Ժամանակակից Եվրասիա, հատոր 1(2), Եր., 2012:

¹⁵⁰Исаев Л.М., Трубецков К.М., Йемен: конец эпохи Салеха, Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: арабский мир после Арабской весны, М., 2016, с. 146.

¹⁵¹Բողոքի այս հավաքը Եմենի նախագահ Աբդուլլահ Սալիհի կառավարման բնագրքում կազմակերպված առաջին գանգվածային ցույցն էր: Մասշտաբային բողոքի ցույցեր տեղի ունեցան ոչ միայն Եմենի մայրաքաղաք Սանայում, այլև Իբր և Թահի քաղաքներում:

¹⁵²Mass protests in Yemen, Opposition demands Saleh resignation, 06.03.2015, Alakhbar, <http://english.al-akhbar.com/node/1647>.

Համարաբալան ըմբոստության ճիրաններում հայտնված արաբական երկրների շարքերում Եմենը յուրահատուկ տեղ է զբաղեցնում: Եմենն արաբական այն երկրներից է, որտեղ պետական ինստիտուտների կողքին իրենց ազդեցիկ դերակատարությունն ունեն տեղի նահապետական կարգերին հետևող արաբական ցեղերն ու ցեղային տարբեր միությունները¹⁵³: Դարերով չիփոփոխվող և ժամանակի առումով իրեն սպասած կենսաձևերը, ինչպես նաև տնտեսության զարգացման համար անհրաժեշտ բարեփոխումների և դրանց իրականացման համար կարևոր գործիքակազմի բացակայությունը Եմենում ամրապնդել և կարծրացրել են հասարակական ու քաղաքական համակարգերին բնորոշ ցեղայնությունը՝ թրայափայլվելով¹⁵⁴: Այդ իմաստով «արաբական գարնան» կողմից ամաց քաշված ազատական-ժողովրդավարական առաջադեմ գաղափարները, որոնք միավորեց էին նպատելու պետական և հասարակական համակարգերի արդիականացմանը, Եմենում պետք է որսվորվելին «ցեղային ժողովրդավարության»¹⁵⁵: Պատահական չէ, որ «արաբական գարնան» շրջանակներում ձևավորված նոր գործընթացները խմորվեցին միջցեղային և միջկլանային հարթության մեջ, ինչպես նաև որևտրվեցին սուննիական-շիայական (զեյդիական) առճակատամարբ:

¹⁵³Եմենում ցեղը պատմամշակութային և սոցիալ-քաղաքական բարդ երևույթ է: Տեղին պատկանելը շատ կարևոր հանգամանք էր: Դա տալիս էր որոշակի սոցիալական ապահովվածություն և պաշտպանվածության զգացողություն, ուստիև ցեղի անդամների շրջանում ստեղծում էր որոշակի մտանքակերպ ու կենսակերպ: Եմենում այս կամ այն ցեղը կարող էր անկամ չընդունել պետական իշխանության գերակայությունը: Հաճախ ինքնուրույն կարող էր պատերազմ հայտարարել հարևան ցեղին և այլն: Տե՛ս Dresch P. Tribes, Government and History in Yemen. Oxf., 1989, p. 89.

¹⁵⁴Եմենում ներկայումս հաշվվում են մոտ 160 ցեղեր, որոնք միավորված են ցեղային միություններում և դաշինքներում: Այդ միություններից առավել խոշորներն են Բաքիլը՝ երկրի արևելքում, Մադիսը՝ կենտրոնական նահանգներում և Հաշիլը՝ հյուսիսում: Տե՛ս Гусейнов П., Трайбализм в Йемене, 22.09.2014, <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1411330680>.

¹⁵⁵«Ցեղային ժողովրդավարություն» եզրույթը, որպես քաղաքագիտական սահմանում, առաջին անգամ օգտագործել է Հարավաֆրիկյան Հանրապետության առաջին անամորթ նախագահ Նելսոն Մանդելան: Այս ձևակերպման շրջանակներում հասկացվում է ժողովրդավարության պարզունակ, հաճախ վարքագ, ոչ ինստիտուցիոնալ ձևը՝ հիմնված ցեղերի ավանդույթների և պետական իշխանության տարրերի միաձուլման վրա:

Եմենում «արաբական գարնան» նախօրեին տիրող իրավիճակը հասկանալու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ մի քանի կարևոր հանգամանքների: Եմենում XX դ. առաջին կեսին քաղաքական առավել ակտիվ գործընթացները ծավալվել են երկրի հյուսիսում: 1918 թ. Եմենի միապետությունն անկախացավ Օսմանյան կայսրությունից և ստացավ Եմենի մութավաթիլիական թագավորություն անվանումը: Այն կառավարվում էր զեյդիական Համիդ Ալ-Դին ընտանիքի կողմից: Հետագայում՝ 1962 թ. սեպտեմբերի 26-ին, Հյուսիսային Եմենում տեղի ունեցավ «Ազատ սպաների» զինված հեղաշրջումը, որի արդյունքում իշխանության եկան հանրապետության կողմնակիցները: Հեղափոխության առաջնորդ Արդալլահ Մալլալը դարձավ պետության նախագահ: Հանրապետականներին հաջողվեց իշխանությունից հեռացնել միապետականներին և նրանց նորահայն շիա-զեյդիական իմամ Մուհամմադ Ալ-Բադրին, լուծարել Եմենի մութավաթիլիական թագավորությունը և հռչակել Եմենի Արաբական Հանրապետությունը (ԵԱՀ): Եմենի հարավային հատվածն¹⁵⁶ իր անկախությունը Մեծ Բրիտանիայից ստացավ միայն 1967 թ.¹⁵⁷: Անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հյուսիսային և Հարավային Եմենների միջև տասնամյակներ շարունակ գոյություն ունեցող բարդ ու խորթին հարաբերությունները պայմանավորված էին երկու քաղաքացիական պատերազմներով (1979 թ. և 1994 թ.), որոնք ավարտվեցին Սալիհի կողմնակիցների հաղթանակով¹⁵⁸:

Նշելով, որ Ալի Արդալլահ Մալիկը Եմենի Արաբական Հանրապետությունում նախագահ ընտրվեց 1978 թ.¹⁵⁹: Սկսած 1978 թ. Մալիկը շուրջ 30 տարի զբաղեցրեց Եմենի Արաբական Հանրապետության նախագահի պաշտոնը, իսկ 1990 թ. -ից՝ միավորված Եմենի¹⁶⁰:

¹⁵⁶Հարավային Եմենի հակաբրիտանական պայքարն իրականացնում էր 1963 թ. ձևավորված «Ազգային ճակատը», որն էլ ստորագրեց անկախության մասին հռչակագիրը:

¹⁵⁷Հովանիսայան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, Եր., 2006, հ. III, էջ 359:

¹⁵⁸Corcoran M., Yemen: A century of conflict, ABC News, 15.04.2015, <http://www.abc.net.au/news/mark-corcoran/568708>.

¹⁵⁹Yemen: Who was Ali Abdullah Saleh?, News Saudi Arabia, 05.12.2017, <http://www.aljazeera.com/indepth/spotlight/yemen/2011/02/201122812118938648.htm>.

¹⁶⁰Երկու Եմենների միավորման պատճառներից թերևս ամենակարևորը իՍԼԱՄ-ի փլուզումն էր, որը ԵԿԴՂ-ի իմանական հովանավորն էր: 1989 թ. Սալիհի և

Դեռևս 1990-ականներին Արդալայի Մալիհի և գեղիական ցեղային առաջնորդ Մադիկ Ալ-Ահմարի միջև, որոնք երկուսն էլ պատկանում են Հաշիդ ցեղային միությանը, ձեռք էր բերվել պայմանավորվածություն: Դրա համաձայն Մալիհի նախագահական լիազորությունների ավարտվելուն պես պաշտոնը պետք է զբաղեցնել դարձյալ Հաշիդ ցեղային միության ներկայացուցիչ գեներալ Մոհսեն Ալ-Ահմարը¹⁶¹: Մոհսեն Ալ-Ահմարը Եմենի կանոնավոր զորքերի ամենամարտունակ խմբավորման՝ զրահատակային դիվիզիայի հրամանատարն էր և Մալիհի խորթ եղբայրը¹⁶²: Այստեղ էական էր այն հանգամանքը, որ վերը նշված պայմանավորվածությունը ստորագրել էր Հաշիդ ցեղային միության շեյխերի մեծամասնությունը, ինչն օրինականացնում էր ստորագրված փաստաթուղթը: Այն բանից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ Մալիհը պատրաստվում է դրժել պայմանավորվածությունը և նախագահական աթոռը փոխանցել որդուն Ահմադին, Մադիկ Ալ-Ահմարը Արդալայի Մալիհի հետ առճակատման զեաց¹⁶³: Այդպիսով, երկրի հյուսիսում տևական ժամանակ հարաբերական կայունությամբ աչքի ընկնող եմենական իշխող վերնախավի շարքերը պատկանվեցին:

Նետաքրքրական է նշել նաև, որ նախքան Մալիհ-Ահմար հարաբերությունների վատթարացումը, Մալիհին աջակցում էր բավական ազդեցիկ «Իսլամ» իսլամիստական կուսակցությունը, որը «Մուսուլման եղբայրներ» շարժման հետ նույնացվող կառույց էր, և այն գլխավորում էին Ալ-Ահմար եղբայրները¹⁶⁴: Մալիհի կողմից Ահմադների հետ ձեռք բերված պայմանավորվածության խախտումից հետո «Իսլամը» նախաձեռնեց Եմենի ամենախոշոր ընդդիմադիր թաղաքական խմբավորման՝ «Լիկա մուշաբարաֆի» ստեղծումը, որը միավորեց եմենական շուրջ հինգ

ընդդիմադիր կուսակցություններ¹⁶⁵: Ավելին՝ Մալիհի դեմ պայքարն հաջողությամբ իրականացնելու նպատակով «Իսլամը» դիմեց նաև Կատարին՝ Սաուդյան Արաբիայի Թագավորության (ՄԱԹ) տարածաշրջանային ավանդական մրցակցին՝ ֆինանսական աջակցություն ստանալու նպատակով¹⁶⁶:

ՄԱԹ-ը, որը պարբերաբար ֆինանսական աջակցություն էր ցուցաբերում Մալիհին, Հաշիդ ցեղային միության շարքերում առաջացած պատակության արդյունքում որոշեց ժամանակավոր կասեցնել տրամադրվող ֆինանսական օգնությունը: Այս հանգամանքն օգտագործեց Կատարը իր ազդեցությունը ներմենական գործընթացներում ակտիվացնելու համար: Փորձագետների մի մասը կարծում է, որ «արաբական գարնան» արդյունքում Եմենում սկսված հակակառավարական պայքարում առկա էր Դոհայի ֆինանսական հետքը¹⁶⁷: Կատարը նպատակ ուներ դառնալ միջազգային լուրջ գործոն և տարածաշրջանային ազդեցիկ պետություն: Այնպես որ պատակահաս չէին «արաբական գարնան» գործընթացները հրահրելու և դրանք սեփական շահերին ծառայեցնելու Կատարի ձգտումները:

Փաստենք նաև, որ Եմենի նորագույն պատմության շրջանում, որպես կանոն, իշխանության մաս են կազմել շիա իսլամի գեղիական ուղղության ներկայացուցիչները, որոնց թվում էր նաև Արդալայի Մալիհը: Եմենում Ջեդիների և սուննիների միջև, որոնք հիմնականում պատկանում են սուննի շաֆիայական մազհաբին, մշտական մրցակցություն գոյություն ուներ¹⁶⁸: Ի դեպ, Մալիհի գեղիական ինքնությունը չէր կաշկանդում վահաբիական Սաուդյան Արաբիային՝ վերջինիս ֆինանսական աջակցություն տրամադրելու հարցում: Այնուամենայնիվ, երկրում առկա կրոնադավանական և ցեղային երկփեղկվածությունն էլ ավելի էր բարդացնում ներքաղաքական իրադրությունը, մանավանդ

ԵԺԴ՛-ի առաջնորդ Ալի Մալուն Ալ-Բեդիի միջև սկսված բանակցություններն ավարտվեցին 1990 թ. մայիսի 22-ին Եմենի միասնական պետության ստեղծմամբ: Մալիհը դարձավ միավորված Եմենի Հանրապետության նախագահը, իսկ Ալ-Բեդը փոխնախագահը: Մալկան, արդեն կարճ ժամանակ անց, Հարավում հասկացան, որ Հյուսիսի հետ միավորման հարցում չառավել են:

¹⁶¹Նշենք, որ Արդալայի Մալիհը և Ալի Մոհսենը խորթ եղբայրներ են:

¹⁶²Hamza Ali, "Rebel" General Ali Mohsen al Ahmar, Yemens back-up ruler after Saleh, The National, 24.03.2011, <http://www.abc.net.au/news/mark-corcoran/568708>.

¹⁶³Նույն տեղում:

¹⁶⁴Campbell L., Yemen: The Tribal Islamism, Wilson Center Home, 27.08.2015, <https://www.wilsoncenter.org/article/yemen-the-tribal-islamists>.

¹⁶⁵St. u Густерин П., Йеменская Республика на пути к президентским выборам, <http://islam-info.ru>.

¹⁶⁶Mayssa Shuja al Deen, Gulf rift sends tremors through Yemen, Al-Monitor, 16.06.2017, <https://www.al-monitor.com>.

¹⁶⁷Օրինակ՝ ցուցարարների վրանները պատրաստված էին քարից, ապահովված էին էլեկտրականությամբ, համացանցով և արքայական ինտուսակապով: Այննայս է, որ առանց գրաի ֆինանսական կարողությունների այդ ամենն անհնարին կլիներ կազմակերպել:

¹⁶⁸Շաֆիայականները Եմենում կազմում են իսլամադավան բնակչության շուրջ 60-70%-ը:

այն պարագայում, երբ Եմենում բախվում էին նաև Սաուդյան Արաբիայի և Իրանի տարածաշրջանային հետաքրքրությունները:

Առանձին տեսակետների համաձայն Եմենի զեյդիները սպասարկում էին իրանական շահերը: Պատահական չէր, որ երանց համարում էին Իրանի «հինգերորդ շարասյուն»: Առհասարակ զեյդիները, որոնք զբաղեցնում են Եմենի հյուսիսային հատվածը, ոչ միայն գրեթե միշտ գտնվել են իշխանության լծակների մոտ, այլև համարվել են Եմենի արաբական ցեղերի շարքում առավել ազվախոտիմակները: Ջեյդիական ցեղերի մեծամասնությունը հավաքական առումով մտնում է Հաշիդ ցեղային միության կազմի մեջ, որը, ինչպես նշեցինք, գլխավորում էր Սադիկ Ալ-Ահմարը:

Այսպիսով, Եմենում 2011 թ. հունվարին սկսված զանգվածային ելույթներն էլ ավելի արեցին արդեն իսկ գոյություն ունեցող հակաուսուլթունները վերածվելով զինված առճակատման¹⁶⁶: Ստեղծված իրավիճակում երկրի իշխանություններն անզոր էին ապահովելու երկրի տարածքային ամբողջականությունը¹⁶⁷, ինչպես նաև վերահսկելու սոցիալ-տնտեսական ոլորտը, որին բնորոշ էին սուր խնդիրները¹⁶⁸: Աստիճանաբար Եմենում ձևավորվեց քառասյին իրավիճակ:

¹⁶⁶Եմենի հյուսիսում Սաադա լեռնային երկրամասում, որն ամբողջությամբ բնակեցված է շիաներով, 2004 թ. տեղի ունեցավ հակակառավարական ապստամբություն, որի ընթացքում ապստամբները պահանջեցին ինքնավարություն շեղարհել Սաադային, բարեխղձվել քակելության սոցիալական փճանքը և վերջ տալ ԱՄՆ-ի հետ համագործակցությանը: Իշխանությունները ցուցարարներին համարեցին խռովարարներ, որոնք, ըստ այդմ, ցանկանում էին վերականգնել զեյդիական միապետությունը, որը տապալվել էր 1962 թ.: Ապստամբության առաջնորդը Հուսեյն Ալ-Հուրիսն էր, ում անունով էլ կոչվեց հուրիսների շարժումը: Նա սպանվեց 2004 թ.: Հենց Ալ-Հուրիսն էր, որ դեռևս 1994 թ. ստեղծեց «Անսար Ալլահ» խմբավորումը, որը ոչ պաշտոնապես ստանում էր Իրանի աջակցությունը, հակառակ Եմենի կենտրոնական իշխանության, որին սատարում էր Սաուդյան Արաբիան: 2009 թ. Լո-Ռոֆիյադը պաշտոնապես միջամտեց հուրիսների և կենտրոնական իշխանությունների միջև հակամարտությանը: Միայն 2010 թ. նախքան «արաբական գարնան» սկիզբը, հուրիսների և Եմենի իշխանությունների միջև ստորագրվեց փխրուն զինադադար: Տե՛ս Basu T., Who are the Houthis?, The Atlantic, 09.04.2015, <https://www.theatlantic.com>.

¹⁶⁷Երկրի որոշ հատվածներ գտնվում էին «ալ-Կադիխի» հսկողության տակ: Հարավային հատվածներում իրենց ինքնիշխանության մասին բարձրաձայնում էին տարբեր զինված խմբավորումներ:

¹⁶⁸Քակելության մեկ շնչին բաժին է ընկնում 2 ԱՄՆ դոլարից քիչ գումար:

Եմենի նախագահ Աբդալլահ Սալիհը, ձգտելով զսպել երկրում սրընթաց աճող անկայունությունը, 2011 թ. փետրվարի 2-ին հայտարարեց, որ չեղարկում է գործող նախագահի երրորդ անգամ ընտրվելու սահմանադրական նախաձեռնությունը¹⁷²: Մայիսի ավտորիտար վարչակարգը, ըստ սահմանադրության, վերարտադրվելու հնարավորություն էր ձեռք բերել¹⁷³:

Սպասվող նախագահական ընտրություններում չառաջադրվելու Մալիկի խոստումն ամենևին էլ չնպաստեց երկրում բոկկված զանգվածային ցույցերի դադարեցմանը: 2011 թ. փետրվարի 2-ին Եմենի մի քանի քաղաքներում Քաբալում, Սանաայում, Ադենում, ալ-Հոդեյդայում, ալ-Մուկայլայում և Բքրայում միաժամանակ տեղի ունեցան զանգվածային բողոքի ցույցեր¹⁷⁴:

2011 թ. փետրվարի 26-ին եմենական Հաշիդ ցեղային միության առաջնորդ Մադիկ Ալ-Ահմարը հայտարարեց, որ անցնում է ընդդիմության կողմ: Ընդդիմության կողմն անցավ նաև գեներալ Մոհսեն Ալ-Ահմարը¹⁷⁵: Վերջինիս օրինակին հետևեցին մի շարք բարձրաստիճան սպաներ, ովքեր ևս լքեցին իշխող կուսակցության շարքերը¹⁷⁶:

Փորձելով շեղել ընդդիմության ուշադրությունը ներքաղաքական խնդիրներից Մալիհը մարտի 1-ի իր ելույթում մեղադրեց ԱՄՆ-ին և Իսրայելին արաբական երկրներում և Եմենում տեղի ունեցող անկարգությունների կազմակերպման մեջ նշելով, որ երկրում համակար-

¹⁷²Մալիհը երկիրը ղեկավարում էր սկսած 1978 թ.: 1990 թ. մայիսի 22-ին Հյուսիսային և Հարավային Եմենների միավորման արդյունքում հույակվեց արդի Եմենի Հանրապետությունը, որի նախագահ դարձյալ հույակվեց Ալի Աբդալլահ Մալիհը:

¹⁷³Գեներալ զեկավարը նախագահն է, որն ընտրվում է ուղիղ և փակ ընտրությունների միջոցով 7 տարի ժամկետով և երկրորդ անգամ վերընտրվելու իրավունքով: Տե՛ս Dilip Hiro, The Essential Middle East. A comprehensive guide, New York, 2003, p. 578:

¹⁷⁴Акция протеста прошли в Алжире и Йемене, 12.02.2011, BBC, <http://www.bbc.com>.

¹⁷⁵Գեներալ Մոհսեն Ալ-Ահմարը դուրս եկավ նաև երկրում իշխող «Համընդ-հանուր ժողովրդական կոնգրես» կուսակցությունից: Տե՛ս Top Yemeni general, Ali Mohsen, back opposition, News BBC, 21.03.2011, <http://www.bbc.com>.

¹⁷⁶Նույն տեղում:

գային որևէ փոփոխություն անելու անհրաժեշտություն չկա¹⁷⁷: Ի պատասխան այս հայտարարության, մարտի 18-ին մայրաքաղաքում կազմակերպվեց «Արժանապատվության ուրբաթ» անունը կրող գանգվածային ցույցը, որի ընթացքում իշխանությունները դիմեցին բռնության: Ուժայնների հետ բախման արդյունքում զոհվեցին ավելի քան 60 և վիրավորվեցին 100-ից ավելի մարդիկ¹⁷⁸: Ներքաղաքական իրավիճակը երկրում աստիճանաբար վատթարացավ: Մարտի 22-ին նախագահ Սալիհը հայտարարեց, որ հեռանում է իշխանությունից և այն հանձնում Ձիկվարական խորհրդին¹⁷⁹:

Եմենում նոր թափ հավաքող ճգնաժամը մտահոգություն առաջացրեց նաև Օտցի արաբական երկրներում, ինչպես նաև հևարավորություն ստեղծեց գործընթացները վերահսկելու համար: Արդեն մարտի վերջին Օտցի արաբական երկրների համագործակցության խորհրդի (ՕԱԵՀԿ) շրջանակներում ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով¹⁸⁰: Հանձնաժողովը մշակեց համաձայնագրի մի տեքստ, որի հիմքում ընկած էր Համընդհանուր ազգային երկխոսություն հարթակի ստեղծման գաղափարը: Ըստ այդմ՝ իշխանությունից Սալիհի հեռանալուց և համաձայնագրի ստորագրումից յոթ օր անց էմենական ընդդիմությունը պետք է ձևավորեր հանդուրժողականության վրա հիմնված ժամանակավոր կառավարություն, ինչպես նաև պետք է համապատասխան մեղադրանքներ քաղաքական լարվածությունը մեղավելու և ներքին անվտանգությունը վերականգնելու համար: Համաձայնագրում հատուկ կետով նախագահ Սալիհի, նրա ընտանիքի և մի շարք այլ պաշտոնյաների համար սահմանվում էր անձեռնմխելիություն¹⁸¹:

Բացի այդ, Սալիհի կողմից իշխանությունը հանձնելուց հետո՝ 60 օրվա ընթացքում, պետք է նախագահական արտահերթ ընտրություններ տեղի ունենային, ձևավորվեր սահմանադրական հանձնաժողով՝ երկրի նոր Սահմանադրությունը մշակելու նպատակով: Հետագայում Սահմանադրությունը պետք է դրվեր համաժողովրդական հանրաքվեի: Երկրում պետք է անցկացվեին խորհրդարանական արտահերթ ընտրություններ, որոնց արդյունքում հարթած կուսակցությունից պետք է նախագահ առաջադրվեր¹⁸²: Ի ղեկ, համաձայնագրի հաջող իրացման երաշխիքներից մեկն էլ այն էր, որ Օտցի համագործակցության խորհրդի երկրները, ԱՄՆ-ը և Եվրամիությունը պարտավորվում էին հետևել դրա կատարմանը:

Մայիսի 23-ին Սալիհի հրամանով էմենական ոստիկանական ուժերը շրջապատեցին Սադիկ Ալ-Ահմարի տունը՝ փորձելով վերջինիս ձերբակալել, սակայն Ահմարի անվտանգության ուժերը զինված դիմադրություն ցույց տվեցին¹⁸³: Սկսված փոխհրաձգությունը վերաճեց ռազմական գործողությունների և հինգ օր տևած մարտերի, որոնց արդյունքում Սաևան բաժանվեց մի քանի հատվածի: Սալիհը վերահսկում էր քաղաքի հարավային հատվածը, Ալ-Ահմարի ուժերը մայրաքաղաքի արևմտյան մասը, իսկ հյուսիսայինը նախագահի ազգակից զենեղա Մոհսենին հավատարիմ ուժերը¹⁸⁴:

2011 թ. հունիսի 3-ին հրետանակովեց նախագահական նստավայրի տարածքում զոհվող մզկիթը: Սալիհը ծանր վիրավորվեց, իսկ նրա թիկնապաններից յոթը տեղում զոհվեցին: Նույն օրը Սալիհը բուժման նպատակով շտապ տեղափոխվեց Մաուդյան Արաբիա¹⁸⁵:

Սալիհի հեռանալուց հետո անցումային շրջանի նախագահի պարտականությունները ժամանակավորապես դրվեցին փոխնախագահ Արդաբբո Մաևսար Հադիի վրա, վերջինս փորձեց երկխոսություն հաստատել իշխանության և ընդդիմության միջև¹⁸⁶: Անցումային շրջանը սկսվեց 2012 թ. փետրվար ապից Հադիի նախագահի պաշտոնը

¹⁷⁷Ghobari M., Yemen's Saleh leaves for U.S. opponents protest, Reuters, 22.01.2012, <https://www.reuters.com/article/us-yemen/yemens-saleh-leaves-for-u-s-opponents-protest-idUSTRE80LOAS20120122>.

¹⁷⁸Исаев Л.М., Коротаев А.В., Йемен: неизвестная революция и международный фактор, Мировая экономика и Международные отношения, М., 2015 №8, с.78.

¹⁷⁹Եզիպատսում ևս նախագահ Հուսնի Մուբարաքի հեռանալուց հետո իշխանությունը փոխանցվեց Ձիկվարական բարձրագույն խորհրդին:

¹⁸⁰ՕԱԵՀԿ-ն փակ տարածաշրջանային կազմակերպություն է, որը ստեղծվել է 1981 թ. և որին անդամակցում են Բահրեյնը, Կատարը, Թուվեյթը, ԱՄԷ, Օմանը և Սաուդյան Արաբիան:

¹⁸¹Morrow W., Yemen regime massacres dozens as Saleh considers immunity deal, WSWS.org 22.10.2011, <https://www.wsws.org/en/articles/2011/10/yeme-o22.html>.

¹⁸²Serebrov S., Yemen Crisis: Causes, Threats and Resolution Scenarios, pp. 9-10, <http://russiaincouncil.ru/papers/Yemen-Policybrief14-en.pdf>.

¹⁸³Трысцеза К.М., Год 2011 – новая демократическая волна? М., 2011, https://wp.hse.ru/data/2012/02/02/1262774318/WP14_2011_05.pdf.

¹⁸⁴Նույն տեղում:

¹⁸⁵Riedel B., Why did Saudi Arabia save Yemen's ex-president again?, Al-Monitor 18.10.2017, <https://www.al-monitor.com>.

¹⁸⁶Նույն տեղում:

ստանձնելու օրվանից, և տեղ 2 տարի¹⁸⁷։ Հաղիին մասամբ հաջողվեց մինչև 2011 թ. սեպտեմբերը ճնշել Երկրի տարբեր հատվածներում որոշ խմբավորումների միջև սկսված ռազմական բախումները։ Եմենի փոխ-նախագահ Եշանակվեց ընդդիմության առաջնորդներից Մուհամմեդ Բասիդունան¹⁸⁸։

2011 թ. սեպտեմբերի 23-ին Սալիհը վերադարձավ Եմեն, որից հետո ռազմական գործողությունները իշխանության համար պայքարող ուժերի միջև վերակալեցին։ Ընդառաջ գնալով Սաուդյան Արաբիայի միջնորդություններին և հաշվի առնելով երկրում իշխանության համար պայքարի շուրջ ստեղծված անելանելի վիճակը՝ 2011 թ. նոյեմբերի 23-ին Էո-Ռիյադում սաուդական թագավորի մասնակցությամբ Սալիհը ստորագրեց ՕԱԵՀ-ի կողմից առաջադրված նախագահական լիազորությունները վայր դնելու մասին համաձայնագիրը¹⁸⁹։

Հետաքրքրական է, որ Եմենական քաղաքական ուժերի շարքում շիա-զեյդիական «Անսար Ալլախը» (հուֆիներ) միակ ուժն էր, որը հանդես եկավ ՕՄԵ-ի նախաձեռնության դեմ՝ այն դիտարկելով Եմենում ՕՄԵ-ի արաբական երկրների և ԱՄՆ-ի քաղաքական շահերի իրականացման քողարկված քայլ։

Եմենի խորհրդարանը ստորագրված համաձայնագրի կետերից մեկի համաձայն 2012 թ. հունվարի 21-ին Սալիհին և նրա քաղաքական թիմակիցներին իրավական և դատական հետապնդման չենթարկելու մասին օրենք ընդունեց¹⁹⁰։

2012 թ. փետրվարի 21-ին Եմենում կայացան արտահերթ նախագահական ընտրություններ, որին մասնակցեցին գրանցված ընտրողների շուրջ 64,78%-ը։ Հաղին նախագահի միակ թեկնածուն էր և նաև անկուսակցական էր, սակայն առաջադրվել էր «Եմենի համընդհանուր ժողովրդական կոնգրեսի» կողմից¹⁹¹, որի նախագահը շարունակում էր մնալ Սալիհը։ Ընտրությունների արդյունքում պետության նախագահ

ընտրվեց նախագահի ժամանակավոր պաշտոնակատար Արյուսբբո Մանսուր Հաղիին¹⁹², որի թեկնածությունը համապատասխանում էր բոլոր կողմերի շահերին¹⁹³։ Հաղիի ընտրությունից հետո երկրում բացվեց, այսպես կոչված, «Համընդհանուր ազգային երկխոսության»¹⁹⁴ հարթակը, որը պետք է մշակեր նոր սահմանադրության նախագիծ։

Նախագահ Հաղիին երկրի, այսպես կոչված, անցումային շրջանում համագործակցում էր Սաուդյան Արաբիայի և ՕՄԵ երկրների հետ։ Եթե նախկինում այս երկրները նայվելու էին համագործակցել

¹⁸⁷Ընտրության իրավունք ունեցող 10.243.364 ընտրողներից Հաղիի օգտին քվեարկեցին 6.621.921-ը, մնացած ձայները համարվեցին անվավեր։ St v Election Guide, Democracy assistance and elections news, Republic of Yemen, Election for President 21.02.2012, <http://www.electionguide.org/elections/id/2224>.

¹⁸⁸Հաղիին այդ ժամանակ միակ գործիչն էր, ով ուներ երկրում ընդդիմադիր ուժերի միջև ծագած խնդիրները կարգավորելու կոնսենսուսային կարգավիճակ։

¹⁸⁹Ազգային երկխոսության համաժողովը ՕԱԵՀ-ի բարեփոխումների ծրագրի առաջնային քաղաղիչն էր։ Այն ստեղծվել էր, որպեսզի ՕԱԵՀ-ն և Եմենի բոլոր կուսակցությունները ՕՄԵ-ի նախաձեռնության մշակած համաձայնագրի շուրջ բանակցություններ վարեն։ Այն գործել է 2013 թ. մարտից մինչև 2014 թ. հունվար ամիսը։ 2014 թ. հունվարին բանակցություններին մասնակցել են Եմենի բոլոր կուսակցություններից 565 պատվիրակներ, որոնցից էլ կազմվել էին 9 աշխատանքային խմբեր։ Այս խմբերն աշխատելու էին երկրի անվտանգության և ռազմական խնդիրների, քաղաքացիների իրավունքների և ազատության հարցերի կարգավորման ուղղությամբ։ Այս բանակցություններն ավարտվել են 1400 առաջադրված վերաբերող փաստաթղթի ստեղծմամբ, սակայն շարունակվող պատերազմի պատճառով այս բանակցությունները որևէ դրական արդյունքի չհասնեցին։ Անցումային շրջանի կարևոր ծրագրերից մեկն այն էր, որ ժողովրդի հնարավորությունը ստիճանում իշխանության ձևավորման գործում մեծ դեր ունենալ։ Երկխոսությունը ընդգրկել էր հասարակական և քաղաքական բոլոր կարևոր դերակատարներին, որպեսզի նրանք կարողանային մասնակցել նոր Սահմանադրության մշակման գործին ուղիներ առաջարկելով իրարին և հարավի առճակատումը լուծելու համար։ Ընդ որում, նախատեսվում էր երկխոսության միջոցով հանրային կառավարման և դատական համակարգերում բարեփոխումներ անցկացնել, կոռուպցիայի դեմ միջոցներ ձեռնարկել, հեռանել մարդու իրավունքների և հատկապես կանանց իրավունքների պաշտպանությանը, ինչպես նաև երկրի տնտեսական քաղաքականության առաջընթացին կապա-տուր ծրագրերի մշակմանը։ St v Charles Schmitz, Yemeni National Dialogue, Middle East Institute, March 10, 2014, <http://www.mei.edu/content/yemens-national-dialogue>.

¹⁸⁷Նույն տեղում։

¹⁸⁸1993-1994 թթ. Բասիդունան գրադեցում էր Եմենի արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը, իսկ 2000 թ. արդեն իսկ անցել էր ընդդիմադիրների կողմը։

¹⁸⁹Whitaker B., Yemen's Ali Abdullah Saleh resigns – but it changes little, The Guardian 24.11.2011, <https://www.theguardian.com>.

¹⁹⁰Экс-президент Йемена Салех получил судебный иммунитет, Новая газета 21.01.2012, <https://www.novayagazeta.ru>.

¹⁹¹Նախագահական ընտրությունները Եմենում բոլորտեղիս հուֆիները և երկրի հարավային հատվածը գրադեցումը մի շարք ցեղեր։

նախկին նախագահ Սալիհի հետ, ապա նրա պաշտոնակազմի անդամները հետո նախընտրեցին նոր նախագահի հետ համագործակցությունը:

Չնայած այն հանգամանակին, որ Սալիհը հրաժարական տվեց¹⁹⁵, և թվում էր, թե «արաբական գարունը» Շմեում հանգեցրեց սպառնալից արդյունքի՝ իրականում Շմենը թևակոխեց վարչիվերումների մի նոր շրջան, որն, ըստ էության, վերաճեց տևական ճգնաժամի: Նորընտիր նախագահ Հադիին, ստանձնելով նախագահի պարտականությունները, բավական լրջագույն խնդիրներ, որոնցից ամենակարևորը երկրում տիրող իրավիճակը վերանայելու անկարողությունն էր:

Պետք է նշել, որ ի տարբերություն Սալիհի, Հադիին ազդեցիկ գործիչ չէր: Պատահական չէ, որ նա չկարողացավ հանկազդել Ալ-Սմաթների հարձակումն ազդեցությանը: Աստիճանաբար Սմաթների հաջողվեց իրենց ձեռքում կենտրոնացնել իշխանության գրեթե բոլոր լծակները: Այս հանգամանքը առճակատում առաջացրեց Ալ-Սմաթների և եմենական մյուս ցեղերի միջև, ինչը, ըստ էության, հարվածի տակ էր դնում նաև Հադիի իշխանության հեռանկարը¹⁹⁶:

Երկրում ստեղծված ծանր ճգնաժամը պայմանավորվում էր նաև նրանով, որ Սալիհը, հրաժարվելով իշխանությունից, չհեռացավ երկրից, այլ շարունակեց ղեկավարել պետության ամենահզոր քաղաքական միավորը՝ «Շմենի համընդհանուր ժողովրդական կոնգրեսը» (ԷՀԺԿ): Այն, Հադիի պնդմամբ, խոչընդոտում էր երկրում բարեփոխումների անցկացմանը և հնարավորություն էր ընձեռում Սալիհին շարունակելու քաղաքական ազդեցության լծակների պահպանումը¹⁹⁷:

Կարծում ենք տեղին կլինի խոսել նաև Շմենում «արաբական գարնան» նախօրեին և որպես ընթացքում ձևավորված քաղաքական ուժերի մասին: 2011 թ. վերջին Շմենում գործում էին երկու խոշոր ուժեր: Դրանցից մեկը, ինչպես արդեն նշեցինք, իշխող կուսակցություն համարվող «Շմենի համընդհանուր ժողովրդական կոնգրեսն» էր (ԷՀԺԿ), որը ստեղծվել էր 1990 թ. և մյուսը՝ ընդդիմադիր «Լիկա Մուշթարաբ» քաղաքական միավորումը¹⁹⁸:

¹⁹⁵Նամանայն Էո-Ռիպուդոմ վերը նշված պայմանավորվածության՝ նախագահական ընտրություններից հետո Սալիհը նա էրեք ամիս պետք է մնար որպես պատվավոր նախագահ, <http://www.electionguide.org/elections/id/2224>.

¹⁹⁶Рябов П.П., "Арабская весна" по-Йеменски, М., 2017, с. 48.

¹⁹⁷Судьба лидеров, свергнувших в ходе "арабской весны" 2011г., РИА новости, 20.10.2012, <https://ria.ru/spravka/20121020/904589708.html>.

¹⁹⁸Рябов П.П., "Арабская весна" по-Йеменски, <http://www.ria.ru/spravka/20121020/904589708.html>, էջ 51:

ԷՀԺԿ-ն տևական ժամանակ Շմենի գերակա ուժն էր: Այսպես՝ 2003 թ. ապրիլի 27-ին կայացած խորհրդարանական ընտրություններում ԷՀԺԿ-ն ներկայացուցական 301 տեղից զբաղեցրեց 238-ը, այսինքն՝ մեծամասնությունը շուրջ 58,0%-ը: ԷՀԺԿ-ի գաղափարախոսության հիմքում ընկած է եմենական ազգայնականությունը՝ որպես արաբական ազգայնականության մի մաս: ԷՀԺԿ-ի շուրջ համախմբվել էին նմենական «ԲԱԱՍ» կուսակցությունը, «Ժողովրդական ուժերի դաշինքը», իսկ հետո նրան միացավ նաև հուժիների «Անսար Ալլահ» կրոնաքաղաքական շարժումը¹⁹⁹:

Ընդդիմադիր «Լիկա Մուշթարաբ» քաղաքական միավորումը բաղկացած էր 5 կուսակցություններից՝ «Կալ-Իսլահը», «Շմենի սոցիալիստական կուսակցությունը», «Ժողովրդական նասերական երիտասարդական կազմակերպությունը», «Ժողովրդական ուժերի դաշինքը» և «Կալ-Հակը»: Եմենի քաղաքական այս միությունը ձևավորվեց 2002 թ.²⁰⁰:

«Լիկա Մուշթարաբ» պահանջում էր երկրում ստեղծել իրական խորհրդարանական ժողովրդավարական համակարգ՝ իշխանության հստակ բաժանմամբ, դատական և վարչական համակարգերի ապակենտրոնացմամբ²⁰¹:

Հարավային Շմենի ուժերը հիմնականում ներկայացված էին «Շմենի հարավային շարժում» կուսակցությամբ, որը քաղաքական քառերաբեմում՝ որպես հստակ կազմակերպված ուժ, ի հայտ եկավ 2007 թ.: «Շմենի հարավային շարժում» կուսակցությունը պայքարում էր միավորված Շմենի շարքերից դուրս գալու համար²⁰²:

Հատկանշական է, որ Շմենում ներքաղաքական գաղափարներն ամբողջական են դառնում «Կալ-Իսլահայի» եննական թեի գործունեությամբ²⁰³: Շմենում այն հիմնադրվել է 2009 թ. Շմենի և ՍԱԹ-ի սալաֆիական ընդհատակյա խմբավորումների միաձուլման արդյունքում:

¹⁹⁹Yemen Uprising of 2011-2012, Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/event/Yemen-Uprising-of-2011-2012>.

²⁰⁰Սույն տեղում:

²⁰¹Yemen on the Path of Reforms, Independent Analytical Center for Geopolitical Studies, 17.03.2014, <http://binel.com.ua/en/article/yemen-na-puti-reform>.

²⁰²In South Yemen Preparing to Declare Independence, Time 08.07.2011, <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2081756,00.html>.

²⁰³Տե՛ս Կեռնիցկո Դ.Ա., «Аль-Каида» в Йемене, <http://www.imes.ru/?p=7068>.

քում²⁰⁴: «Ալ-Կաիդան» առավել մեծ ակտիվություն դրսևորեց 2011 թ. հունվարին սկսված զանգվածային բողոքների ժամանակ չնայած նրան, որ դեռ 2010 թ. հունվարի 14-ին Սալիհը պատերազմ էր հայտարարել «ալ-Կաիդային»²⁰⁵:

Նախագահական ընտրություններից հետո մեկնարկած Համընդ-հանուր ազգային երկխոսության հարթակի մասնակիցների կողմից մշակվեց մի փաստաթուղթ, ըստ որի երկրում պետք է ստեղծվեր ժողովրդավարական սկզբունքների վրա հիմնված նոր կառավարություն, որտեղ գերակայելու էր օրենքը, բոլոր քաղաքացիներն ունենալու էին հավասար իրավունքներ, իսկ կառավարման համակարգում կանանց տրվելու էր պաշտոնների 30%-ը: Ժամանակավոր կառավարության ժամկետը երկարաձգվեց մինչև 2015 թ.:

Արդարացի լինելու համար պետք է փաստել, որ Սալիհն նախագահական լիազորությունները վաղ ղեկնելը երեք տարի անց էլ ժամանակավոր իշխանություններին ի դեմս Մանսուր Հադիի, իսկ փաստացի՝ Ամարների ընտանիքի, չհաջողվեց լուծել երկրում առկա կարևորագույն խնդիրները: Չճշակվեց երկրի նոր Սահմանադրության նախագիծը, չկարգավորվեց Հարավային Շմեհի կարգավիճակի հարցը, պետական իշխանության համակարգում քաղաքական բոլոր ուժերի ներկայության ապահովման խնդիրը, խորհրդարանական նոր ընտրությունների անցկացումը, և այլն: Միջև այն ամենին գումարվում էին նաև սոցիալական խնդիրները, որոնք միշտ էլ Շմեհում օրակարգային էին:

Շմեհում իրավիճակի հերթական սրումը տեղի ունեցավ 2015 թ. հունվարի 17-ի, երբ հուֆիները ձերբակալեցին նախագահական վարչակազմի ղեկավար Ամուդ բին Մուբարախին: Վերջինիս ազատ արձակելու Հադիի հորդորներին ի պատասխան հուֆիները գրավեցին նախագահական պալատը և Ազգային անվտանգության բյուրոն: Հունվարի 21-ին Հադիի և հուֆիների միջև զինադադար էնթր բերվեց²⁰⁶:

Վախենալով իրադրության հետագա բարդացումից նախագահ Հադիին 2015 թ. փետրվարի 21-ին փախավ Ադեն, իսկ հետո՝ Էռ-Ռիպալ

չեղյալ հայտարարելով հուֆիների հետ ձեռք բերված զինադադարը²⁰⁷:

Լշեևը, որ այսպես կոչված, անցումային շրջանում հուֆիները սկսեցին ակտիվորեն համագործակցել նախկին նախագահ և իրենց հակառակորդ Սալիհի հետ: Հուֆիները ռազմական գործողություններ ծավալեցին մի կողմից Ալ-Ամարների, մյուս կողմից «ալ-Կաիդայի» դեմ²⁰⁸: Մյուս կողմից, հուֆիները կարողացան երկխոսության եզրեր գտնել նաև կոնես-դավանական այլ խմբավորումների և անգամ մի շարք ցեղերի հետ, որոնց հետ նախկինում տարածայնություններ ունեին:

Նպատակ ունենալով ամրապնդել Հադիի իշխանությունը երկրում՝ 2015 թ. մարտի 22-ին ՄԱԿ-ի ԱՆ-ն հաստատեց նախագահ Հադիի օրինակագրությունը և կոչ արեց հակամարտող կողմերին գերեզման ցանկացած գործողությունից, որոնք կարող են խաթարել Շմեհի ինքնիշխանությունը, անկախությունը և Շմեհի տարածքային ամբողջականությունը²⁰⁹: Մինևույն ժամանակ ՄԱԿ-ը հաստատեց, որ 2009 թ-ից Իրանը ֆինանսական, ռազմական և այլնայլ օգնություններ է տրամադրել Շմեհում հուֆիներին²¹⁰:

Ստեղծված պայմաններում, երբ հուֆիները գրավել էին Սանայի մեծ մասը, այդ թվում՝ պետական առանցքային կառույցները, 2015 թ. մարտի 23-ին Շմեհի արտաքին գործերի նախարարությունը պաշտոնապես դիմեց ՄԱԵՀ-ին՝ Շմեհ միասնական գործեր մտցնելու խնդրանքով: Սկսվեց «Վճռորոշության փոթորիկ» ռազմական գործողությունը: ՄԱԹ-ի նախաձեռնած դաշինքում ներգրավվեցին ԱՄԷ-ի, Քուվեյթի, Կատարի և Եգիպտոսի զինված ստորաբաժանումները, որոնք սկսեցին օդային հարվածներ հասցնել Իրանի կողմից հովանավորություն ունեցող հուֆիների դիրքերին²¹¹:

Շմեհի քաղաքացիական պատերազմը վերաճեց միջնորդավորված պատերազմի (proxy war), իսկ «արաբական գարուն» շարժումը Շմեհում վերաճեց անհաղթահարելի միջազգային հակամարտության:

²⁰⁷Նույն տեղում:

²⁰⁸Նույն տեղում:

²⁰⁹СВ ООН поддержал президента Йемена и осудил действия мятежников, Коммерсант, 23.03.2015, <https://www.kommersant.ru/doc/2692643>.

²¹⁰UN report Iran arming Houthis since 2009, 1.05.2015, <https://www.middleeastmonitor.com>.

²¹¹Аравийская коалиция объявила о завершении операции «Бура решимости» в Йемене, 21.04.2015, ТАСС, информационное агентство России, <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1920282>.

²⁰⁴St. u Foster Benjamin, The Global Expansion of the Al Qaeda Franchise, Claremont Colleges, 2011, p. 53-75.

²⁰⁵Yemen's Al Qaeda: Expanding the Base, Crisis Group, 02.02.2017, <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/yemen/174-yemen-s-al-qaeda-expanding-base>.

²⁰⁶Широкое движение хуситов в Йемене. Досье. ТАСС, 20.01.2015, <http://tass.ru/info/1709704>.

«ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳԱՐՈՒՄ» ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ ՔՄԱՐԱՔԱԿՆ
ՀԱՍՏԱԿԱՐԳԻ ԿԵՐՈԱՓՈՒՍՆԵՐԸ

3.1 Ներքաղաքական իրադրությունը Եգիպտոսում «արաբական զարևանախաբըն» հասարակական ընդլվման նախադրյալները

«Արաբական զարուեր» 2011 թ. ներթափանցեց նաև Եգիպտոս, որտեղ սկսված հասարակական-քաղաքական զարգացումները հանգեցրին պետության կարծրացած իշխանական համակարգի անկմանը: 2011 թ. փետրվարի 11-ին «Եգիպտական փողոցի» հուժկու բողոքների արդյունքում և զործող իշխանության արտաքին աջակցության դադարեցման պայմաններում²¹⁴ Եգիպտոսի նախագահ Հոսնի Մուբարաքը հայտարարեց իր պաշտոնանկության մասին²¹⁵:

Ոչ իրատեսական կլինի ասել, թե Եգիպտոսում սկսված հակաիշխանական հուժկու բողոքները պայմանավորված էին միայն արտաքին մասնավորապես Թուրքիայում սկսված իրադարձություններով:

Սուղիյրն այն է, որ Եգիպտոսն արդեն իսկ տեղական ժամանակ զուգում էր սոցիալ-տնտեսական բարդ իրավիճակում, որին մաս էին կազմում զանգվածային չքավորությունը, կոռուպցիան, գործազրկությունը, անզբաղիտությունը և այլն: Սոցիալական ոլորտում առկա պարենային ճգնաժամն իր անմիջական արտացոլումը գտավ Թախրիյի ցուցարարների ամենախայտի կարգախոսում՝ «Հաց, ազատություն, արդարություն» և այլն²¹⁶: Ըստ «Transparency International» հակակոռուպցիոն կազմակերպության՝ 2010 թ. կոռուպցիայի մակարդակի ռեյտինգային 174 երկրների ցանկում Եգիպտոսը զբաղեցնում էր 118-րդ տեղը: Սա կարելի է բնութագրել որպես խիստ բացասական ցուցանիշ,

Տարածաշրջանում սուր մրցակցության մեջ գտնվող Մատույան Արաբիայի և Իրանի միջամտությունը Եմենի դեպերին անմիջական կապ ունենալու նաև տունիակն և շիայական աշխարհաքաղաքական դաշինքների միջև հարաբերությունների հերթական սրման հետ, որը հաջորդեց «արաբական գարնան» դեպերերին:

«Արաբական գարնան» դեպերը փաստորեն նոր ազդակներ հաղորդեցին ավանդական ու խորքային այն հակասություններին, որոնք գոյություն ունեին մի կողմից Իրանի Բալանական Հանրապետության և մյուս կողմից՝ Մատույան Արաբիայի Թագավորության ու նրանց դաշնակիցների միջև: Եմենի պատերազմը կրեց միջևորդավորված բնույթ:

Օտար միջամտությունը, որն ուղեկցվեց ռազմական գործողություններով, Եմենին հասցրեց մեծագույն վնաս՝ թե՛ կյութական, և թե՛ մարդկային առումներով: Եմենի զարգացումը նահանջեց:

2015 թ. հունվարին իշխանությունն անցավ «Անսար Ալլախի» հեղափոխական կոմիտեների ձեռքը: Նախատեսվեց Մահմանադիր ժողովի գումարում, որը պետք է նոր Մահմանադրության տեսքտ մշակեր: Գործադիր իշխանությունն անցավ նախագահական խորհրդին և ժամանակավոր կառավարությանը: Ձգալի փոփոխությունների ենթարկվեց օրենսդիր մարմինը: Միապալատ խորհրդարանի փոխարեն որոշվեց ստեղծել երկպալատ ժողովրդական խորհուրդ կազմված նոր ստեղծվող վերին պալատից՝ Շուրայի խորհուրդ և ստորին՝ Ներկայացուցիչների պալատից: Տեղերում ստեղծված հեղափոխական կոմիտեները պետք է իրականացնեին անցումային շրջանի վերանկարգությունը: Հուլիսի 2015-ին հաջողվեց վերակառուցել երկրի ողջ քաղաքական համակարգը²¹⁷:

Նշենք նաև, որ Եմենի ներքաղաքական գործողություններին ներքաշված էր նաև «Բալանական պետությունը», որը պատասխանատու է Եմենում բազմաթիվ անաբեկական գործողությունների ու բռնությունների համար²¹⁸:

Այսպիսով, 2011 թ. -ից «արաբական գարնան» դեպերով Եմենում տեղ գտած քաղաքական վայրկյալներում երբ նույնպես դեռևս չեն հանգուցալուծվել:

²¹⁴Исаев Л.М., Коротаев А.В., Йемен: неизвестная революция и международный фактор, Мировая экономика и Международные отношения, М., 2015, N. 8, с. 83-84.

²¹⁵Yemen Crisis: Who is Fighting Whom?, March, 26, <http://www.bbc.com>.

²¹⁶ԱՄՆ-ի նախագահ Բարաք Օբաման, անդրադառնալով Եգիպտոսում տիրող իրավիճակին, նշել էր, որ նախագահ Մուբարաքը պետք է ենթարկվի ժողովրդի կամրին, այսինքն՝ հրաժարական տա: Մուբարաքը Եգիպտոսի նախագահի պաշտոնը զբաղեցնում էր 1981 թ.:

²¹⁷Hosni Mubarak resigns as president: Egyptian president stands down and hands over power to the Supreme Council for the Armed Forces, Al Jazeera, 11.02.2011, <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/02/2011121125158705862.html>.

²¹⁸Mehrez S., «Watching» Tahrir, Global Dialogue, Newsletter for the International Sociological Association, Vol. 2, Issue 3, p. 5.

որը վկայում էր, որ նշված երկրում կոռուպցիան անագնացող չափերի էր հասել²¹⁷: 2010 թ. դրությամբ Եգիպտոսում բարձրագույն կրթություն ունեին մինչև 29 տարեկան եգիպտացիների միայն 13.2%-ը²¹⁸: Այս հանգամանքը վկայում է այն մասին, որ երիտասարդության մեծ մասը մեծացել է այն պարզ գիտակցումով, որ բարձրագույն կրթությունը չի կարող ապահովել առաջընթաց, որը հետարավոր էր ձևոր բերել ուժային կառույցներում ծառայելու միջոցով: Արմատավորված էր այն համոզմունքը, որ միայն բանակն է, որն ունի սոցիալապես ապահովված և արժար կուրթական բազա: Գարեոր է փաստել նաև, որ հեղափոխական խնդրաժողովուրդների նախաձեռնի Եգիպտոսում հաշվվում էր մեկ միլիոնից ավել երիտասարդ գործազուրկ: Վերջիններին տարիքը տատանվում էր 20-24-ի սահմաններում, և որոնցից միայն շուրջ 45-50%-ը ուներ բարձրագույն կրթություն²¹⁹: Ուշագրավ է, որ ինչպես Թունիսում, այնպես էլ Եգիպտոսում, հեղափոխական ալիքի խթանիչը դարձավ հենց երիտասարդությունը:

Եգիպտոսում սկսված հակաիշխանական զանգվածային ըմբոստությունների հիմքում ընկած պատճառներից են. 1. կրթված, բայց հիմնականում գործազուրկ երիտասարդության թվաքանակի սրընթաց աճը, որն իր զարգացմանը խոչընդոտող խնդիրների շուտափույթ լուծում էր պահանջում: Այդ երիտասարդության ճնշող մեծամասնությունը կենտրոնացված էր հենց Կահիրեում: 2. Թունիսի նախագահ Բեն Ալիի իշխանության բավական արագ և հիմնականում անարյուն անկումը, որը, հաճախ որպես զովագող լուսաբանվում էր արաբական որոշ արբանյակային հեռուստատվիթերով:

Այս ամենը նախադեպ դարձավ Եգիպտական երիտասարդական «Ապրիլի 6-ի շարժում» և «Մենք բոլորս խալեդ Մահդ ենք» խմբավորումների համար սոցիալական տարբեր ցանցերի միջոցով հակաիշխանական կոչություններ և ցույցեր նախաձեռնելու համար: 3. Եգիպտական հեղափոխական շարժումը ծավալվեց ներքաղաքական էլիտայի շրջանակներում ծագած հակասությունների պատկերի վրա, որը, մի կողմից, ընթանում էր հին գվարդիայի և, մյուս կողմից, Եգիպտական նոր տնտեսական էլիտայի ներկայացուցիչների մասնավորապես Եգիպտո-

սի նախագահ Հուսնի Մուբարաքի որդու՝ Գամալ Մուբարաքի միջև, որն, և ղեպ, գործող նախագահի կողմից ընկալվում էր որպես պետության ապագա առաջնորդ: Ըստ շրջանառվող տեղեկությունների՝ «Եգիպտական փողոցի» նկատմամբ բանակային ուժերի համեմատաբար տկար դիմադրությունը պայմանավորված էր հենց գործող իշխանության քաղաքական կամքը կոտրելու ձգտումով²²⁰: Այսինքն ուղղված էր սոսիալ էրիտասարդին հրաժարվել իր որդուն Գամալ Մուբարաքին 2011 թ. Մեպտեմբերին նախաստեղծող նախագահական ընտրություններում առաջադրելու մտադրությունից: Հետաքրքրական է, որ չնայած այն հանգամանքին, որ բողոքների սկզբնական շրջանում բանակային ուժերը բավականին լավ վերահսկում էին կառավարական բոլոր շինությունները, 2011 թ. հունվարի 27-28-ին ցուցարարների հաջողվեց ներխուժել և այրել երկրում իշխող «Ազգային դեմոկրատական կուսակցություն» գլխավոր գրասենյակը, որի նախագահը Գամալ Մուբարաքն էր: Դարձյալ համաձայն շրջանառվող տեղեկությունների՝ Գամալը նախագահ ընտրվելուց հետո պատրաստվում էր խիստ սահմանափակել հին գվարդիայի տնտեսական կարողությունները: Ուշագրավ է, որ հակաիշխանական բողոքների արդյունքում Մուբարաքի առաջին հայտարարություններից մեկը վերաբերում էր Գամալ Մուբարաքին Եգիպտոսի նախագահի պաշտոնում չառաջարկելուն²²¹:

4. Եգիպտոսում 2011 թ. հունվարին սկսված ներքաղաքական ճգնաժամում չափազանց կարևոր տեղ է զբաղեցնում 2010 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Եգիպտական խորհրդարանական ընտրությունների կուպիտ անցկացման հասարակության բացասական ընկալումները: Ընտրությունների արդյունքում դարձյալ հաղթանակ տարավ իշխող «Ազգային դեմոկրատական» կուսակցությունը, իսկ Եգիպտական առավել գործուն քաղաքական ընդդիմությունը՝ «Մուսուլման եղբայրներ» կրոնաքաղաքական կազմակերպությունը, բոլորտեղով ընտրությունները, զրկվեց օրինական դաշտում գործելու և իշխանության դեմ պայքարելու հնարավորությունից²²²: 2010 թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո «Մուսուլման եղբայրներ»-ը հասարակական տարբեր հարթակներից սկսեցին քարկոծել գործող իշխանություններին՝ փորձելով հեր-

²¹⁷Corruption perceptions index 2010 , <http://www.transparency.org>.

²¹⁸Youth in Egypt: Building Our Future, Egypt Human Development Report 2010, UNDP, 2010, p. 37.

²¹⁹Корогав А., Зинькина Ю., Египетская революция 2011 года, структурно демографический анализ, №7 2011 Азия и Африка сегодня. с. 33.

²²⁰Гринин Л.Е., Исмаев Л.М., Коротаев А.В., Революции и нестабильность на Ближнем Востоке, М., 2016, с. 54-55.

²²¹Նույն տեղում, էջ 55:

²²²Նույն տեղում:

թական անգամ երկրում հակամուրաբարքյան լարված իրավիճակ ստեղծել:

Առասարակ, արաբական երկրների դրամատիկական, իսկ ավելի արդար բնորոշմամբ՝ ողբերգական իրադարձությունների սկզբից ենթ, տեղեկատվության սպառողների վրա են հորդում ամենակուլ տեղեկատվական հոսքերը, որոնք բազմազան են թե՛ իրենց ժանրային բաղադրիչներով, թե՛ այնպիսի չափանիշներով, ինչպիսիք են օբյեկտիվությունը, լրջությունը, գիտականությունը, իրազեկությունը, կողմնապահությունը և այլն²²⁵:

Արդարացի լինելու համար պետք է նշել, որ սկսած XXդ. 80-90-ական թվականներից գլոբալականացման գործընթացների համատեքստում արաբական մի շարք երկրների կողմից քաղաքական համալարգից արդիականացման քայլեր էին նախաձեռնվում՝ մասնավորապես ստեղծվում էին մարդու իրավունքների պաշտպանության կոմիտեներ, աշխատանքային խմբեր, նույնիսկ նախարարություններ, որոնք, սակայն, միայն ֆորմալ բնույթ ունեին: Արաբական երկրների կողմից կատարված այդ քայլերը մեծ հաշվով ուղղված էին իրենց իսկ թաղաքական, այսպես կոչված, իմիջը բարձր պահելուն²²⁶:

Ահա և հենց այս իրադրության պայմաններում 2011 թ. սկզբին «արաբական գարունը» ներխուժեց Եգիպտոս:

Փետրվարի 13-ին Եգիպտոսում իշխանությունն անցավ Ջիեվված ուժերի բարձրագույն խորհրդին՝ գեներալ շուսեյն Տանտավիի²²⁷ գլխավորությամբ²²⁸: Ջիեվված ուժերի բարձրագույն խորհուրդը ցրեց խորհրդարանը և ներկայացրեց սահմանադրական փոփոխություններ սանցկացնելու մասին պահանջը, որի հիման վրա պետք է ձևավորվեր նոր ժողովրդավարական իշխանական համակարգ և անցկացվեին նոր խորհրդարանական ընտրություններ:

Եգիպտոսում սկսված հակամուրաբարքյան հուժկու բողոքների

²²⁵Չովիանեիայան Դ., նշվ. աշխ., էջ 10:

²²⁶Գևորգյան Գ.Գ., Մերձավոր Արևելքի արդիականացման խնդիրը. «Արաբական գարունը» և Եգիպտոսը, Ժամանակակից Եվրասիա հ. 2(1), Եր., 2013, էջ 19:

²²⁷Շարկ է նշել, որ Տանտավին առանձնապես մեծ ժողովրդավարականություն չէր վայելում Եգիպտոսում, և ժողովրդի շրջանում ստացել է «Մուսլաբաթի պրոդեյ» անունը: Shashak Joshi, Viewpoint: Too early to celebrate in Egypt?, BBC News, 12.02.2011, <http://www.bbc.co.uk>.

²²⁸Hussein Tantawi, head of Egypt's Higher Military Council, Al Arabia, 11.02.2011, <https://www.alarabiya.net>.

գլխավոր դերակատարները եգիպտական հասարակության առավել կրթված շրջանակներն էին, եգիպտական մտավորականները՝ դասախոսներ, արվեստի ոլորտի ներկայացուցիչներ, ուսանողներ և այլն, որոնց ամփոփ կարող ենք անվանել ազատական-ժողովրդավարական ուժեր:

Արդարացի լինելու համար, հարկավոր է փաստել, որ եգիպտական հասարակությունը դասական քաղաքագիտության տեսանկյունից, ի տարբերություն արաբական մի շարք այլ երկրների հասարակությունների, որոնցից շատերին բնորոշ է գեղային կատարվածքը, ավելի կազմակերպված էր, քաղաքական առումով ավելի հասուն և ուներ իշխանությունների դեմ պայքարի ինստիտուցիոնալ հարուստ փորձ:

«Արաբական գարնան» ֆեռմենը հանրապետական Եգիպտոսի պատմության մեջ աննախադեպ էր. ժողովրդավարական արժեքների հիման վրա քաղաքացիական հասարակության կատարելուն միակնձ գործընթացը ձևավորում էր ուրույն քաղաքական դաշտ՝ ըստ էության հավասար իրավունքներ ստեղծելով երկրում քաղաքական բոլոր ուժերի համար²²⁹:

Սակայն, անկասկած է, որ ազատական-ժողովրդավարական շարժման ակտիվացմանը զուգընթաց, Եգիպտոսում «արաբական գարուն» «ֆեռմենի» բնորոշ կողմերից մեկը դարձավ իսլամական գործունի և իսլամամետ կուսակցությունների ու շարժումների ակտիվացումը: Վերջիններիս գործունեությունը, այդ թվում եգիպտական քաղաքական ընդհատակում տանայակ տարիներ գործող «Մուսուլման եղբայրներ» ընդդիմադիր կրոնաքաղաքական շարժումը, սկսեց նոր թափ ստանալ: Փաստենք, որ տևական ժամանակ արաբական մի շարք երկրներում, այդ թվում և Եգիպտոսում, կրոնաքաղաքական ուժերը եղել են աշխարհիկ վարչակարգերի հիմնական գործուն ընդդիմախոսները, իսկ քաղաքական իսլամը՝ այլախոհության գաղափարական հիմնական աղբյուրներից մեկը: Որոշ երկրներում նրանց գործել են ընդհատակում և դաժանորեն հետապնդվել իշխանությունների կողմից:

Ամենին էլ պատահական չէր, որ «արաբական գարնան» համատեքստում իսլամական գործուն կարողացավ զբաղեցնել արաբա-

²²⁹Չամաձայն քաղաքական և քաղաքացիական ազատությունների հետազոտության «Freedom House» կազմակերպության իրապարակած տվյալների՝ Եգիպտոսը 2002-2010 թթ. համարվում էր ոչ ազատ, քաղաքական իրավունքների և ազատությունների իսպառ բացակայությամբ երկիր, Տե՛ս Egypt 2010, Freedom in the World, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2010/egypt>.

կան ազգայնականության ճգնաժամի արդյունքում առաջացած գաղափարական վակուումը²²⁸:

Ալեկին, Եգիպտոսի պարագայում վերը նշված ուժերն առաջ քաշեցին պետության կառավարման նոր մոդելի ընտրության հարցը²²⁹: «Մուսուլման եղբայրները», որպես առավել կենսունակ քաղաքական ուժ, դուրս գալով օրինական, թափանցիկ դաշտ, եգիպտական հասարակությանը կանգնեցրեց աշխարհիկության և իսլամականության բնեւեթի միջև դժվարին ընտրություն կատարելու փաստի առջև²³⁰: Քաղաքական այս վայրիվերումների շրջանը երկրում առաջացրեց ներքաղաքական խոր ճգնաժամ:

Նշումուբարաքյան իշխանության ժառանգորդ Ջինվաձ ուժերի բարձրագույն խորհուրդը, տեղի տալով երկրում քաղաքական դաշտի արմատական բարեփոխումներ սկսելու «Եգիպտական փողոցի» պահանջներին, մինեույն ժամանակ ձգտում էր պահպանել երկրի պետականության աշխարհիկ բնույթը, թեկուզև մեկ այլ բունպետական վարչակարգի տեսքով: Այդ առումով հեռումուբարաքյան Եգիպտոսում արդեն իսկ ստեղծվեց հասարակական երկփեղկվածությունը և քաղաքական դաշտի բյուրեղացումը կանխորոշեց պետության կառավարման համակարգի որակական նոր փոփոխությունները, որոնք անմիջապես արտացոլվեցին 2011-2012 թթ. կայացած խորհրդարանական ընտրություններում²³¹:

²²⁸Առհասարակ, արաբական ազգայնականության ճգնաժամի մասին քննարկումներն ավելի վաղ են սկսվել, իսկ «արաբական գարունը» այն հստակեցրեց: Si u Dawisha A., Requiem for Arab Nationalism, Middle East Quarterly, <http://www.meforum.org>, volume 10, N.1, Winter, 2003, pp. 25-41.

²²⁹«Дни гнева» пять лет спустя: что изменилось в Египте, Русская служба BBC, 26.01.2016., <http://www.bbc.com>. Այս շրջանում ակտիվորեն սկսեց քննարկվել Եգիպտոսում կառավարման, այսպես կոչված, «թուրքական մոդելի» ներդրման հավանականությունը, ինչը կպայմանավորեր երկրում «չափավոր իսլամականների» իշխանության գալու նոր ենարավորությունը:

²³⁰Over 37.500 Egyptians to Take Part on January 25th Uprising, տե՛ս The Muslim Brotherhood's official English web site, [Ikhwanweb](http://www.ikhwanweb.com), 19.01.2011, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27870>.

²³¹Կարևոր է նշել, որ Մուբարաքի պաշտոնակազմից հեռու երկրի ղեկավարման լծակները վերցրած Ջինվաձ ուժերի բարձրագույն խորհուրդը, նպատակ ունենալով հստակեցնել պետության կառավարման մոդելը, ինչպես նաև, որոշ առումով տեղի տալով «Եգիպտական փողոցի» ճնշումներին, նախաձեռնեց

3.2 Եգիպտոսի 2011-2012 թթ. խորհրդարանական ընտրությունները, «մեկ մարդ, մեկ ձայն, մեկ անգամ» համակարգի կիրարկման փորձը

Արդի արևմտյան ժողովրդավարության ստանցքային հենքային արժեքներից է ընտրական իրավունքներից հավասար օգտվելու սկզբունքը այսպես կոչված «մեկ մարդ, մեկ ձայն» համակարգը, երբ բոլոր համապատասխան տարիքի գործունակ քաղաքացիներն, անկախ իրենց սոցիալական կարգավիճակից, ստանում են ընտրական իրավունք²³²:

Ընտրական այս համակարգի կիրարկում պարագայում գերնպատակ է այս կամ այն ընդդիմության կողմից տվյալ պետության ներկայացուցչական մարմիններում տեղերի մեծամասնություն գտալեցնելը: Եգիպտոսում խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ իսլամականներն օգտագործեցին արևմտյան ժողովրդավարությանը ընթացակարգային հենց այդ ընկալումը «մեկ մարդ, մեկ ձայն», որին հետևում էր միայն պետք է ավելանար նաև, այսպես կոչված, «մեկ անգամ» սկզբունքը, որը ենթադրում էր երանք քաղաքական ընդդիմադիրների համար մրցակցության հնարավորությունների սահմանափակում: Այդպիսով, ստեղծվում էր մի համակարգ, երբ ժողովրդավարությունը տվյալ դեպքում դառնում էր մեկանգամյա միայն հաղթողի համար, քանի որ հետո այն հենց հաղթողի կողմից պետք է խեղաթյուրվեր²³³: Պետք է նշել, որ արևմտյան քաղաքագիտական ընկալմամբ «մեկ մարդ,

խորհրդարանական, իսկ հետո նաև նախագահական ընտրությունների կազմակերպման և կայացման գործընթացը:

²³²Իրկայուն բազմաթիվ քաղաքացիներ «մեկ մարդ, մեկ ձայն» համակարգը գեներատում են որպես անարդար և ոչ արդյունավետ: Այլընդ կարծում են, որ այն չափից ավել իրավունքներ է տալի պտարվիտներին, ովքեր հենվում են բնակչության այն հատվածի վրա, որը շատ քիչ ներդրում է կատարում համընդհանուր տնտեսական բարքի ստեղծելու գործում: Չայտերն էլ համոզված են, որ այդ համակարգը ապահովում է «ներքի» գերախալությունը, այսինքն բնակչության առավել ապահովված շերտերի իրավունքները: Այս բանավեճը վկայում է, որ առաջիկայում «մեկ մարդ, մեկ ձայն» համակարգը կենթարկվի զգալի փոփոխությունների, քանի որ արդի ժողովրդավարությունը, ըստ տարբեր կարծիքների, քայքայման և կերպափոխման շրջան է թնակոխել:

²³³Մեկանգամյա ժողովրդավարության» ընկալման շրջանակներում տեղին է հիշատակել Վեյմարյան հանրապետության ժողովրդավարական համակարգը, որն, ըստ Լուրյան, օգնեց Ադոլֆ Հիտլերին գալ իշխանության:

մէկ ձայն» հայեցակարգը, ընտրական իրավունքների հավասարության և արդարության տարբեր մոդելների վերաբերյալ արևմտյան համափիլիսոփայական քննարկման մասնավոր դեպք էր²³⁴:

Օգտագործելով «մէկ մարդ, մէկ ձայն» համակարգը՝ իսլամականները հնտորեն խուսափեցին հակաարևմտյան հեղափոխականությունից՝ հռչակելով իրենց հանուն ժողովրդավարության պայքարողներ, միեւնոյե իրականում Եգիպտոսում փորձեցին հիմնել աստվածապետական կարգեր:

Ազգային ժողովի ընտրությունների երեք փուլերից յուրաքանչյուրն անցավ տարբեր ընտրատարածքներում՝ խառը համաչափ քվեարկությամբ: Փորձագետների կարծիքով այս խորհրդարանական ընտրությունները հանրապետական Եգիպտոսում 1952 թ. ի վեր ժողովրդավարական ընտրությունների առաջին փորձն էր²³⁵: Հարկ է նշել, որ Նախիխիում՝ մասնավորապես 2010 թ., Եգիպտոսում անցկացված խորհրդարանական ընտրություններն ուղեկցվում էին բազմաթիվ ընտրախախտումներով և հասարակական կարգի ոտնահարմամբ²³⁶:

Խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքները ամփոփելուց առաջ հարկավոր է անդրադառնալ եգիպտական Խորհրդարանի կառուցվածքին: Այսպես, եգիպտական Խորհրդարանը բաղկացած էր երկու պալատից՝ ստորին՝ Ազգային ժողով և վերին՝ Շուրայի խորհուրդ²³⁷: Խորհրդարանի երկու պալատներից միայն ստորինն էր, որ ուներ օրենսդրական լիազորություններ, և այդ առումով այս կամ այն ուժի մեծամասնական ներկայությունը վերջինիս համար ապահովում էր բավական մեծ ազդեցություն: Եգիպտոսի Խորհրդարանի ստորին

պալատը ներկայացնում էր 508 պատգամավոր, որոնք ընտրվում էին 5 տարի ժամկետով: Ընտրված 508-ից 498-ը ընտրվում էր մեծամասնական համակարգով և ևս 10-ը նշանակվում էր պետության նախագահի կողմից: Ընդ որում, 508 պատգամավորներից 332-ը ընտրվում էր կուսակցական ցուցակներով, իսկ 166-ը՝ որպես անկախ թեկնածու²³⁸:

Ինչ վերաբերում է Խորհրդարանի վերին պալատին՝ Շուրայի խորհուրդին, ապա այն ուներ միայն սահմանադրական փոփոխությունները քննարկելու, միջազգային համաձայնագրերի հետ կապված կարծիք հայտնելու հիմնական առաքելություն²³⁹: Վերին պալատը կազմված էր 270 անդամից, որոնք ընտրվում էին 6 տարի ժամկետով²⁴⁰: Ներկայացուցիչների 2/3-ը ընտրվում էր ուղիղ և գաղտնի քվեարկության միջոցով, 1/3-ը նշանակվում էր պետության նախագահի կողմից, 180-ից 120-ն ընտրվում էր կուսակցական ցուցակներով և ևս 60-ն անհատական թեկնածուների համակարգի միջոցով²⁴¹:

2011-2012թթ. նոյեմբերի 28-ից հունվարի 11-ը կայացած եգիպտական Խորհրդարանի ստորին պալատի ընտրություններն անցան երեք փուլով: Առաջին փուլը կայացավ նոյեմբերի 28-29-ից - դեկտեմբերի 5-6-ը, երկրորդը՝ դեկտեմբերի 14-15-ից - դեկտեմբերի 21-22-ը և երրորդը՝ հունվարի 3-4-ից - հունվարի 10-11-ը: Ստորին պալատի ընտրություններին քվեարկողների ակտիվությունը առաջին փուլում կազմեց 65%, երկրորդում՝ 43%, իսկ երրորդում՝ 62%²⁴²:

Նախընտրական պայքարում ներգրավված քաղաքական ուժերի սոցիալական կազմի ու զառափարակական հենքի առումով հարկ ենք համարում ներկայացնել առավել առանցքային քաղաքական ուժերին, ինչն ափելի ընկալելի է դարձնում երկրում ստեղծված քաղաքական բևեռացումները:

²³⁴Մանրամասն տե՛ս Перспективы отмены равного избирательного права и системы «один человек, один голос», Экспертно-аналитическое исследование, Фонд национальной энергетической безопасности, М., октябрь, 2014, <https://www.politanalitika.ru/upload/iblock/fee/feec9844253a6bf7b839bd242e35a37.pdf>.

²³⁵Ranko A., *Crossing the Ideological Divide?*, նշվ.աղյուս.:

²³⁶St u Amr Hamzawy, Michele Dunne, *Brotherhood Enters Election in a Weakened State*, Carnegie endowment for international peace, 15.11.2010, <http://carnegieendowment.org/2010/11/15/brotherhood-enters-elections-in-weakened-state/42tv>

²³⁷Համաձայն 2014 թ. սահմանադրական հանրաքվեի՝ եգիպտական խորհրդարանն ունի ընդամենը մեկ պալատ՝ 596 պատգամավորից, որոնք ընտրվում են 5 տարի ժամկետով: 596 պատգամավորից 120-ը ընտրվում է համաձայն կուսակցական ցուցակների, 448-ն անկախ թեկնածուներ են, և ևս 28-ին նշանակում է պետության նախագահը:

²³⁸Самророва М.А., Египет: 90 лет конституционных трансформаций (1923-2013гг.), М., 2014, с. 85.

²³⁹Աղյուս տեղում:

²⁴⁰St u Final Report of the Carter Center Mission to Witness the 2011-2012

Parliamentary Elections in Egypt, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_report/s/egypt-2011-2012-final-rpt.pdf.

²⁴¹Աղյուս տեղում:

²⁴²Մանրամասն տե՛ս Egyptian Elections: Preliminary Results, Jadalyya, 09.01.2012, <http://www.jadalyya.com>.

Մտորին պալատի նախընտրական պայքարում առանձնանում էին քաղաքական ուժերի 4 հիմնական դաշինքներ, որոնց շուրջ էլ, ըստ էության, վերադասավորվում էին քաղաքական մյուս ուժերի ռազմավարական միությունները²⁴⁵:

Եգիպտական ընտրագնացվածի սովոր հատվածի վրա թերևս առավել մեծ ազդեցություն ուներ «Ժողովրդավարական միություն»-ը, որը գլխավորում էր «Մուսուլման եղբայրների» քաղաքական թևը՝ «Ազատություն և արդարություն» կուսակցությունը: Այս դաշինքը միավորել էր քաղաքական տարբեր ուժերի և հանդես էր գալիս որպես համագրային միություն, որը կոչում էր ժողովրդավարությանը: Օրինակ՝ այս դաշինքի մեջ ընդգրկվեցին այնպիսի քաղաքական ուժեր, ինչպիսիք էին՝ «ալ-Ղադը», ձախակողմյան «ալ-Քարամա» կուսակցությունը և այլն: Հարկ է նշել, որ «Մուսուլման եղբայրների» և նշված ազատական-ժողովրդավարական կուսակցությունների միջև համագործակցություն սկսվել էր «արաբական գարունից» շատ ավելի վաղ, որոնց միավորում էր Մուրբարաբի հրաժարականի պահանջը²⁴⁶: Պետք է փաստել, որ ստորին պալատի ընտրություններից հետո ազատական այս ուժերը տե՛ս՝ անակնկալի եկան, երբ պարզ դարձավ, որ «Ժողովրդավարական դաշինքի» թեկնածուների 70%-ը «Ազատություն և արդարություն» կուսակցության անդամներից էին²⁴⁷: Եգիպտական հասարակության շարքերում բավականին մեծ հեղինակություն էր վայելում մեկ այլ իսլամիստական ուժ՝ «Իսլամական դաշինքը», որը գլխավորում էր սալաֆիական «ան-Նուր» կուսակցությունը:

Դաշինքի կազմում ընդգրկված էին ես մի քանի սալաֆիական գաղափարախոսությանը հարող ուժեր: «Ան-Նուր» կուսակցության գլխավոր քարտուղարի պնդմամբ քաղաքական այդ ուժը ձգտում էր կառուցել ժամանակակից պետություն, որտեղ կպահպանվեին իսլա-

մական ինքնաձևաչափի սկզբունքները²⁴⁸: Խորհրդարանական ընտրաշավում մասամբ ազդեցիկ դիրք էր զբաղեցնում «Շեխափոխությունը շարունակվում է» կուսակցությունը, որը ստեղծել էին եգիպտական երիտասարդ հեղափոխականները և «Եգիպտական դաշինքը», որը կազմավորվել էր «Ազատ եգիպտացիներ» կուսակցության շուրջ²⁴⁹: Այն միավորում էր տարբեր կուսակցություններ և քաղաքական ուժեր՝ ծայրահեղ աջերից մինչև ձախ կենտրոնամետ, օրինակ՝ «ալ-Քարամա» կուսակցությունը, Եգիպտոսի «Կոմունիստական կուսակցությունը և այլն»²⁵⁰:

Փաստենք, որ նախընտրական ողջ գործընթացում վերը նշված միությունների և դաշինքների կազմը պարբերաբար փոփոխվում էր, և այդ փոփոխությունը պայմանավորված էր ոչ թե զաղափարախոսության և կամ ծրագրերի ընդհանրություններով, այլ «ուժեղագույնի» հետ խորհրդարան անցնելու հանգամանքով²⁵¹:

Չնայած նրանց միավորող որոշ գործոններին՝ իրականում այդ կուսակցությունները ներկայացնում էին եգիպտական հասարակության տարբեր խմբեր և շահեր՝ հաճախ առաջնորդվելով իրենց սեփական հետադրություններով: Ուշադրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ Եգիպտոսի պատմության մեջ առաջին անգամ ձևավորվեց նաև սուֆիական «Շաղթանակի» կուսակցությունը²⁵²:

Փորձելով արտաքսուս ցուցադրել երկրում կորուկ բարեփոխումներ իրականացնելու պատրաստակամություն՝ Ջինված ուժերի բարձրագույն խորհուրդը 2011 թ. նոյեմբերի 21-ին ընդունեց քաղաքա-

²⁴⁵St. u Final Report of the Carter Center Mission to Witness the 2011-2012 Parliamentary Elections in Egypt, նշվ. աշխ.:

²⁴⁶Саргонова М. А., նշվ. աշխ., էջ 86: Հարկ է նշել, որ այդ ժամանակ «Մուսուլման եղբայրների» միացել էին «ալ-Ղադը» կուսակցությունը, «Ապրիլի 6-ի» շարժումը և այլն:

²⁴⁷St. u Faris M.D., Constituting Institutions: The Electoral System in Egypt, Middle East Policy Council, Vol. XIX, N 1, Spring, 2012, <http://www.mepc.org/constituting-institutions-electoral-system-egypt>.

²⁴⁸St. u Nafsa Hassan, Parliamentary elections and the future of the political system in Egypt, Contemporary Arab Affairs, Vol. 9, Issue 2, Taylors & Francis Online, 2016, <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17550912.2016.1157298?src=recsys>

²⁴⁹Նույն տեղում:

²⁵⁰St. u Ranko A., Crossing the Ideological Divide? Egypt's Salafists and the Muslim Brotherhood after the Arab Spring, Studies in conflict & Terrorism Vol. 39, Issue 6, Taylors & Francis Online, 2016, <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1057610X.2015.1116274?src=recsys>.

²⁵¹Մանրամասն տե՛ս Գևորգյան Գ.Գ., Եգիպտոսի 2011-2012 թթ. խորհրդարանական ընտրությունները. «մեկ մարդ, մեկ ձայն, մեկ անգամ» համակարգը և «մեկլանգամյա ժողովրդավարության» հաղթանակը, Ժամանակակից Եվրասիա, հ. 6 (2), Եր., 2017, էջ 16:

²⁵²Царегородцева И.А., Мусульманские группы Египта и их политические партии накануне и после «революции 25 января», <https://publications.hse.ru/preprints/114496156>.

կան մեկուսացման մասին օրենքը, որը միտված էր չորսյատրել նախկինում իշխող «Ազգային ժողովրդավարական» կուսակցության անդամներին մասնակցելու ընտրություններին²⁵¹:

Ստորև ներկայացված են ստորին պալատի ընտրությունների արդյունքները²⁵²:

Արդյունք 1

2011-2012 թթ. Թարեղարանական ընտրությունները Եգիպտոսում (Մտորին պալատ)					
Կուսակցություն	Գաղափարական ենք	2012 թ. արդյունքները տոկոսներով	Արդյունքներ՝ ըստ ընտրատարների ցուցանիշների	Տեղերի քանակը 2012 թ.	
1. «Ժողովրդավարական միություն» նախնե Եգիպտոսի, որը գլխավորում էր «Ազատություն և արդարություն» կուսակցությունը	Իսլամիստական, «Մուսուլման եղբայրներ»	37.5%	10,138.134	«Ազատություն և արդարություն» կուսակցություն - 498-ից՝ 235-ը «Արմանազավաթիթյան» կուսակցություն - 6 «Նազ ալ-Մաուրա» կուսակցություն - 2 «Բաղադարթթյան» կուսակցություն - 2 «Իսլամական լեյբորիստական» կուսակցություն - 1 «Եգիպտական արաբական սոցիալիստական» կուսակցություն - 1 «Բարեկեղևամեր» կիպտական կուսակցություն - 1 «Միլկապակցված անկախ» կուսակցություն - 9	

²⁵¹Elections in Egypt: Implications of Recent Court Decisions on the Electoral Framework, Middle East and North Africa International Foundation for Electoral Systems, 09.08.2012, http://www.ifes.org/sites/default/files/egypt_scc_decisions_august9.pdf.

²⁵²Տե՛ս u Egyptian Elections: Preliminary Results, Jdaliyya, 09.01.2012, նշվ աշխ.: <http://www.jdaliyya.com/Details/24732/Egyptian-Elections-Preliminary-Results-%5BUPDATED%5D>.

2. «Իսլամիստական բլոկ», որը գլխավորում էր «Ան-Նուր» կուսակցությունը	Իսլամիստական, սալաֆիական	27.8%	7,534,266	120 տեղ «Ան-Նուր» կուսակցություն - 107 «Գաուսիան և զարգացման» կուսակցություն - 13 «Իրականության» կուսակցություն - 3
3. «Նաֆի» կուսակցություն	Ազգային-ազատական	9.2%	2,480,391	38
4. Եգիպտական բլոկ միություն	Սոցիալ-ազատական	8.9%	2,402,238	34
5. Ալ-«Կաուր» միություն	Ժամանակակից իսլամիստական համայնքներ	3.7%	989,003	10
«Բարեկեղևների և զարգացման» կուսակցություն	Ազատական	2.2%	604,415	9
6. «Ներախիտությունը շարունակվում է» միություն	Չախալողման	2.8%	745,863	7
7. «Եգիպտոսի ազգային» կուսակցություն	Կենտրոնամտ ախորիստը կուսակցություն (Ազգային դեմոկրատական կուսակցության ճյուղավորում)	1.6%	425,025	5
8. «Ազատության» կուսակցություն	Կենտրոնամտ ախորիստը կուսակցություն (Ազգային դեմոկրատական, կուսակցության ճյուղավորում)	1.9%	514,029	4
9. «Բաղադարթթի» կիպտական կուսակցություն	Կենտրոնամտ ախորիստը կուսակցություն (Ազգային դեմոկրատական կուսակցության ճյուղավորում)	0.9%	235,395	4

10. «Մուսլիմական» կուսակցություն	Գնտրումամտ ավտորիտար կուսակցություն (Ազգային դեմոկրատական կուսակցության ճյուղավորում)	0.5%	141.382	2
11. «Գանալանդական» կուսակցություն	Գնտրումամտ ավտորիտար կուսակցություն (Ազգային դեմոկրատական կուսակցության ճյուղավորում)	1.0%	272.910	1
12. «Աշխարհի դեմոկրատական» կուսակցություն	Գնտրումամտ ավտորիտար կուսակցություն (Ազգային դեմոկրատական կուսակցության ճյուղավորում)	0.9%	248.281	1
13. «Արաբություն» կուսակցություն	Գնտրումամտ ավտորիտար կուսակցություն (Ազգային դեմոկրատական կուսակցության ճյուղավորում)	0.7%	184.553	1
14. «Մրանտության արաբական եզիպական» կուսակցություն	Գնտրումամտ ավտորիտար կուսակցություն (Ազգային դեմոկրատական կուսակցության ճյուղավորում)	0.6%	149.253	1
Անկախ թեկնածուներ	Անաբաղված էին սարձր քաղաքական ընդդիմադիր ուժերի կողմից			21

Խորհրդարանի ստորին պալատի ընտրությունների երեք փուլերի արդյունքում առաջին տեղը զբաղեցրեց «Ազատություն և արդարություն» կուսակցությունը՝ հավաքելով ընտրաձայների 37,5%-ը²⁵³ 498 տեղից զբաղեցնելով 235 տեղը, երկրորդը՝ սալաֆիական գաղափարախոսությամբ «ան-Նուր»²⁵⁴ կուսակցությունն էր, որը, հավաքելով ընտրաձայների 27,8%-ը, ստորին պալատում ապահովեց 120 տեղ²⁵⁵: Այդպիսով, ստորին պալատի ընտրություններում իսլամական բոլոր ուժերը զրանցեցին բացահայտ հաղթանակ՝ ամբողջացնելով և հաստատելով իրենց ազդեցիկ հասարակական և քաղաքական դերակատարությունը²⁵⁶:

Իսլ վերաբերում է ընտրապայքարում ներգրավված ազատական-ժողովրդավարական և աշխարհիկ կողմնորշմամբ ուժերին, ապա վերջիններս զբաղեցրին չափազանց թույլ դիրքեր. մասնավորապես՝ ազգային-ազատական «Նոր վաֆդ» կուսակցությունը զբաղեցրեց երրորդ տեղը՝ ստորին պալատում հավաքելով ընտրաձայների ընդամենը 9,2%-ը²⁵⁷:

²⁵³Egypt's Islamist parties win elections to parliament, BBC News, 21.01.2012, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-16665748>.

²⁵⁴Մայրաքաղաք Կահիրայի «ան-Նուր» կուսակցությունը գործունեության թույլտվություն ստացավ 2011 թ. հունիսի 13-ին, որն էլ ըստ Լուրյան համադրվում է կուսակցության ստեղծման տարեթիվը: Կուսակցությունը միավորեց եգիպտական սալաֆիական շարժումները: Եգիպտոսում սալաֆիական շարժումը, որն ավելի շատ հայտնի է «ալ-Դաուա» անվամբ, սկսվել էր 1970-ականների Ալեքսանդրիայի համալսարանում, և արդեն 1980-ականներին ամրապնդել էր իր դիրքերը: Նախկինում սալաֆիականները չէին ցանկանում մասնակցել քաղաքական զարգացումներին և չմիացան «Մուսուլման երապրներին»: Նրանք չամենակցեցին նաև հակաիշխանական բողոքներին, միայն Մուսուրաքի պաշտոնակազմությանից հետո հայտարարեցին, որ զբաղվելու են քաղաքականությամբ:

²⁵⁵Հնուաքրքրական է որ դեռ 2005 թ. «Մուսուլման երապրների» ներկայացուցիչներն ազգային ժողովի ընտրություններում, հանդես գալով որպես անկախ թեկնածուներ, կարողացան հավաքել ընտրողների ձայների 20%-ը՝ ձևավորելով եգիպտական ազգային ժողովի ամենախոշոր խմբակցություններից մեկը:

²⁵⁶2012 Egyptian Parliamentary Elections, տե՛ս Carnegie endowment for international peace, 22.01.2015, <http://carnegieendowment.org>.

²⁵⁷Նե՛ս Muslim Brotherhood tops Egyptian poll result, 22.01.2012, <http://www.aljazeera.com>.

Շատ էություն, քաղաքական առումով խորհրդարանական ընտրությունները Եգիպտոսում կարևոր գործն դարձան քաղաքական որակապես նոր իրադրության ձևավորման համար: Սա հանրապետական Եգիպտոսի քաղաքական պատմության մեջ դեռ նախադեպը չունեցող մի իրավիճակ էր, երբ իսլամականները թափանցիկ ընտրությունների միջոցով կարողացան ստանձնել պետության կառավարման լծակները: Հետխորհրդարանական զարգացումները Եգիպտոսում բյուրեղացրին նաև «մեկնագամյա ժողովրդավարության» գործընթացը: Բալամականներն, իշխանական լծակներ ձեռք բերելով, հավասար ընտրական իրավունքների միջոցով նախաձեռնեցին այդ նույն հավասար ընտրական իրավունքների խեղաթյուրման գործընթացը: Իշխանության գալով՝ իսլամականները նպատակադրված էին հետագա ընտրություններում չեղարկելու մնացած բոլոր քաղաքական ուժերի հաղթանակի փորձերը: Տվյալ հանգամանքը Եգիպտոսում առավել ցայտուն դրսևորվեց նախագահական ընտրություններից հետո, երբ «Մուսուլման եղբայրների» կողմից առաջադրված և ընտրված Մուհամմեդ Մուբարի սկսեց պետության իսլամականացման գործընթացը: ԱՄՆ-ը դրական գնահատեց ընտրական գործընթացներն ու ընտրությունների արդյունքները, քանի որ իսլամականների հաղթանակը մեծ հաշվով համապատասխանում էր Վաշինգտոնի կողմից արաբական աշխարհի որակական նոր փոփոխությունների ընկալմանը:

Իրականում «եգիպտական հեղափոխության» ակունքներում կանգնած ազատական ուժերը, ինչու ոչ, նաև աշխարհիկ հայացքներ ունեցող Ջիսիվրականների բարձրագույն խորհուրդը ամբիկյան վարչակազմից չէր սպասում նման արձագանք: Վերևոյում ուժերը կարծում էին, որ Վաշինգտոնին մեծ հաշվով ձեռնառու էր երկրում նոր հետադիմական քաղաքական համակարգի հաստատումը:

Խորհրդարանի վերին պալատի Շուրայի խորհրդի ընտրությունները կայացան երկու փուլով՝ 2012թ. հունվարի 29-30-ը և փետրվարի 21-22-ը²⁵⁸:

Ստորև ներկայացվող աղյուսակում զետեղված են Եգիպտոսում Խորհրդարանի վերին պալատի ընտրությունների արդյունքները²⁵⁹:

Աղյուսակ 2				
Եգիպտոսի Խորհրդարանի վերին պալատի ընտրությունների արդյունքները (2012 թ. հունվար-փետրվար)				
Կուսակցություն	Գաղափարական հենք	Արդյունքի րոտակներով	Բացարձակ ցուցանիշների արդյունքները	Շեղանակ տեղեր
1. «Ռեմոկրատական դաշինք հունու Եգիպտոս» (Վազատություն և արդարություն կուսակցության գլխավորությամբ)	Բյավիստական «Մուսուլման եղբայրներ»	45,04%	2 894 922	105
2. Բյավիստական դաշինք՝ «Մուսուլման կուսակցության գլխավորությամբ»	Բյավիստական-սալաֆիական	28,63%	1 840 014	45
3. «Նոր Վաֆդ»	Ազգային-ազատական	8,45%	543 417	14
4. «Եգիպտական բլոկ»	Մոցիալ-ազատական	5,43%	348 957	8
5. «Ազատության կուսակցություն»	Կենտրոնամտավորիտար կուսակցություն (Ազգային դեմոկրատական կուսակցության ճյուղավորում)	1,52%	84 936	3
6. «Աջախորի ժողովրդավարական կուսակցություն»	Կենտրոնամտավորիտար կուսակցություն (Ազգային դեմոկրատական կուսակցության ճյուղավորում)	1,48%	95 273	1
7. Անկախ թեկնածուներ	Առաջադրված էին տարբեր քաղաքական ընդդիմադիր ուժերի կողմից			90

Փաստորեն վերին պալատի ընտրություններում ևս իսլամական ուժերը տարան համոզիչ հաղթանակ՝ զբաղեցնելով Շուրայի խորհրդի մեծամասնությունը²⁶⁰: Եգիպտոսում իսլամականներն առաջին անգամ

²⁵⁸St. u Final Report of the Carter Center, նշվ. աշխ.:

²⁵⁹Նույն տեղում:

²⁶⁰Исламисты выиграли выборы в верхнюю палату Египта, 26.02.2018, <https://news.tut.by/world/276124.html>.

ժողովրդավարական ընտրությունների արդյունքում կարողացան զբաղեցնել պատգամավորական տեղերի մեծամասնությունը խորհրդարանի թև ստորին և թև վերին պալատներում: Մակայն ղեկավարող զարգացման հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ իշխանության լծակների մոտ գտնվող զինվորականությունն ամենին էլ չէր ցանկանում իր դիրքերը զիջել իսլամականներին: Չենց այդ պատճառով էլ 2012 թ. հունիսի 14-ին Եգիպտոսի Գերագույն սահմանադրական դատարանը որոշեց, որ Խորհրդարանի վերին պալատի ընտրություններն անցել են սահմանադրության խախտմամբ, և հաղթողների մեկ երրորդն անօրինակյան էր ընտրված: Մասնավորապես, հանրային ղօզոնոթյուն չառաջացնելու նպատակով, դատարանն իր որոշումը փորձեց հիմնավորել այն պատճառաբանությամբ, որ ընտրությունների ընթացակարգը չի համապատասխանել եգիպտական ընտրական համակարգի սկզբունքներին²⁶¹: Այսպիսով, օրենքի ոչ կատարյալ լինելու արդյունքում անկախ թեկնածուները չկարողացան զբաղեցնել համապատասխան քանակությամբ աթոռներ խորհրդարանում:

Հատկանշական է, որ վերին պալատի ընտրություններից առաջ, դատարանի որոշմամբ, չեղարկվեց ընտրություններին Մուբարաքի ղեկավարած «Ազգային ժողովրդավարական» կուսակցության մասնակցության նախկինում ընդունված արգելքը, ինչի արդյունքում մութարաքյան իշխանության հետ կապ ունեցող քաղաքական որոշ խմբավորումներին հնարավորություն տրվեց մասնակցելու ընտրություններին: Որպես հիմնավորում նշվում էր այն փաստարկը, որ սովյալ արգելքը սահմանափակում էր քաղաքացիների ազատ ընտրության իրավունքը և խախտում էր ժողովրդավարական երկրում հավասար քաղաքական մասնակցություն ունենալու սկզբունքը:

Փորձագետների մի մասի գնահատմամբ՝ ընտրությունների արդյունքների չեղարկումը եգիպտական հասարակության մեջ անվստահության մթնոլորտ ձևավորեց արդեն իսկ խարխված եգիպտական ընտրական ինստիտուտի նկատմամբ:

Այս ամենը, համընկնելով նախագահական ընտրաբաշավի ակտիվ շրջանի հետ, բացասական ազդեցություն ունեցավ՝ նվազեցնելով նախագահական ընտրություններում բնակչության մասնակցության ակ-

տիվությունը²⁶²: Պետք է փաստել, որ խորհրդարանական ընտրությունները Եգիպտոսում ընդգծեցին երկակի միտումները: Մի կողմից ընտրությունները հաստատեցին իսլամական շարժումներին և «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպության բարձր վարկանիշն ու հեղինակությունը բնակչության մեծամասնության շրջանում, մյուս կողմից՝ ժամանակի հետակարում հասկանալի դարձավ, որ ազատական-ժողովրդավարական գաղափարները որպես հենքային արժեք դեռևս ընկալելի չեն եգիպտական հասարակության լայն զանգվածների համար: Մինևնույն ժամանակ իսլամիստների հաղթարշավը խորհրդարանական ընտրություններում, իսկ հետո նաև «Մուսուլման եղբայրների» թեկնածու Մուհամմեդ Մուբարաքի՝ Եգիպտոսի նախագահ ընտրվելը պայմանավորեցին երկրի սրբնթաց շարժումը ղեկի ատվածապետական կարգերի հաստատում:

Մա էր այն առանցքային պատճառը, որ խորհրդարանական ընտրություններին հաջորդած նախագահական ընտրություններից հետո «Եգիպտական հեղափոխական ուժերը» երկրի պետական կառավարման մոդելի հարցում դարձյալ նախընտրեցին զինվորական վերնախավի վարչակարգը, որի վրա ապացույցն էր Արդել Ֆաթան Աս-Միսիի կողմից իրականացված 2013 թ. հուլիսի 3-ի ռազմական հեղաշրջումը:

3.3 2012 թ. այլընտրանքային նախագահական ընտրությունները Եգիպտոսում. իսլամիստների հաղթարշավը և «մեկնեզամյա ժողովրդավարության» ներդրման փորձը

2011 թ. փետրվար - 2012 թ. մայիս-հունիս ժամանակահատվածը Եգիպտոսի համար դարձավ նոր փորձությունների շրջան: Մտցնալական հարաբերական արդարության և քաղաքական ազատության օրելի տիվորեն հասունացած հեղափոխական հենքի վրա սկսված «արաբական գարունը», շատերի, այդ թվում նաև Արևմուտքի համար, ստեղծեց աննախադեպ իրադրություն: Հասկանալի դարձավ, որ «արաբական փողոցի» զգալի հատվածը՝ սկսված ըմբոստության գլխավոր դերում, եգիպտական լիբերալ-ժողովրդավարական հայացքներ ունեցող ուժերի փոխարեն, նախընտրեց տեսնել իսլամիստներին²⁶³: Նման ընտրության

²⁶¹Brotherhoods Fahmy named Egypt Shura Council speaker, Ahramonline, 28.02.2018, <http://english.ahram.org>.

²⁶²He игнорировал фальсификацию выборов в Египте, 24.01.2012, <http://ru.danielpipes.org/10571/he-ignoriruyte-falsifikatsiyu-vyborov-v-egipte>.

²⁶³Իսլամիստական շարժումներից առավել հայտնի եգիպտական «Մուսուլման

պարագայում ոչ պակաս կարևոր դեր խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ արաբական մի շարք երկրներում, մասնավորապես նաև Եգիպտոսում, տևական ժամանակ առկա ազգայնական գաղափարների ճգնաժամը²⁶⁴ ստեղծեց ազատ, այլընտրանքային ընտրություն կատարելու բացառիկ հնարավորություն՝ հոգուտ իսլամիստական շարժումների²⁶⁵։ Օրինակ՝ երբեմնի գաղափարական շարժիչ ուժ հանդիսացող «նասերականությունը» արդեն տևական ժամանակ էր ինչ կորցրել էր իր արդյունավետությունն, իսկ երա վերապրուկները չէին կարող այլևս իշխանության և ժողովրդի միջև համախմբման գործուն հանդիսանալ։

Այդ պարագայում, անտարակաույս է, որ «Մուսուլման էդ-բայրներ» կրոնաքաղաքական կազմակերպությունը 20-րդ դարի սկզբից

երբայրևեր՝ կրոնաքաղաքական կազմակերպությունը, հայտարարեց, որ հրաժարվում է ծայրահեղ դրոնորմալիզմի՝ հույակելով իրեն չափավոր։ Տե՛ս՝ *Bosnia* կոնո նոբո քոլիտիչեսկո քոնյառնե – ւյերնիյի ևսլամիզմ։ Վոսե վոսքրիւնիալոտ քո քոկ մենիաե ւո չոտ, http://www.centrasia.ru/news/A.php?st=1326658560_16.01.2012r։ Միևնույն ժամանակ դասական քաղաքական տեսության դպրոցների տեսանկյունից դժվար է որևէ ծայրահեղական շարժման դիտարկել չափավորության հարթակում։ Օրինակ՝ ֆաշիստական-նացիստական ուժերի «չափավոր քն» ձևակերպումը և այլև։ Ելնելով նշվածից և Եգիպտոսում ընթացող ներկա զարգացումներից կարելի է փաստել, որ «չափավոր իսլամիզմը» ընդհամենը հոնոորականություն է։

²⁶⁴Առհասարակ, արաբական ազգայնականության ճգնաժամի մասին քննարկումներն ավելի վաղ են սկսվել, իսկ արաբական գարնան՝ շարժումներն այն հասակներցից։ Տե՛ս՝ *Dawisha A., Requiem for Arab Nationalism, Middle East Quarterly*, տե՛ս <http://www.meforum.org/518/requiem-for-arab-nationalism>, winter 2003, Volume 10, N1, pp. 25-41.

²⁶⁵Տե՛ս նաև ժամանակ արաբական մի շարք երկրներում կրոնաքաղաքական ուժերը եղել են աշխարհիկ վարչակարգերի հիմնական գործուն ընդդիմախոսները, իսկ քաղաքական իսլամը՝ այլախոսության գաղափարական հիմնական աղբյուրներից մեկը։ Որոշ երկրներում նրանք գործել են ընդհատական և դաժանորեն հետապնդվել իշխանությունների կողմից։ Ամենևին էլ պատահական չէ, որ «արաբական գարնան» համառոտաբար իսլամիզմը կարողացավ լցնել գաղափարախոսական այն «տորիչելյան դատարկությունը», որն արաբական երկրներում առաջացել էր բազմակն երկարատև ժամանակի ընթացքում՝ սոցիալական «երջանկության և արդարության» նոր հույսեր որոնելու ընթացքում։ «Արաբական գարնան» անմիջական արդյունքներից կարելի է համարել Հյուսիսային Աֆրիկայի ու Մերձավոր և Միջին Արևելքի որոշ երկրներում հասարակական-քաղաքական զարգացումների վրա իսլամական գործնի բացահայտ ազդեցությունը։

ձավալած իր ընդդիմադիր գործունեությանը և աշխարհընկալմանը կարողացավ ոչ միայն զբաղեցնել պետությունում առկա գաղափարական բացվածքը, այն յուրովի հասունացրեց Եգիպտական հասարակությունը «ցասման» օրվան, իսկ որոշ առումով նաև քաղաքացիական զարթոնքի միտման գործուն դարձավ²⁶⁶։

Առհասարակ հատկանշական է, որ «արաբական գարնան» գործընթացների բնորոշ կողմերից մեկը դարձավ հենց իսլամական գործնի ակտիվացումը և իսլամամետ կուսակցությունների ու շարժումների ակտիվությունը։ Վերջիններս, այդ թվում և «Մուսուլման էդ-բայրներ» կրոնաքաղաքական կազմակերպությունը Եգիպտոսում, տասնամյակների ընթացքում ենթարկվելով որոշակի փորձությունների ու վերափոխումների, սկսեցին նոր թափ ստանալ։ Ավելին՝ Եգիպտոսի պարագայում վերը նշված ուժերն առաջ քաշեցին պետության կառավարման նոր մոդելի ընտրության հարցը։ Այնվերջին սկսեց քննարկվել, այսպես կոչված, թուրքական մոդելի ներդրման հնարավորությունը, ինչը նշանակում էր արաբական երկրներում և, մասնավորապես, Եգիպտոսում, կամ, չափավոր իսլամամետների իշխանության գալու նոր հնարավորությունը։

Ավաճի շրջանակներում հետաքրքրական այն է, որ Եգիպտական հեղափոխությանը, ըստ էության, իսլամականներն արձագանքեցին ավելի ուշ՝ նախապես հայտարարելով, որ չեն ձգտելու իշխանության։ Սակայն, արդեն 2011թ. ապրիլի 30-ին, «Մուսուլման էդ-բայրներ» կրոնաքաղաքական կազմակերպությունը ստեղծեց իր քաղաքական թերձ «Ազատություն և արդարություն» կուսակցությունը։ ԱԱԿ-ն հայտարարեց չափավոր իսլամիստական գաղափարներին հետևելու իր ուղղագիծը ընդծելով, որ կողմ է ժողովրդավարությանը, սոցիալական կյանքում պահպանողականությանը, կանանց քաղաքականության մեջ ներգրավելուն, սատարում է ազատ շուկայական հարաբերությունները և գտնում է, որ գրոսաշրջությունը հանդիսանում է Եգիպտոսի ազգային եկամտի հիմնական աղբյուրը²⁶⁷։ Այսինքն, չափավոր իսլամիստների առաջ քաշած այս դրույթները Եգիպտոսը պետք է դարձնելին քաղաքականապես ավելի ազատ, գրոսաշրջության համար

²⁶⁶Over 37,500 Egyptians to Take Part on January 25th Uprising, տե՛ս http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27870_19.01.2011.

²⁶⁷Egyptis Islamists announce own political party, <http://www.dawn.com/news/625028/egyptis-islamists-announce-own-political-party>, 30.04.2011.

գրավիչ և ներդրումների համար չափազանց բարենպաստ երկիր: Սակայն, Եգիպտոսում ընթացող բազմազանությունը շուտով պետք է բյուրեղացնեն իրավիճակը՝ ի ցույց դնելով իսլամականների և այլոց կոչված, չափավորների միջև տարբերությունների բացակայության հանգամանքը:

Չափազանց կարևոր է ընդգծել, որ սկսված «արաբական գարուն», օտարերկրյա մի շարք ուժերի մասնավորապես ԱՄՆ-ի համար, վերջին 40-50 տարիների ընթացքում ստեղծված առավել նպաստավոր իրադրությունն էր տարածաշրջանում իրենց նկրտումներն իրագործելու հարցում²⁶⁰: 20-րդ դարի վերջին քաղաքական համակարգերի արդիականացումը և ժողովրդավարացումը ԱՄՆ-ի համար դարձել էին նեոզաղութացման մահակ, որի միջոցով կարելի էր փորձել միջազգային հանրությանը համոզել այս կամ այն պետության դեկլավատորության հանցավոր լինելը, ինչպես դա եղավ, օրինակ՝ Իրաքի պարագայում²⁶⁰:

Արաբական աշխարհի արդիականացման և կերպափոխման խնդիրը տևական ժամանակ քննարկման առարկա էր ԱՄՆ-ում, իսկ հետո նաև արևմտանվորպական մի շարք երկրներում²⁶⁰: Ավաճի շրջանակներում դեռ 2007 թ. ԱՄՆ-ի ազգային զինվորական ակադեմիայի նախկին փոխգեղապետ Ռալֆ Փեթերսը «Armed Forces Journal» ամսագրում իրապարակված «Արյունոտ սահմանները» վերնագրով հոդվածում, քննարկվում էր, այլևս կոչված, «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» ազգային պետությունների հավանական սահմանների հարցը²⁷¹: Համաձայն այդ տեսության՝ ամերիկյան մոտեցման մեջ առկա է տվյալ տարածաշրջանի ազգային հարստությունները հսկելու ձգտումը, առաջին հերթին լնեթակիրները, որի իրականացման համար անհրաժեշտ էր ստեղծել ոչ կենսունակ, գաճաճ պետությունների շղթա՝ այսպես ասած,

«ստավիականացնել» Մերձավոր Արևելքը²⁷²: Փեթերսը նշում էր, որ հարկավոր է տարածաշրջանում ստեղծել անկայունություն, քաոսի և բռնության ալիք, որը կակալի Լիբանանից՝ ներառելով Պաղեստինը, Սիրիան, Իրաքը, Մոցի արաբական երկրները, Իրանը և կհասնի մինչև Աֆղանստան, որտեղ բաշխված են ՆԱՏՕ-ի զորքերը²⁷²: «Կերտնեկով Փեթերսի կողմից առաջարկված տեսությունը՝ կարելի է եզրակացնել, որ այն Մերձավոր Արևելքում ակնու-ամերիկյան-իսրայելական յուրա-հասուկ ռազմական գործողությունների բնույթի ճանապարհային քարտեզ է²⁷⁴:

²⁷²Сологубовский Н., Латвия: «сомализация» плюс «катаризация»? <http://trueinform.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=3671>, 08.03.2012. Առանձին տեսակետների համաձայն՝ Մերձավոր Արևելքի, այսպես կոչված, միավորումը պետք է լինի սահուն և ընդգրկուն, այլ ոչ տարբայնորեն, քանի որ նշված տարածաշրջանի երկրներում քաղաքական և տնտեսական իրավիճակը տարբեր է: Հարկավոր է հաշվի առնել նաև այդ երկրներում սոցիալական, մշակութային և կրթական աստիճանը:

²⁷³Փեթերսի տեսության համաձայն պետք է ձևավորվի բարոյաբլված ազգային ուժ, որն էլ քայքայում է պետությունը և ազգային-մշակութային ավանդույթները, որոնց փոխարեն ակտիվանում են տարբեր կրոնական-քաղաքական ծայրահեղ շարժումները: Ապագապափարականացումը, գաղափարական պլյուրալիզմը, ազգային արժեքների առազաստի այրումը, կրթական արժեքների կարիքի կորուկ բարձրացումը՝ առաջին հերթին «արաբական փոփոցի» կողմից, տնտեսության կառավարման լծակների կորուստը, ժողովրդավարության գաղափարական անարելությունը և այլնստույժ, որը հաճախ ազգային-դավանաբանական երանգ է սաստնում գիտակցությունից մշակված և փորձագետների կողմից մատուցվածն է, որը «կառավարելի քաոսի» հիմքն է: Այս ամենը ծառայում է գոյություն և ունեցող արդի ազգային պետությունների, ավանդույթների մշակույթների և քաղաքակրթությունների ապամոտամամ գործին: Համաձայն գլոբալականացման կողմնակիցների նրանց փոխարեն պետք է գա հանրություն, որը չի ունենա հիշողություն, ինչև իր հերթին ձեռք է բերվում հասուկ տեխնոլոգիաների միջոցով, որտեղ վերաբերում են ՉՄՆ-ների և կրթական ոլորտին: Այսպիսով՝ «կառավարելի քաոսի» ինչ-որ իմաստով զանգվածային ոչնչացման զեքի տեսակ է այն պետությունների համար, որոնք ձգտում են համաշխարհային տիրապետության: Տևս՝ Peters R., Blood borders, How a better Middle East would look, նաև՝ Nazemroava M.D., Plans for Redrawing the Middle East: The Project for a «New Middle East», <http://www.globalresearch.ca/plans-for-redrawing-the-middle-east-the-project-for-a-new-middle-east/3882>, 18.11.2006.

²⁷⁴Peters R., Blood borders, How a better Middle East would look, նշվ. աշխ.:

²⁶⁰Зинин Ю.Н., «Арабская весна» в повестке дня экспертного сообщества России, <http://ehd.mgimo.ru/IORManagerMgimo/file?id=CA29F12F-D299-0793-09BA-2DFA63B78EB7>.

²⁶¹Մանրամասն տե՛ս 2012թ. այլընտրանքային «ժողովրդավարական» նախագահական ընտրությունները Եգիպտոսում և իսլամականների համարաշարժը, ժամանակակից Եվրասիա, հ. 5 (1), Եր., 2016, էջ 73:

²⁷²Shireen T. Hunter, Modernization and Democratization in the Muslim World, <http://www.gees.org/documentos/Documen-089.pdf>.

²⁷³Peters R., Blood borders, How a better Middle East would look, <http://www.armed-forcesjournal.com/2006/06/1833899>, 01.06.2006.

Հետևաբար, ԱՄՆ-ի համար արարական աշխարհի «սոմալիականացում» կամ ջլատումն ավելի շատ հնարավոր կդառնար այն դեպքում, երբ արաբական երկրներում իշխանության գային իսլամիստները, քանի որ տվյալ պարագայում կնշտակվեն աստվածապետական կարգեր, կամ՝ խալիֆայություններ, որոնք էլ 21-րդ դարի սկզբին կապահովեն այդ երկրների զարգացման հետընթացը, երանց դանդաղ գահավիժումը դեպի միջնադար²⁷⁵:

Արաբական երկրներում, և մասնավորապես Եգիպտոսում ընթացող որակապես նոր քաղաքական զարգացումների նկատմամբ ԱՄՆ-ի դրական դիրքորոշման մասին և վկայում են անխախտ պալիտիկոսների և անաչառ խորհրդարանական ընտրություններին հաջողորմ ալյընտրանքային նախագահական ընտրությունների արդյունքների հավանությունը: Առհասարակ, Արևմուտքը և մասնավորապես ԱՄՆ-ը, սառը պատերազմի ավարտից հետո պարբերաբար արծարծում էին Մերձավոր Արևելքի որոշ երկրների հասարակական-քաղաքական համակարգերի արդիականացման անհրաժեշտության հարցը:

Արդարացի լինելու համար պետք է նշել, որ սկսած XX դ. 80-90-ական թվականներից զուգրականացման գործընթացների համատեքստում արաբական մի շարք երկրների կողմից քաղաքական համակարգի արդիականացման քայլեր էին նախաձեռնվում, մասնավորապես՝ ստեղծվում էին մարդու իրավունքների պաշտպանության կոմիտեներ, աշխատանքային խմբեր, նույնիսկ նախարարություններ էին ստեղծվում, որոնք, սակայն, սոսկ ձևական բնույթ էին կրում: Մեծ հաջվով արաբական այդ երկրների կողմից կատարված նմանատիպ քայլերը միտված էին իրենց իսկ քաղաքական կարգավիճակը ամրապնդելուն և վերարտադրելուն:

Հանրապետական Եգիպտոսի պատմության մեջ առաջին ալյընտրանքային նախագահական ընտրությունները կայացան 2005 թ. սեպտեմբերի 7-ին, որոնց ընթացքում հաղթանակ տարավ դարձյալ

²⁷⁵ Չարթի վերաբերյալ առավել մանրամասն տե՛ս Փաշայան Ա., Ամեն դար ունի իր միջնադարը. Խալիֆայություն 21-րդ դարում, <https://168.am/2014/07/13/387020.html>, 13.07.2014, Օրինակ՝ արաբական գաղութներ հաջողորմ զարգացումները և, մասնավորապես, սիրիական ճգնաժամը այդք էլ թվկում սուլայի ու անարդկային դամաշկություններով ու լռուություններով, որի հետևում միայն «Բուսանական պետություն» չէր, այլ՝ մոլեկրոն ու ծայրահեղական, անորակալային սալաֆիական-վահաբական բազմաթիվ ուսմաբարադարական խմբավորումներ:

1981 թ. իշխանության գլուխ կանգնած Հոսնի Մուբարաքը²⁷⁶: Նշված ընտրությունները հնարավոր եղավ անցկացնել 2005 թ. մայիսի 25-ին Եգիպտոսի սահմանադրության մեջ փոփոխություններ անելուց հետո, ինչը հնարավորություն էր ընձեռում գործող կուսակցություններին նախագահի թեկնածուներ առաջարկել: Համաձայն սահմանադրական փոփոխությունների սկսած 2011 թ. նախագահական ընտրություններին թեկնածուներ առաջարկելու իրավունք կունենա միայն այն կուսակցությունը, որն առավելին հինգ տարիների ընթացքում էգիպտական խորհրդարանի ստորին և վերին պալատներում կապահովի պառզամավորական մանդատների 59% -ը²⁷⁷:

Մուբարաքի պաշտոնակալությունից հետո երկրի ղեկավարման լծակը վերցրած Ջինվադ ուժերի բարձրագույն խորհուրդը, նպատակ ունենալով հստակեցնել պետության կառավարման համակարգը, ինչպես նաև, որոշ առումով տեղի տալով՝ «արաբական փողոցի» ճնշումներին, նախաձեռնեց խորհրդարանական և նախագահական ընտրությունների կազմակերպման և կայացման գործընթացը:

Ղեռք է նշել, որ Ջինվորականների բարձրագույն խորհուրդը, ըստ էության, 1,5 տարիների ընթացքում կազմակերպեց Սահմանադրական հռչակագրի հանրաքվե, սակայն մինչև խորհրդարանական և նախագահական ընտրությունները այդպես էլ չկարողացան հստակեցնել Եգիպտոսի սահմանադրությունը:

Խորհրդարանական ընտրությունները պետք է հանգուցալուծեին երկրում ձևավորված իրախիճակը, համաձայն որի ուժերի երեք իմամական բնեռ կար՝ իսլամիստները, ազատական-ժողովրդավարականները և Ջինվադ ուժերի բարձրագույն խորհուրդի որոշ գործիչներ, որոնց հարում էին նաև Մուբարաքի իշխանության վերապրուկները հանդիսացող մի շարք նախկին պետական այրեր:

Արդարացի լինելու համար հարկավոր է նշել, որ դեռ 2005 թ. «Մուսուլման եղբայրների» ներկայացուցիչները ազգային ժողով ընտրություններում, հանդես գալով որպես անկախ թեկնածուներ, կարողացան հավաքել ընտրողների ձայների 20%-ը՝ ձևավորելով Եգիպտական ազգային ժողովի ամենախոշոր խմբակցություններից մեկը²⁷⁸:

²⁷⁶ Sharp J. M., Egypt: 2005 Presidential and Parliamentary Elections, տե՛ս <http://ipc.state.gov/documents/organization/54274.pdf>, 21.09.2005.

²⁷⁷ Mariz Tadros, Egypt's Election All About Image, Almost, Middle East Report Online, տե՛ս http://www.merip.org/mero/mero090605_06.09.2005.

²⁷⁸ Конституция с поправкой на сына, Коммерсант, М., 21.11.2006, <https://www.113>

Իրականում, եգիպտական հեղափոխության ակունքում կանգնած ազատական ուժերը, ինչու ոչ, նաև աշխարհիկ հայացքներ ունեցող Ձիվժորականների բարձրագույն խորհուրդը, չէին անկեղծում իրարարության նման զարգացումը: Խորհրդարանական ընտրությունների անցկացման կարգից և արդյունքներից դրական արձագանք ստացվեց նաև պաշտոնական Վաշինգտոնից:

Այս իմաստով չափազանց հետաքրքրական են Եգիպտոսում կայացած նախագահական ընտրությունները, որոնց արդյունքներն ըստ էության նոր իսլամիստական Եգիպտոս կառուցելու փորձ դարձան: Միևնույն ժամանակ խրկել է փաստել, որ նախագահական այս ընտրություններն, ի տարբերություն զանգվածային ընտրակեղծիքների պայմաններում անցկացված նախորդ բոլոր ընտրությունների, աննախադեպ էին թե՛ թափանցիկության, թե՛ արդարությանը: Ձիվժու ուժերի բարձրագույն խորհուրդը նախնաձեռնել էր անսխալազայ քայլեր ընտրությունները անաչառ և ժողովրդավարական չափորոշիչներին համապատասխան անցկացնելու համար:

Ընտրությունների օրը Եգիպտոսում միաժամանակ բացվեցին շուրջ 14.000 ընտրատեղամասեր, որոնցից յուրաքանչյուրում պետք է ներկա գտնվեր երկրի դատական համակարգից մեկ դատավոր, որն էլ պետք է գլխավորապես վերահսկեր ընտրակարգը²⁹⁷: Բացի դատավորներից ընտրատարածքներում ներկա գտնվեցին եգիպտական և օտարերկրյա լրատվամիջոցների ներկայացուցիչներ, իսկ դրոսում կարգը պաշտպանեցին ոստիկանները և զինվորականները²⁹⁸: Ընտրությունների վերաբերյալ միջազգային հանրությանը ստույգ տեղեկատվություն փոխանցելու նպատակով հրավիրվեցին նաև շուրջ 50 երկրներից ժամանած դիտորդներ: Դիտորդներ հրավիրվեցին նաև Արաբական պետությունների լիգայից և Աֆրիկյան դաշինքից²⁹⁹:

Բաղկանալի հետաքրքիր մտնեցում էր սահմանվել եկրաքա կրու, ընտրող կանանց համար: Նրանք պարտավոր էին իրենց դեմքը ցույց տալ հանձնաժողովի անդամներից մեկին, այսպես չէին թույլատրվի մասնակցել ընտրություններին: Այդ նպատակով իշխանություն-

kommersant.ru/doc/723355.

²⁹⁷Egypt's historic election-Wednesday 23 May, <https://www.theguardian.com>, 23.05.2012.

²⁹⁸Egyptian Presidential Elections, տե՛ս <http://english.dohainsitute.org>, 28.08.2012.

²⁹⁹В Египте завершилась подготовка к первым президентским выборам, <https://ria.ru>, 21.05.2012.

ները ընտրատարածքներ ուղղորդեցին դատական համակարգում աշխատող կանանց³⁰⁰:

Փոխվել էր նաև քվեաթերթիկի ձևը, մասնավորապես՝ յուրաքանչյուր քվեաթերթիկ ուներ անվտանգության մի քանի աստիճաններ: Ցուրաքանչյուր քվեաթերթիկ ուներ դաջվածքով կնիք, ինչպես նաև հատուկ նշագրում, որը կարելի էր կորցրել միայն հատուկ սարքի միջոցով: Ընտրատուները պետք է փակված լինեին հատուկ կողպերներով, իսկ անզբաղեա ընտրողների համար քվեաթերթիկներում թեկնածուի անվան առջև դրվում էր հատուկ նշան, որի կողքին փակցված էր վերջինիս նկարը: Այս ամենից բացի, քվեարկողը քվեարկությունից առաջ մատր պետք է ընկղմեր թանաքամանի մեջ, որը մատի վրա պահպանվում էր 48 ժամ, ինչը պետք է բացատրել կրկնակի քվեարկությունը³⁰¹:

Ընտրաքաղը Եգիպտոսում տևեց երեք շաբաթ և պետության համար դարձավ վերջին տասնամյակների ամենավառ իրադարձություններից մեկը: Նախագահի թեկնածուները ծախսեցին միլիոնավոր դոլարներ իրենց գովազդի և քարոզարշավի վրա: Երկրի պատմության մեջ առաջին անգամ առավել հայտնի թեկնածուների մասնակցությամբ կայացավ հեռուստաբանավե՛:

Եգիպտոսում նախագահական ընտրություններին մասնակցելու համար հայտ էր ներկայացրել ընդամենը 23 թեկնածու, սակայն Բարձրագույն ընտրական հանձնաժողովը թույլտրեց միայն 13-ին: Համաձայն հասարակական հարցմանը, 13 թեկնածուներից առավել մեծ հեղինակություն էին վայելում 5-ը, որոնցից յուրաքանչյուրը ըստ էության կարող էր 2-րդ փուլ անցնել:

Օրինակ, առաջին տեղը զբաղեցնում էր ԱԳՍ, նախկին գլխավոր քարտուղար 75-ամյա Ամր Մուսան, երկրորդ տեղում էր Եգիպտոսի նախկին վարչապետ Ահմեդ Շաֆիքը, երրորդ տեղում՝ անկախ թեկնածու իսլամիստ Արդ ալ-Մոնեյն Աբու Ալ-Ֆուրուխը, չորրորդ տեղում «Մուսուլման եղբայրների» ներկայացուցիչ Մուհամմեդ Մուրսին և վերջապես հինգերորդ տեղում՝ սցիալիստ Համդեև աս Սաբբահին:

Կարծում ենք չափազանց հետաքրքրական կլինի համառոտ ներկայացնել հավանական 5 թեկնածուների տեղն ու դերը եգիպտական

³⁰⁰Египет впервые за десятилетия выбирает президента: страну может возглавить исламист, 23.05.2012, <http://palm.newsru.com/world/23may2012/egypt1.html>.

³⁰¹Սույն տեղում:

հասարակությունում և քարոզարշավում արժան է հիմնական շեշտադրումները: Այսպես՝ ԱՊՈ, նախկին գլխավոր քարտուղար, ինչպես նաև Եգիպտոսի արտաքին գործերի նախարար 75-ամյա Ամր Մուսսան օգտագործում էր այն կոմպան, որ ինքը Մուբարաքի իշխանության տարիներին միշտ ընդդիմադիր է եղել և, ամենակարևոր, երբեք չի եղել իշխող կուսակցության անդամ: Ամր Մուսսան նաև Իսրայելին պարբերաբար դատապարտող գործիչ համարվ ուներ: Նրան հիմնականում աստարում էին կայունության և պետության ժառանգորդության կողմնակիցները, քանի որ վերջինս պնդում էր օգտագործելով իր եղբիս-կույրուհը միջազգային ասպեկտներում կկարողանա վերականգնել Եգիպտոսի խաղաղված դիրքերը²⁸⁴: Ամր Մուսսան նաև Թուրքիայի և Իրանի հետ հարաբերությունները զարգացնելու կոչ էր անում: Ամր Մուսսան ծավալուն քարոզարշավ իրականացրեց գյուղական բնակավայրերում՝ խոստանալով միջին ունեցվածքի տեր մարդկանց մեղմ բարեփոխումներ իրականացնել երկրում իր նախագահ ընտրվելու պարագայում²⁸⁵:

Ամենը Շաֆիքը Եգիպտոսի ռազմաօդային ուժերի նախկին հրամանատարը և նախկին վարչապետը, սուր քննադատության էր ենթարկվում իսլամիստների կողմից, քանի որ նա եղել էր իշխանությունից հեռացված նախագահ Մուբարաքի թիմից: Շաֆիքը քարոզարշավի ընթացքում ձեռք բերեց բավականին կողմնակիցներ, քանի որ խոստանում էր ձեռքավերջը հետո 24 ժամվա ընթացքում, երկրում հաստատել կայունություն, իսկ փողոցներում անվտանգություն: Շաֆիքի ընդդիմախոսները պնդում էին, որ նա նաև զինվորականների թեկնածուն է²⁸⁶:

ԱԱԿ նախագահ 60-ամյա Մուհամմեդ Մուրսին²⁸⁷, սկզբնական շրջանում առաջադրվեց իբրև պահեստային թեկնածու և առաջին պլան

դուրս եկավ միայն այն բանից հետո, երբ նախագահի թեկնածուների ցուցակից Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի կողմից դուրս հանվեց «Մուսուլման եղբայրների» հիմնական թեկնածու Նալլաթ Շատիրը, որը կազմակերպության գլխավոր քարտուղարի տեղակալն էր: Արդյունքում «Մուսուլման եղբայրները» աստարեցին Մուրսիին²⁸⁸:

Աբու Ալ-Ֆութուհն աչքի էր ընկնում չափավոր իսլամամուտ հայացքներով: 2011թ. նա հետագցեց «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպությունից, երբ հայտարարեց, որ նախագահ դառնալու նկրտումներ ունի²⁸⁹: «Մուսուլման եղբայրները» միայն նրա արտաքսումից հետո հայտարարեցին, որ կանսեռակցեց նախագահական ընտրություններին: 60-ամյա գործիչը խոստանում էր մաշտաբային ժողովրդավարական բարեփոխումներ: Նրա լիբերալ հայացքների հիմքում դրված է իսլամական բազան և ազնիվ, սկզբունքային մարդու կերպարը: Վերջինիս կողմնակիցների հիմնական զանգվածը արտասահմանում բնակվող եգիպտացիներն էին²⁹⁰:

Նամին Աս-Մաբահին նախկին թղթակից է, համարվում էր եգիպտական ընդդիմության վետերանը: Մաբահին համարվում էր Նասերի գաղափարների հետևորդը, անմիջական մասնակցություն է ունեցել 2011 թ. հակաիշխանական ցույցերին: Նրան աստարում էին երիտասարդական տարբեր շարժումներ և արհմիություններ, քանի որ նրա գաղափարական հայեցակարգում կային նաև սոցիալիստական հայացքներ: Նրա կողմնակիցները պատասխանեցին ներկայացուցում էին Մաբահին իբրև իրենցից մեկը այսպես կոչված, ժողովրդի տղա²⁹¹:

ներշնչում հասարակությանը, քան Մուրսին: Վերջինս խոստանում էր վերացնել իշխանության կոռուպցիայից ինստիտուտները, լայնորեն ներդնել շարհաբական նորմերը պետության կառավարման մեջ: St u Named Egypt's Winner, Islamist Makes History, <http://www.nytimes.com/2012/06/25/world/middleeast/mohamed-morsi-of-muslim-brotherhood-declared-as-egypt-president.html>, 24.06.2012.

²⁸⁸St u Named Egypt's Winner, Islamist Makes History, 24.06.2012, <http://www.nytimes.com/2012/06/25/world/middleeast/mohamed-morsi-of-muslim-brotherhood-declared-as-egypt-president.html>.

²⁸⁹Egypt candidate: Moderate Islamist, Abdul Moneim Aboul Fotooh, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-17356253>, 13.04.2012.

²⁹⁰Egypt candidate: Moderate Islamist, Abdul Moneim Aboul Fotooh, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-17356253>, 13.04.2012.

²⁹¹Egypt's surprise candidate: Hamdeen Sabahi, <http://www.aljazeera.com>, 04.06.2012, նաև՝ Hamdeen Sabbahi, <http://english.ahram.org>, 02.04.2012.

²⁸⁴Amr Mousas campaign "in good spirits" one week before the big day, <http://english.ahram.org/NewsContent/36/1122/41850/Presidential-elections-/Presidential-elections-news/Amr-Moussas-campaign-in-good-spirits-one-week-befo.aspx>, 17.05.2012.

²⁸⁵Amr Mousas campaign "in good spirits" one week before the big day, <http://www.alarabiya.net/articles/2012/04/24/210046.html>.

²⁸⁶Egypt's former PM Ahmed Shafiq banned from presidential race, 24.04.2012, <http://www.alarabiya.net/articles/2012/04/24/210046.html>.

²⁸⁷Մուրսին մասնակցությունը ինժեներ է, կրթությունը ստացել է ԱՄՆ-ում: Ունի խորհրդարանական աշխատանքի փորձ, Մուբարաքի իշխանության շրջանում մի քանի անգամ ընտրվել է պառլամենտի կրթության թեկնածու: Դիտորդների կարծիքով, դուրս մուսուլման Շատիրն ավելի շատ վտանգավոր էր

Նախագահական ընտրություններն անցան 2 փուլով, քանի որ առաջին փուլում կողմերից և ոչ որ չկարողացավ հարգահարել ընտրաձայների 50%-ի շեմը: Ընտրությունների առաջին փուլը կայացավ 2012 թ. մայիսի 23-24-ին, իսկ երկրորդը՝ հունիսի 16-17-ին²⁹²:

Ընտրությունների ցուցանիշները հստակ հասկանալու համար ստորև ներկայացնում ենք քվեարկության արդյունքները.

Աղյուսակ 3

2012թ. Եզիպտոսի նախագահական ընտրությունների առաջին փուլ (2012թ. մայիսի 23-24)				
Թեկնածու	Թեկնածուի քաղաքական պատկանելիության	Ընտրությունների արդյունքները ըստ տոկոսների	Ընտրությունների արդյունքները ըստ ընտրաձայների	
1	Մուհամմադ Մուրսի	«Ազատություն և արդարություն» կուսակցության 1-ին քարտուղար (2011-2012 թթ.)	24,78%	5,764.952
2	Անվոլ Շաֆիք	Եզիպտոսի 58-րդ վարչապետը (01.2011-02.2011թթ.), անցումային կառավարության 1-ին քարտուղար (02.2011-03.2011թթ.), Եզիպտոսի քաղաքացիայի նախարար (2002-2011թթ.)	23,66%	5.505.327
3	Համդին սու Մադսի	«Արժանազատության կուսակցություն», լրագրող, Մաքաբարի իշխանության ակտիվ ընդդիմադիր, «Բիխար» շարժման իմ-նայիչ:	20,72	4.820.273
4	Արդ ալ Մոնեմ	Անվան թեկնածու, «Մուսուլման-կղայրների» ոչ Ֆորմալ առաջնորդներից մեկն է:	17,47	4.065.239
5	Ամր Մուսա	Անվան թեկնածու, Եզիպտոսի առաջին գործերի նախարար (1991-2001թթ.), ԱՊՄ զլխավոր քարտուղար (2001-2011թթ.)	11,13	2.588.850
6	Մոհամմեդ Մալիմ ալ Աուա	Անվան թեկնածու, «Մշակույթի և երիտասարդության եզիպտական առաջնորդային» ղեկավար	1,01	235.374
7	Խալեդ Ալի	Անվան թեկնածու, իրավագաղափարական փաստաբան, «Տոննախան և	0,58	134.056

²⁹²Եզիպտոսի 83մլն բնակչության միայն շուրջ 50,5մլն է միայն օգտվում ընտրական իրավունքից:

		առջնափուլական իրավունքների» եզիպտական կենտրոնի ղեկավար:		
8	Աբու ալ Բգ ալ Հարիբի	«Սեյախիստական ժողովրդական պիտան»-ի ղեկավար, Ալեքսանդրիայի խորհրդարանի անդամ	0,17	40.090
9	Հիշամ Քասսաֆիսի	Ազգային-առաջնորդական երիտասարդական կուսակցության նախագահ, Եզիպտոսի Մամհարական շատարանի Փոխնախագահ	0,13	29.189
10	Մահմուդ Հուսամ	«Սկիբ» կուսակցություն, ուստիկանության նախկին սպա	0,10	23.992
11	Մուհամմեդ Ֆաուդի Իսա	«Մերտի ժողովրդական» կուսակցություն, նախկին ստրիկան	0,10	23.889
12	Հուսամ Հեյրուլյա	«Թալաբուրյան ժողովրդավարական» կուսակցություն, նախկին հեռախոյզ, Եզիպտոսի տեղեկատվության և վիճակագրության վարչության ղեկավար	0,09	22.036
13	Աբդալա ալ Աշալ	«Իրություն» կուսակցություն, ղեկավանգետ, միջազգային իրավունքի մասնագետ:	0,05	12.249

Նախագահական ընտրությունների երկրորդ փուլն ամբողջականացնում է ընտրողների մեծ մասի համակրանքը դեպի իսլամիստները:

Աղյուսակ 4

2012թ. Եզիպտոսի նախագահական ընտրությունների երկրորդ փուլ (2012թ. հունիսի 16-17)				
	Թեկնածու	Թեկնածուի քաղաքական պատկանելիության	Ընտրությունների արդյունքները ըստ տոկոսների	Ընտրությունների արդյունքները ըստ ընտրաձայների
1.	Մուհամմեդ Մուրսի	«Ազատություն և արդարություն» կուսակցության 1-ին քարտուղար (2011-2012 թթ.)	51,73	13.230.131
2.	Անվոլ Շաֆիք	Եզիպտոսի 58-րդ վարչապետը (01.2011-02.2011թթ.), անցումային կառավարության 1-ին քարտուղար(02.2011-03.2011թթ.), Եզիպտոսի քաղաքացիայի նախարար (2002-2011 թթ.)	48,27	12.347.380

Ներկայացված աղյուսակում տեսնելի է նաև ընտրողների ներկայության ցածր տոկոսը՝ առաջին փուլում 46,42% և երկրորդում՝ 51,85%: Այս հանգամանքը կարող է բացատրվել ոչ միայն «ժողովրդա-

վարական ընտրություն» գաղափարի ավանդույթի բացակայության, այն բնակչության սովոր գանգվածի ապաքաղաքականացված լինելու հանգամանքով: Հարկ է եջել նաև, որ տևական ժամանակ Եգիպտոսի բնակչությունը զրկված է եղել պետության քաղաքական կյանքին իրական միջամտելու կարողությունից, ինչը թե՛ դեգրատացրել է, և թե՛ ստեղծել անկումային իրավիճակ ներակալի և ապագայի նկատմամբ: Քաղաքական կյանքի նկատմամբ ցածր հետաքրքրությունը հաստատում են նաև տարբեր լրատվամիջոցների կատարած հետազոտության արդյունքները, որոնց համաձայն հարցումներին մասնակցած Եգիպտոսի բնակչության մոտ 78,5% համազված են, որ երկրում անցկացվող ընտրությունները ոչինչ չեն փոխի²⁹⁴:

Այս ամենի արդյունքում հաղթեց Մուսանմեղ Մուրսին: Հետաքրքրական է այն, որ Մուրսիի թեկնածության մասնակցությունն ընտրություններում հաստատվեց միայն Բարձրագույն ընտրական հանձնաժողովի կողմից «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպության ներկայացուցիչ խայրաթ Շատերի թեկնածությունը մերժելուց հետո: Այսինքն, ստացվում է, որ ընտրություններին իրական նշանակություն ունեցավ ոչ թե թեկնածուի անընդ, այլ տվյալ դեպքում կուսակցության դիրքորոշումը:

Ստանձնելով Եգիպտոսի նախագահի պաշտոնը՝ Մուսանմեղ Մուրսին առաջին հերթին փորձեց ամրասելել իր իշխանությունը: 2012 թ. հուլիսին Մուրսին վերականգնեց Եգիպտոսի Բարձրագույն սահմանադրական դատարանի կողմից կասեցված Եգիպտական խորհրդարանի «իսլամիստական» վերին պալատի գործունեությունը²⁹⁵: Այս քայլով Մուրսին փորձեց ամրապնդել Եգիպտական քաղաքական իշխանության իսլամիստական թևը՝ ի հակակշիռ գինվորականների: Այնուհետև, 2012 թ. օգոստոսի 12-ին Մուրսին պաշտոնանկ արեց Ջինվազ ումեդին բարձրագույն խորհրդի ղեկավար, Եգիպտոսի պաշտպանության նախարար Հուսեյն Տանտաուիին և Գլխավոր շտաբի պետ

գեներալ Սամի Աևանի՝ նրանց նշանակելով նախագահի խորհրդականներ²⁹⁶:

Բանն այն, որ Մուրսիին տեղեկացրել էին, թե Տանտաուին գաղտնի կերպով օգոստոսի վերջին հակակառավարական ցույցեր է կազմակերպելու՝ Մուրսիի իշխանությունը «ժողովրդական ցամախ» միջոցով տապալելու նպատակով: Նորընտիր նախագահը պետք է շատ արագ գործեր իրավիճակը հսկողության տակ պահելու նպատակով: Այդ իսկ պատճառով Մուրսին ոչ միայն արագ պաշտոնանկ արեց Տանտաուին, այլև նշանակեց նրան նախագահի խորհրդական՝ վերջինիս անմիջապես նորնի վերահսկելու համար: Տանտաուի պաշտոնում՝ որպես առավել չեզոք գինվորականի, Մուրսին նշանակում է Արտաքին հետախուզության պետ Աբդուլ Ֆաթախ աս-Սիսիին²⁹⁶:

Տանտաուիին հեռացնելով իշխանությունից, Մուրսին, ըստ էության, խախտեց գինվորականների և իսլամիստների միջև հաստատված ուժերի հարաբերակցությունը, որն, ըստ էության, վաղ թե ուշ պետք է բերեր ներքաղաքական նոր առձակատման:

Մուրսիի ձեռնարկած քայլերը վկայում էին, որ նա իսլամիստական թևի հետ միասին փորձելու է երկիրը միանձևյա ղեկավարել: Պետք է փաստել, որ ներքաղաքական դաշտում Մուրսիի դիրքերին վստահություն էր տալիս ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը, որը Տանտաուիին պաշտոնանկ անելուց հետո հայտարարեց, թե Եգիպտոսը Մուրսիի ղեկավարության ներքո ընթանում է ժողովրդավարության ուղով²⁹⁷: Հարկ է եջել, որ ԱՄՆ-ի պետարտուղար Չիլարի Ֆիլքեյսոն առաջինն էր Արևմուտքի բարձրաստիճան պաշտոնյաներից, ով Մուրսիի նախագահ ընտրվելուց հետո անմիջապես այցելեց Եգիպտոս՝ իր գորակցությունը նորընտիր նախագահին հայտնելու համար²⁹⁸:

Եգիպտոսի նախագահի հաջորդ քայլը միտված էր նախագահական լիազորությունների ընդարձակմանը և դատախազական դաշտի գործառույթների սահմանափակմանը: Այս նախաձեռնությունների

²⁹⁴Грабелъников А.А., Тамух Мохаммед Анасс, СМИ и президентские выборы в Египте после революции, file:///C:/Users/GG/Downloads/smi-i-prezidentskie-vybory-v-egipte-posle-revoljuzii%20(2).pdf.

²⁹⁵Билан В.Н., Взлет и падение президента АРЕ М.Мурси, 05.07.2013, <http://www.imes.ru/?p=17860>.

²⁹⁶Pipes D., How Morsi Took Power in Egypt, 13.11.2012, National Review, <https://www.nationalreview.com/2012/11/how-morsi-took-power-egypt-daniel-pipes-cynthis-farahat>.

²⁹⁷Նույն տեղում:

²⁹⁸Билан В.Н., նշվ. աշխ.:

²⁹⁹В Израиль привезли слово о мире, 17.07.2012, Коммерсант, <https://www.kommersant.ru/doc/1981965>.

իրականացման համար Մուրսիին սահմանադրական «բարեփոխումներ» նախաձեռնեց:

2012 թվականի նոյեմբերի 22-ին Մուրսիին ստորագրեց սահմանադրական հոչակագիրը, որով դատարանները զրկվում էին խորհրդարանի վերին պալատն ու Սահմանադրական խորհրդատուովը ցրելու լիազորություններից: Բացի այդ, երկրի նախագահն օժտված էր ընդունել ցանկացած հրամանագիր, որն ուղղված էր հեղափոխության պաշտպանությանը, և որը չէր կարող վիճարկվել դատական կարգով²⁹⁹: Նոր սահմանադրությունը հիմնականում կառուցված էր շարիաթի օրենքների հիման վրա, ինչը բոլորտեցին Մուրսիին ընդդիմադիր ուժերը³⁰⁰: Դատական իշխանության ներկայացուցիչներն՝ իրենց հերթին Մուրսիին մեղադրեցին իշխանության զավթման և բռնապետական նոր վարչակարգի ստեղծման մեջ³⁰¹:

Այնուհաստի էր, որ երկիրը սկսել էր ընթանալ կյանքի բոլոր ոլորտների իսլամականացման ուղով³⁰²:

2013 թ. Եգիպտոսի համար կրկին սկսվեց նոր հուժկու բողոքների ալիքով: Ջանգվածային ցույցերին մասնակցող ակտիվիստներն այս անգամ պահանջում էին նախագահ Մուհամմեդ Մուրսիի հրաժարականը: Ցույցերը և բողոքի ակցիաները ընթանում էին Եգիպտոսի գրեթե բոլոր քաղաքներում:

2013 թ. հունվարի դրությամբ Մուհամմեդ Մուրսիի դեմ ձևավորված ընդդիմությունը համախմբված էր երեք հիմնական խմբավորումներում.

1. «Ազգային փրկության ճակատ» (ԱՓՃ). այս դաշինքը համախմբում էր ավելի քան 35 քաղաքական կուսակցություններ և խմբավորումներ, որոնց կենտրոնում կանգնած էին «Սահմանադրական կուսակցությունը» Մուհամմեդ Ալ-Բարադեի գլխավորությամբ, «ժողովրդական շարժումը» Հանդիսի Սարափի առաջնորդությամբ և «Կեռգ-

բեսի կուսակցությունը», որը ղեկավարում էր Ամր Մուսան: ԱՓՃ-ն կազմավորվեց 2012 թ. նոյեմբերին՝ ի պատասխան Մուրսիի կողմից նախագահական լիազորությունների ընդարձակման վերաբերյալ սահմանադրական փոփոխությունների ընդունման: ԱՓՃ-ում միավորված ուժերը պահանջում էին Մուրսիի հրաժարականը: ԱՓՃ-ն միավորում էր երկրի ազատական-դեմոկրատական ուժերը, որոնց ֆինանսավորումը, ի դեպ, մասամբ իրականացվում էր նաև մուսաբաթյան թիմի նախկին պաշտոնյաների կողմից³⁰³:

2. *Սալաֆիներ*. այս ուժերը համախմբված էին իսլամիստական «առ-Նուր» կուսակցության շուրջ: Սալաֆիների և իշխանությունների միջև հիմնական հակասությունները պայմանավորված էին եգիպտական կառավարությունում սալաֆիների ներգրավվածության սահմանափակ թվաքանակով, թեպետև վերջիններս խորհրդարանական ընտրություններում հավաքել էին ընտրաձայների շուրջ 29%-ը³⁰⁴: Սալաֆիները աջակցություն էին գտնում նաև Սաուդյան Արաբիայի և Կատարի կողմից: Սալաֆիները նա պահանջում էին Մուրսիի հրաժարականը և պնդում էին, որ «Մուսուլման եղբայրների» և ժողովրդի միջև կապը կտրվել է, քանի որ վերջիններս վարում էին անհեռատես քաղաքականություն:

3. *Մև դաշինք*. սա նոր ընդդիմադիր ուժ էր, որն առաջին անգամ Թահիրիում հայտնվեց 2013 թ. հունվարին: Տարբեր տեղեկությունների համաձայն՝ այս խմբավորման մեջ մտնում են նաև դպիտները, որոնք նման ձևով փորձում էին պայքարել «Մուսուլման եղբայրների» դեմ: Խմբավորումը չունի հստակ քաղաքական ծրագիր և պահանջում էր Մուրսիի հրաժարականը:

2013 թ. հունվարից ներքաղաքական իրադրությունը Եգիպտոսում էլ ավելի սրվեց: Համաձայն եգիպտական սահմանադրության՝ նախագահը կարող էր պաշտոնանկ արվել այն դեպքում, եթե խորհրդարանի ստորին պալատի պատգամավորների 2/3-ը կողմ էր քվեարկում նախագահին անվստահություն հայտնելուն: Հենց այս հանգամանքը հաջվի առնելով՝ ԱՓՃ-ն սկսեց ստորագրահավաք կազմակերպել Մուրսիի հրաժարականը պահանջելու համար:

Մինևսյի ժամանակ, ԱՓՃ-ն սկսեց «թամարույ»³⁰⁴ ակցիան, որի

²⁹⁹Birnbaum M., Egypt's President Morsi takes sweeping new powers, <https://www.washingtonpost.com>, 22.11.2012.

³⁰⁰Արևմտամետ կողմնորոշում ունեցող հոսանքներ, որոնք ցանկանում էին սահմանադրության մեջ ամրագրել մարդու իրավունքների պաշտպանության և կրոնական ազատությունների վերաբերող դրույթներ:

³⁰¹Egypt's President Mursi assumes sweeping powers, 22.11.2012,

<http://www.bbc.com/news/world-middle-east-20451208>.

³⁰²Հեռուստատեսիաների հաղորդավարներին անգամ արգելվեց հանդես գալ առանց գլխաշորերի:

³⁰³Крол А. А., Египет: силы противостоящие президенту М. Мурси, 06.02.2013, <http://www.iimes.ru/?p=16722>.

³⁰⁴Արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է ընդվզում:

շրջանակներում մի քանի ամիս շուրջ 6000 ակտիվիստներ փողոցում Մուրսիի հրաժարականի ստորագրահավաք էին անցկացնում³⁰⁹:

Բավական հետաքրքրական է նաև Մուրսիի վարած արտաքին քաղաքականությունը, որն արմատապես տարբերվում էր նախորդ նախագահի արտաքին քաղաքական ուղեգծից:

Մուհամմեդ Մուրսիի Իրանի հետ հարաբերությունների վերականգնման ջատագովներից էր՝ մինևույն ժամանակ ուշադրության կենտրոնում պահելով նաև Մոցի արաբական երկրների, մասնավորապես Սաուդյան Արաբիայի հետ հարաբերությունները³⁰⁶: Ասվածի վաղ դրսևորումներից էր Մուրսիի առաջին այցելությունը Եւ-Ռիյադ, իսկ 2012 թ. օգոստոսին՝ նաև Թեհրան³⁰⁷: Ի դեպ, Եգիպտոսի նախագահներից Մուրսիին առաջինն էր, ով պաշտոնապես այցելեց Իրան: Երկու նախագահներին հանդիպման ընթացքում որոշվեց նաև վերականգնել երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունները: Իրան կատարած այցելության ընթացքում Մուրսիին խիստ քննադատության ենթարկեց նաև Սիրիայի նախագահ Բաշար Ասադին՝ վերջինիս իշխանությունն անվանելով ոչ օրինակաբար³⁰⁸:

Արդեն 2013 թ. փետրվարի 5-ին Իրանի նախագահ Մահմուդ Ահմադինեջադը պաշտոնական այցով Գահիրեում էր: Ուշագրավ է, որ սա 1979 թ. Իրանում իսլամական հեղափոխությունից հետո իրանական առաջնորդներից առաջինն այցն էր:

Առհասարակ, շրջանառվող տեղեկատվության համաձայն՝ Եգիպտոսում իսլամիստների հաղթանակի գործում ոչ պակաս մեծ դերակատարություն ունեին նաև տարածաշրջանի այլ հզոր խաղաղդեբեր, որոնցից էին, օրինակ՝ Լիանը, Սաուդյան Արաբիան և Կատարը,

որոնք ֆինանսավորում էին պահպանողական մի շարք եգիպտական կուսակցությունների և անկախ թեկնածուների նախընտրական գործունեությունը: Ըստ առկա տեղեկությունների՝ Սաուդյան Արաբիայից և Կատարից ստացվող ֆինանսավորումն իրականացվում էր տեղի իշխող արքայական ընտանիքների գանձարանից, իսկ Իրանից ստացվող ֆինանսավորման անմիջական աղբյուրն Իրանի հոգևոր առաջնորդ պաթոլլայի Ալի խանենեին էր³⁰⁹: Եգիպտոսում և արաբական այլ երկրներում բռնկված հեղափոխական տրամադրությունները կարող էին հասնել նաև Իրան, իսկ նոր հնարավորությունները բացատրվում էր նրանով, որ Եգիպտոսի նոր կառավարության հետ հնարավոր էր ավելի սերտ հարաբերություններ ստեղծել, ինչպես նաև կյանքի կոչել իսլամական հեղափոխությունն արտահանելու վերաբերյալ խումեյնիի գաղափարները:

Վերդառնալով Եգիպտոսում ստեղծված ներքաղաքական ճգնաժամին պետք է փաստել, որ նախագահության կարճ ժամանակաշրջանում Մուհամմեդ Մուրսիի որպես «Մուսուլման եղբայրների» ներկայացուցիչ, փորձում էր հակաժողովրդավարական տարբեր եղանակներով ամեն կերպ իսլամականացնել Եգիպտոսը: Ընդդիմությունը շատ կարճ ժամանակաշրջանում Մուրսիի դեմ հավաքեց շուրջ 22 միլիոն ստորագրություն, որը գրեթե 10 միլիոնով ավելի շատ էր, քան այն ընտրողների ծայնը, որոնց շնորհիվ Մուրսիին ընտրվել էր նախագահ³¹⁰:

2013 թվականի հուլիսի 3-ին Եգիպտոսի պաշտպանության նախարար Արդել Ֆաթան Աս-Մախին հայտարարեց նախագահ Մուհամմեդ Մուրսիի տապալման և սահմանադրության գործողության դադարեցման մասին: Հաջորդ օրը Մուրսիի նկատմամբ տեսալին կապակցի որոշում կայացվեց, որից հետո նա, մի շարք մեղադրանքների առաջադրմամբ, կալանավորվեց³¹¹:

Հուլիսի 5-ին Գահիրեում զինվորականները կրակեցին այն ցուցարարների վրա, ովքեր հանդես էին գալիս ռազմական բռնապետության դեմ և հօգուտ նախկին նախագահ Մուրսիի: Բախումների ար-

³⁰⁹Tamarod campaign gathers momentum among Egypt's opposition, 27.06.2013, The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2013/jun/27/tamarod-egypt-morsi-campaign-oppoision-resignation>.

³⁰⁶Egypt-Israel Peace Treaty, 26-March, 1979, Israel Ministry of Foreign Affairs, <http://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/israel-egypt%20peace%20treaty.aspx>.

³⁰⁷Հարկ է նշել, որ Իրան կատարած այցելության ժամանակ Մուրսիին խիստ քննադատության արժանացրեց Սիրիայի նախագահ Բաշար Ասադին իշխանությունը չհրաժարվելու համար:

³⁰⁸Долгов В., Развитие «арабской весны»: предварительные итоги, 02.11.2012, http://www.perspektivy.info/book/razvitiye_arabskoj_vesny_predvaritelnyje_itogi_2012-11-02.htm.

³⁰⁹Плещунов Ф., Победа исламистов на выборах в Северной Африке: чего ждать Западу?, 08.12.2011, <http://www.iimes.ru/?p=13788>.

³¹⁰Оппозиция Египта: петиция против Мурси собрала 22 миллиона подписей, 29.06.2013, <https://www.kommersant.ru/doc/2223430>.

³¹¹Lynch S., Report: Arrest of former egypt president morsi ordered, 26.07.2013, <http://islam.ru>.

դուրսերում զոհվեց մոտ 51 մարդ³¹²։ Տասնյակ հազարավոր մարդիկ դուրս էին եկել Ալեքսանդրիայի և Այսուտի փողոցներ պահանջելով վերականգնել երան նախագահի պաշտոնում և կասեցնել ժամանակավոր կառավարության գործունեությունը։ Միաժամանակ, Մուհամմեդ Մուրսիի քաղաքական վարչակարգի տասնյակ հազարավոր հակառակորդներ հավաքվեցին Թահիրի հրապարակում, որպեսզի ցույց տան, որ ռազմական հեղաշրջում իրականացնող բանակը հիմնվում է ժողովրդական լայն աջակցության վրա։

Ռազմական հեղաշրջումը իրենց աջակցության մասին հայտարարեցին դպրոցական եկեղեցու առաջնորդ Թավադուս 2-րդը և ԱԲՃ-ն։ Նախագահի լիազորությունների ժամանակավոր պաշտոնակատար նշանակվեց երկրի Սահմանադրական դատարանի նախագահ Ադլի Մանսուր³¹³։

2013 թվականի հուլիսի 9-ին Եգիպտոսում վարչապետի պաշտոնում ժամանակավորապես նշանակվում է լիբերալ հայացքներով աչքի ընկնող Չազեմ Ալ-Բեբլաուի, որը նախկինում զբաղեցնում էր ֆինանսների նախարարի պաշտոնը³¹⁴։

2013 թ. հուլիսի 26-ին Մուհամմեդ Մուրսիին պաշտոնական մեղադրանք առաջադրվեց քրեակատարողական հիմնարկների իրկիզման և բանտային փաստաթղթային հաշվետվությունների ոչլսացման, երկրում բռնության գործողություններ ձեռնարկելու, սուսիկանական բաժանմունքների և զինվորականների վրա հարձակվելու նպատակով պաղետիսյան «Համաս» խմբավորման հետ համագործակցության, սուսիկանների, զինվորականների և որոշ ձեռքբերված անձանց դիտավորյալ սպանության, ինչպես նաև որոշ սուսիկանների և զինվորականների առնանգման համար³¹⁵։

Ռազմական հեղաշրջումն արդյունքում կազմավորված ժամանակավոր կառավարությունը մեկնասյա ժամկետով սահմանեց արտա-

կարգ իրավիճակ։ 2014 թ. մայիսի վերջին Եգիպտոսում կայացան նախագահական նոր ընտրություններ, որոնց արդյունքում նախագահ ընտրվեց Աբդել Ֆաթահ Աս-Սիսի³¹⁶։

Վերլուծելով և ի մի բերելով Եգիպտոսում 2011-2013թթ. ներքաղաքական զարգացումները՝ կարելի է արձանագրել, որ երկրում ազգայնական գաղափարների ճգնժամը ստեղծեց ազատ, այլընտրանքային ընտրություն կատարելու բացառիկ հնարավորություն՝ հոգևոր իսլամիստական շարժումների։ Չափազանց հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ չնայած հակամուրաբանյան ցույցերի առաջատարն ազատական-ժողովրդավարական ուժերն էին, այդուամենայնիվ «եգիպտական փողոցը», և մասնավորապես գլոբալիզացիայի գանգվածը, նախընտրեց իշխանության լծակների մոտ տեսնել իսլամականների ի դեմ «Մուսուլման եղբայրների», որը հաղթանակ տարավ թե՛ խորհրդարանական, և թե՛ դրանց հաջորդած նախագահական ընտրություններում։

Արդարացի լինելու համար պետք է փաստել, որ իսլամականների հաղթանակին մեծապես նպաստեց ընդհանուր բնակչության գյուղական ընտրազանգվածի թվաքանակի գերակայությունը՝ ի հակակշիռ եգիպտական հասարակության սակավաթիվ կրթված հատվածի։ Վերջինս հստակ գիտակցում էր, որ ընտրությունների արդյունքում իշխանության եկած իսլամիստական ուժերը տանելու էին պետական համակարգի իսլամականացմանը, ինչև, ըստ էության, կհանգեցնեք Եգիպտոսում «արաբական զարևան» հիմնական հաղթանակների կորստի, որոնք ձեռք էին բերվել եգիպտական հասարակության առավել կրթված և ազատական գաղափարներով տոգորված հատվածի կողմից։

Խորհրդարանական և նրանց հաջորդած նախագահական ընտրությունները Եգիպտոսում ի ցույց դրեցին այն իրողությունը, որ երկրում առկա են իրարամերժ երկու հիմնական բևեռներ ազգայնական գաղափարներով առաջնորդող զինվորականները և աստվածապետություն կառուցելու շտապովները իսլամականները։ Լիբերալ-ժողովրդավարական հայացքներ ունեցող ուժերը, թեպետև կանգնած էին եգիպտական հեղափոխության ակունքներում, այդուամենայնիվ, հետ-

³¹²Kingsley P., At least 51 protesters killed in Egypt as army opens fire 'like pouring rain', 08.07.2013, <https://www.theguardian.com/world/2013/jul/08/egypt-clashes-morsi-muslim-brotherhood-military>.

³¹³Bowen J., Egypt crisis: Army ousts President Mohammed Morsi, 04.07.2013, <http://www.bbc.com>.

³¹⁴Hazem el-Beblawi named as Egypt's interim prime minister, 09.07.2013, The Telegraph, <https://www.telegraph.co.uk>.

³¹⁵Prosecutor orders ousted Egypt President Morsi's arrest over Hamas links, 26.07.2013, <https://www.rt.com>.

³¹⁶Abdel Fatah al-Sisi won 96.1% of vote in Egypt presidential election, say officials, 03.06.2014, The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2014/jun/03/abdel-fatah-al-sisi-presidential-election-voice-egypt>.

հեղափոխական երկու հիմնական իրադարձություններում՝ խորհրդա-րանական և նախագահական ընտրություններում, պարտվեցին:

Փաստորեն, «Մուսուլման եղբայրներ» կրոնաքաղաքական կազմակերպությունը 20-րդ դարի սկզբից ծավալած իր ընդդիմադիր գործունեությամբ և աշխարհընկալմամբ կարողացավ զբաղեցնել պետության մեջ առկա գաղափարական վակուումը, սակայն չկարողացավ արդարացնել հասարակության որոշակիորեն լայն շրջանակների հույսերը:

Այսպիսով «արաբական գարնան» արդյունքում սկսվեց աշխարհիկ բուսպետական վարչակարգի փոխարինումը կրոնաքաղաքական բուսպետական կարգերով: 2012 թ. քաղաքականական մանրադիտակը հստակ ցույց էր տալիս, որ «Մուսուլման եղբայրների» հաղթանակը և նրանց կողմից օրենսդիր և գործադիր իշխանության նկատմամբ վերահսկողություն սահմանելը մոտ ապագայում կարող էր հանգեցնել Եգիպտոսի քաղաքական համակարգի իսլամականացմանը, ինչը չէր կարող հանդուրժել աշխարհիկության կողմնակից զինվորական վերնախավը: Արդեն այսօր այլևս իրականություն է Եգիպտոսում ազգայնական զինվորականների իշխանության ղեկի մոտ գտնվելու հանգամանքը:

Եգիպտական հասարակությունը մրցակցային ժողովրդավարության պայմաններում գիտակցական ընտրություն կատարեց, որը բյուրեղացրեց վերջինիս կողմնորոշումը դեպի ավանդական դավանական արժեքների պահպանումը աշխարհիկ պետություն ունենալու փոխարեն: Անտարակույս է, որ իշխանության իսլամականացումը նշանակում էր հրաժարում հեղափոխության ձեռքբերումներից, որին, ի դեպ, մասնակցեց եգիպտական հասարակության առավել կրթված և ազատական հատվածը:

Իսլամական հավաքական ուժերը՝ «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպության գլխավորությամբ, տասնամյակներ շարունակվող պայքարի ընթացքում ստացան ընդամենը մեկ օրինական հնարավորություն մասնակցել երկրի իշխանության ձևավորման գործընթացին և կարողացան հաղթանակ ամբագրել: Իսլամիստներին հաջողվեց օգտագործել գյուղական բնակավայրերի ընտրամայները, որոնք տևեցին տեսակարար կշռի իմաստով ավելի մեծաքանակ էին: Եգիպտացիները քվեարկեցին թվացյալ արդիականացման օգտին, այսինքն՝ հանուն քաղաքական նոր էլիտայի, որը կապված չէր նախկին վարչակարգի հետ: Սա էր պատճառը, որ նախապատվությունը չեղին տար-

բերությամբ տրվեց ոչ թե ավելի հայտնի Ահմադ Շաֆիքին, այլ Մուհամմեդ Մուբարիին:

Չնայած այն հակաձմանքին, որ 2012 թ. նախագահական ընտրությունները Եգիպտոսում աննախադեպ էին իրենց թափանցիկության և արդարության իմաստով՝ այդուամենայնիվ իսլամիստների իշխանության գալը ամեննին երաշխիք չէր երկրում ժողովրդավարական սկզբունքների հաստատման և քաղաքացիական հասարակության կառուցման հարցում: Ամեն պարագայում, նախագահական ընտրությունների արդյունքները գոհացրեցին ԱՄՆ-ին. Վաշինգտոնը քաջ գիտակցում էր, որ իսլամիստական խաղաղույթը նաև Եգիպտոսում կրելի սպառված նպատակի: Այս պատճառով ԱՄՆ-ը պնդեց, որ նախագահական ընտրությունների արդյունքները շուտափույթ հրապարակվեն: Նշենք, որ իշխանության մոտ գտնվող եգիպտական «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպությունն անցել է քաղաքական-գաղափարախոսական արդիականացման երկար ճանապարհ և ունեցել է սալաֆիական շարժումներից և գաղափարախոսություններից տարանջատվելու միտում՝ ներկայանալով որպես չափավոր իսլամամետ ուղղություն, որն առաջ էր քաշում Եգիպտոսում թուրքական «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության առաջ քաշած մոդելի ներդրման հնարավորությունը: Երկրում նկատվում էր գաղափարական նոր միտում, ըստ որի՝ ավտորիտարիզմի ուժը բանակում չէ, այլ քաղաքացիական հասարակության շրջանում:

Չատկանշական է, որ ԱՄՆ-ը այդ շրջանում հակված էր աջակցել Մերձավոր Արևելքում չափավոր իսլամիզմի բազային հենքի ստեղծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին՝ ի հակակշիռ սալաֆիական և առավել արմատական ուղղությունների զարգացմանը:

2011 թթ. արաբական աշխարհում սկիզբ առած ըմբոստություններն ու ընդվզումները ստացան «արաբական գարուն» անվանումը: Պատմագիտական առումով այն արաբական աշխարհի երթուղիների և մեծ ցնցումն էր: Հեղափոխական այլընտրանքի սկիզբ առավ Թունիսից և «դաժնիտյի էֆեկտով» տարածում գտավ զրեթե ամբողջ արաբական աշխարհում՝ թե՛ Մաշրիկում, և թե՛ Մաղդիբում: «Արաբական գարուն» դեպքերը նպաստեցին տարածաշրջանում դավանական, էթնիկ, ցեղային, ինչպես նաև՝ գինվորական և քաղաքական տարբեր հանրությունների միջև լարվածության խորացմանը:

Արաբական մի շարք երկրներում, որոնք դարձան մեր հետագուտության առարկան, ինչպես, օրինակ՝ Թունիսում, Եգիպտոսում, Եմենում և Լիբիայում, ըմբոստություններն ու հուզումները հանկուցեցին իշխանափոխության: Արաբական երկարամյա առաջընդդեմի՝ Բեն Ալիի, Հասնի Մուբարաքի, Մուամար Կադաֆիի և Ալի Աբդալլահ Մալիի իշխանափոխությանը մեծապես նպաստեցին թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին գործոնները:

Մինչ օրս գիտական շրջանակներում կան տարբեր կարծիքներ «արաբական գարուն» սկզբնավորման վարկածների հետ կապված: Ըստ առանձին տեսակետների՝ «արաբական գարուն» դեպքերը նախօրոք ծրագրված էին և ներդրվեցին արտաքին դերակատարների կողմից³⁷:

Մեկ այլ տեսակետի համաձայն՝ համաարաբական ըմբոստությունները սկիզբ առան ինքնաբույն և կապված էին արաբական երկրներում ձևավորված խորքային խնդիրների հետ՝ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և այլն: Մասնավորապես, ավտորիտար վարչակարգերի անկայությունն ու վերադարձությունը, սոցիալական անարդարությունը, ոչ արդար ընտրությունները, կոռուպցիան, կաշառա-

³⁷Ստ առանձին փորձագիտական տեղեկությունների՝ «արաբական գարուն» գործընթացները նախապատրաստվել են Կատարում գտնվող ամերիկյան գիտա-վերլուծական կենտրոնների կողմից: Տարածաշրջանային առումով մեծ հավակնություններ ունեցող Կատարը նպաստել ուներ «Մուսուլման եղբայրեքին» տեղերում բերել իշխանության և մեծացնել Կատարի դերակատարությունը արաբական երկրների քաղաքական և տնտեսական գործընթացներում: Տե՛ս Александров А. И., Катар и Саудовская Аравия: отношения обостряются, 11 марта, 2014, <http://www.iimes.ru/?p=20224>.

կերությունը, եկամուտների ցածր ցուցանիշները, տնտեսության մեջ գոյություն ունեցող մենաշնորհները, հասարակության բնեացումը, գործազրկությունը և այլ առնչակից խնդիրներ նպաստեցին «արաբական փոքրից» աննախադեպ ակտիվացմանը:

Համաարաբական ըմբոստությունների հիմնական պահանջները փաստորեն ժողովրդավարական էին: Դրանք առաջ էին քաշում մարդու և քաղաքացիական իրավունքների, խոսքի ազատության, ազատ ու քափանցիկ ընտրությունների, ժողովրդի շահերին ծառայող իշխանությունների ստեղծման գաղափարներ: «Արաբական գարունը» արաբական աշխարհի արդիականացման հեռանկարներ էր բացում: Այն հստակ արդիականության սկսված շարժում էր:

Համաարաբական ըմբոստությունների սոցիալական հեևարանը հիմնականում երիտասարդությունն էր, որը մեծ հույսեր ուներ դրական փոփոխությունների հետ կապված: Երիտասարդության ընդվզելու հիմնական պատճառներից մեկը կապված էր գործազրկության հետ: Հայտնի է, որ արաբական երկրների բնորոշ ժողովրդագրական խնդիրների արդյունքում արաբական հասարակությունների հիսուն և ավել տոկոսը երիտասարդներն էին, որոնց համար լրջագույն խնդիրը աշխատանք գտնելն էր: Խնդիրը հատկապես ցավոտ էր այն երիտասարդների համար, ովքեր բարձրագույն կրթություն էին ստացել, բայց չէին կարող համապատասխան աշխատանք գտնել և շատ կարծրեղում ստիպված էին ցածր աշխատանքներ կատարել: Մյուս կողմից, կրթության որակն արաբական երկրներում շատ դեպքերում չէր համապատասխանում միջազգային չափորոշիչներին, հետևաբար բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների շրջանակներում չէին կարողանում իրենց համար բարձր վարձատրվող աշխատանք գտնել համապատասխան որակավորում չունենալու պատճառով: Ամեն պարագայում, ցանկացած արաբական կառավարության համար գործազրկությունը մեծ գլխացավանք էր:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ արաբական երկրներում կոր իշխանությունների ձևավորման գործընթացներում մեծ տեղ տրվեց իսլամուսուն մեծերին, որոնք նպաստել ունեին հետհեղափոխական շրջանի քաղաքական և գաղափարական բացը լցնել իսլամիզմով: Արաբական հասարակությունների շատուշատ շերտեր համոզված էին, որ իսլամական սկզբունքների որոշակի կամ նույնիսկ ամբողջական ներդրամբ հեևարավոր կլինեին լուծել սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական այն բարդ ու խրթին հիմնահարցերը, որոնք ձևավորվել էին տասնամ-

յակների ընթացքում: Եզիպոսն ու Թունիսը դարձան այն երկրները, որտեղ հեղափոխությունից անմիջապես հետո իշխանության եկան իսլամիստական ուժերը³¹⁸:

«Արաբական գարնան» համատեքստում իսլամիզի հաղթանակը պայմանավորված էր արաբական իսլամական հասարակություններում գոյություն ունեցող այն պատկերացումների հետո, որ առկա բաղաբա-կան և սոցիալ-տնտեսական խնդիրները հնարավոր է հաղթահարել միայն իսլամի միջոցով: Ըստ չանգեմ, նույն Եզիպոսում և Թունիսում իսլամիստների հաղթանակին հաջորդեցին հասարակական առանձին շրջանակների դժգոհությունը: Դրանք ի ցույց դրեցին, որ իսլամիզմը ի գործ ոչ չէ լուծել արաբական երկրների առաջ ծառայած խնդիրները, առավել ևս արաբական աշխարհը տանել դեպի արդիակաճություն»³¹⁹:

Հակված են եզրակացնել, որ 2011 թ. արաբական հեղափոխու-թյունները դրեցին Մեծ Մերձավոր Արևելքի վերածնունդ գործընթացի սկիզբը՝ սպասարեզ հանելով «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» և դրա ժողովուրդավարացման Ջորջ Ֆուչի նախագիծը: Դրանք, ըստ էության, կերպա-փոխման գործընթացներ էին: Սյս գործընթացների հիմքը դրվել էր դեռևս 2003 թ. ԱՄՆ-ի կողմից Իրաք ներխուժմամբ և Մադամ Հուսեյնի գահընկեցությամբ, ինչն ամբողջովին խարխլեց Իրաքի հավասարա-կշռությունն ու անվտանգությունը: Հետագա գործընթացները, այդ թվում՝ «արաբական գարնան», աննախադեպ մեծ վնաս հասցրեցին արաբական աշխարհին՝ հետ գցելով նրա զարգացումը, առավել խոցելի և վերահսկելի դարձնելով այն առաջին հերթին արտաքին դերակա-տարների համար: Արաբական աշխարհում սկիզբ առած վերափոխման գործընթացները մեծ լարվածություն առաջ բերեցին ողջ աշխարհում՝ վտանգելով միջազգային անվտանգությունն ու խաղաղությունը:

Կասկածից վեր է, որ «արաբական գարունը» չկարողացավ ար-դարացնել այն սպասելիքները, որն ակնկալում էին արաբական հա-սարակությունները: Համաարաբական հուզումների հսկա ալիքի հե-տևանքով արաբական երկրները կրեցին վիթխարի նյութական վնաս-ներ, ունեցան մեծաքանակ մարդկային զոհեր, մեծ վնաս հասցվեց արաբական երկրների հեղինակությանը, արաբական երկրների առաջ-ընթացը հետ ընկավ, անվտանգության համակարգը կորցրեց իր նախ-կին կենսունակությունը:

Արաբական մի շարք երկրներ, որոնք նախկինում բարիդրացիա-կան հարաբերություններ ունեին միմյանց հետ, հայտնվեցին տարբեր քաղաքական դաշինքներում: Լրջագույն խնդիր դարձավ անվտան-գության ապահովումը, սովորական դարձան անարեկչությունները, ան-կայունությունն ու քառաք. թշնամությունը սոցիալական տարբեր խմբե-րի միջև:

«Արաբական գարունը», որը պետք է փոխեր հանրային կյանքի բոլոր կողմերը, սպառել է իրեն: «Արաբական գարնան» շարժումները ներկայումս վերափոխվել են միանգամայն այլ գործընթացների: Արա-բական աշխարհը հերթական անգամ պատակավել է, կորցրել միասնա-կան կերպով որևէ հարց բարձրացնելու և կարգավորելու կարողու-թյունը:

³¹⁸Փաշայան Ա. , «Բաղաբականի իսլամը», ևշվ. աշխ., էջ 36-37:

³¹⁹ Նույն տեղում:

SUMMARY

Since 2011, the Arab countries have found themselves in a difficult internal political situation. The Arab revolutionary wave, known as the "Arab Spring", has strongly spread from Tunisia to other Arab countries (Egypt, Libya, Algeria, Morocco, Yemen, Syria, Bahrain, Kuwait, Saudi Arabia, Jordan, Lebanon, Iraq, etc.). It is worth mentioning that "Spring" is a term which can be found in political science terminology. For instance, the revolutions which took place in Europe in 1948 were labeled as "Spring of Nations".

The 2010-2011 anti-government processes in Arab countries have also been characterized as the "Arab Uprising", "the Arab Awakening", the "Arab Revolution", the "Arab Revolt", the "Arab Unrest" and so on. Alongside with the Arab Spring, we also found it expedient to use the phrase the Arab Rebellion.

The "Arab Spring" embodies the symbols of political and social revival, progress, the new stage and awakening. Initially being circulated by the Western scientific authorities, it was also accepted by the Arab societies which had great expectations from the changes.

The fact that the "Arab Spring" movements had no political leaders or leading political parties, as well as developed program concepts, was quite interesting. Anti-government movements were mostly spread with the support of information resources, first of all by the Qatari "al-Jazeera" and led by civil activists with the use of unique political technologies. Being motivated by the issue of changing the power, as an important and indissoluble prerequisite for reforms and possible radical changes, the demonstrators were chanting popular phrases: "Go away!" (in Arabic – *irhal*), as well as "The people want to overthrow the regime!" (in Arabic – *ash-shaab yourid iskat an-nizam*). Information on demonstrations and rallies was spread mainly through social networks. The main social pillar of anti-government protests was the youth. On Fridays, after the afternoon prayer, the "Days of rage", "Marches of millions", etc. started, and were, in most cases, accompanied

by clashes with police and security forces, and resulted in countless victims and wounded.

As a result of the "Arab Spring" movements, power shifts took place in several countries, such as Tunisia, Egypt, Libya and Yemen. In these countries, transitional governments were formed, presidential and parliamentary elections were appointed and held, and the process of drafting new constitution began. In Bahrain, Saudi Arabia, etc., the "Arab Spring" processes were marked by the activation of the Shia factor. In some Arab countries, the authorities managed to mitigate the situation through reforms. In parallel with anti-government movements, the role of external factors, both foreign (USA, Russia, EU) and regional powers (Qatar, Turkey, Saudi Arabia, Iran) in Arab political processes had increased. Through external interventions, individual states had the national goal to strengthen their role and influence in the region, competing for their strategic goals. Particularly, in Libya, Syria, Yemen, and Iraq, mediated wars, affected by the external factors, began and that severe consequences for those countries and societies.

As a result of the Arab Spring, the countries of the region found themselves in the recurrent crisis and stagnation. After a certain period, the movements initiated for the sake of democracy transformed into rather different processes. The democratization process failed. In specific cases (Egypt, Libya, Yemen, etc.), the military, that claimed power, directly intervened into the political processes. Violence, confrontations between government and civil activists, armed clashes between different communities and clans, manifestations of separatism, fanaticism and jihadist movements affected by religious and other factors became insurmountable.

It should be noted that the Arab Spring processes have completely changed the overall political landscape of the Middle East. Particularly, the Islamic State - the activities of various Daesh and Jihadi groups in Syria, Iraq, Libya, Yemen and other countries - have posed a grave threat to regional and international security and stability. The Arab Spring contributed to the formation of instability, chaos, political and

economic uncertainty in their own countries, resulting in increased Arab refugee wave to the West.

It should be mentioned that in this work the process of Arab revolutions has been studied in the context of a historically long period of time, viewed as challenge that the Arab world faced in the 21st century. The focus of study are Tunisia, Egypt, Yemen and Libya, taking into account the fact that in these countries, compared to the rest, the change of power took place as a consequence of Arab Spring. Long-term leaders of Tunisia, Egypt, Libya and Yemen have been removed from power, new governments have been formed, and new constitution has been drafted. The transitional period was characterized by instability and tension in different wings of power and society.

It is worth to underline that the study of the "Arab Spring" theme has both scientific and political significance. The study of Arab uprisings gives a more comprehensive understanding of the historical, political and social causes of the complex and tragic events as well as the motives and intentions of external interventions. We believe that the logic of processes formed in the 21st century and still unsettled cannot be understood without a retrospective study. The Arab countries, who appeared under the rule of the Ottoman Empire in the 16th century, were forced to counteract the European colonialism till the first half of the 20th century, which managed to redraw the Arab world map, dissolve the region, gaining control over the region's resources.

The chronology of the work starts from the beginning of the 20th century, which corresponds to the last stage of the Ottoman Empire and continues with the study of Arab Spring processes formation and developments in the post-revolutionary period, up to 2015.

It should be noted that the topic is also important from the perspective of Armenia's interest, as the Armenian communities in the Arab world, particularly in Syria and Iraq, suffered greatly. In general, the Armenian communities had great material and human losses. The size of the emigration within the communities increased, the concern on

prospect of preserving the Armenian identity in the Arab world had deepened.

There are different opinions in the scientific circles regarding the versions of the Arab Spring formation exist today. According to separate views, the events of the Arab Spring were planned beforehand and introduced by external actors. According to another viewpoint, the Arab uprisings began spontaneously and were associated with deep-rooted political, economic, social, etc. issues in the Arab world. In particular, the existence and reproduction of authoritarian regimes, social injustice, unfair elections, corruption, low rates of income, monopolies in the economy, polarization of the society, unemployment and other related issues contributed to the unprecedented activation of the Arabian street.

The key demands of Arab revolutions were actually democratic. They put forward ideas for the creation of human and civil rights, freedom of speech, free and transparent elections, and the government serving the interests of the people. The "Arab Spring" ensured perspectives for Arab world modernization. It was a movement for the sake of modernity.

The social pillar of the Arab upheavals was mainly the youth, which had great hopes for positive changes. One of main reasons for youth protest was the unemployment. It is known that as a result of demographic problems typical to Arab countries - fifty and more percent of Arab societies were young, for whom the most serious problem was finding a job. The problem was especially painful for those young people who had received higher education, but could not find a proper job and often had to do inadequate work. On the other hand, very often the quality of education in Arab countries did not correspond to international standards, so graduates of higher

education institutions were unable to find a highly rewarded job because of lack of appropriate qualifications. In any case, unemployment was a big headache for any Arab government.

It should be borne in mind that in the Arab countries, the pro-Islamist forces had a great influence on the processes of formation of new governments that sought to fill the political and ideological gap in the post-revolutionary period with Islamism. Multiple layers of Arab societies were convinced that, with a certain or even complete implementation of Islamic values, it would have been possible to solve social, economic and political complex and difficult key issues that have been shaped for decades. Egypt and Tunisia became the countries where the Islamist forces came to power immediately after the revolution³²⁰.

In the context of the "Arab Spring", the victory of Islamism was conditioned by the notions existing in Arab Islamic societies that current political and socio-economic problems could only be overcome through Islam. Shortly after the victory of the Islamists in Egypt and Tunisia, the dissatisfaction of individual circles followed. They showed that Islamism was not able to solve the problems the Arab countries faced, let alone led the Arab world to modernity³²¹.

We are inclined to conclude that in 2011 the Arab revolutions laid the foundations for the Greater Middle East re-establishment process, putting forward George W. Bush's project on "Democratization of The Greater Middle East". The basis for this process was the US invasion to Iraq in 2003 and Saddam Hussein's overthrow, which completely undermined Iraq's balance and security.

³²⁰Pashayan A., "The Political Islam" in the Context of the Arab Spring, *Modern Eurasia*, Volume III (1), Yerevan, 2014, pp. 36-37 (in Armenian).

³²¹Ibid.

Further processes, including the "Arab Spring", have caused unprecedented damage to the Arab world, preventing its development, making it more vulnerable and controllable primarily for the external actors.

The transformation processes that began in the Arab world have caused great tension throughout the world, endangering international security and peace.

There is no doubt that the Arab Spring could not justify the expectations that Arab societies had. As a result of the huge wave of disturbances, Arab countries suffered huge material losses and had victims. The reputation of Arab countries was greatly damaged, the progress was suspended and the security system lost its former viability.

A number of Arab countries, which previously had good neighborly relations with each other, appeared in different political alliances. The Arab countries entered the stagnation cycle. Ensuring security was a serious problem; terrorism, instability and chaos, hostility between different social groups became ordinary.

The Arab Spring, which supposed to change all aspects of public life and, in essence, was a modernization process, has so far exhausted itself. The Arab Spring movements have currently transformed into quite other processes. The Arab world has once again been divided, lost the ability to raise and regulate issues unanimously.

Փաստաթղթեր, գեկրոցներ, վիճակագրական վերլուծություններ

1. Declaration on the granting of Independence to Colonial Countries and Peoples. Adopted by General Assembly Resolution 1514 (XV) of 14 December 1960, www.un.org/decolonization/declaration.shtml.
2. Democracy Index 2010, https://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf
3. Egypt 2010, Freedom in the World, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2010/egypt>.
4. Elections in Egypt: Implications of Recent Court Decisions on the Electoral Framework, Middle East and North Africa International Foundation for Electoral Systems, IFES briefing paper, 09.08.2012, http://www.ifes.org/sites/default/files/egypt_scc_decisions_august9.pdf.
5. Final Report of the Carter Center Mission to Witness the 2011-2012 Parliamentary Elections in Egypt, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/egypt-2011-2012-final-rpt.pdf.
6. London Conference on Libya, 29 March, 2011, Chairs statement, https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110329_-_London-Conference-Libya.pdf.
7. The Green book, Muammar al-Qaddafi, <http://openanthropology.org/libya/gaddafi-greenbook.pdf>.
8. McCurdy Daphne A Guide to the Tunisian Elections, October, 2011, Project on Middle East Democracy, <http://pomed.org/wp-content/uploads/2011/10/Tunisian-Election-Guide-Oct-2011.pdf>.
9. Global food markets group. U. K. Government. The 2007/08 Agricultural Price Spikes: Causes and Policy Implications, London, 2008, <http://www.growthenergy.org/images/reports>.
10. Egypt Human Development Report 2010, Youth in Egypt: Building Our Future, UNDP, Cairo, 2010.
11. The Libyan Political Agreement: Time for a Reset, International Crisis Group, Report N 170/Middle east and North Africa, 11. 04. 2016, <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/north-africa/libya/libyan-political-agreement-time-reset>.
12. The UN Refugee Agency, Libya, <http://www.unhcr.org/libya.html>.

13. United Nations Security Council, Resolution 1973 (2011), https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110311-UNSCR-1973.pdf.
14. Yemen's Al Qaeda: Expanding the Base, Crisis Group, Report No 174, Middle East North Africa, 02.02.2017, <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/yemen/174-yemen-s-al-qaeda-expanding-base>.
15. Перспективы отмены равного избирательного права и системы «один человек, один голос», Экспертно-аналитическое исследование, Фонд национальной энергетической безопасности, Москва, октябрь, 2014, <https://www.politalitika.ru/upload/iblock/fee/feec98442553a6b7f839bd242e35a37.pdf>.

Գրքեր և հոդվածներ

16. Գևորգյան Գ. Գ., Կառավարվող ժողովրդավարական մոդելի գործարկումը Եգիպտոսում (2008-2010թթ.), Ժամանակակից Եվրասիա, հատոր 1(2), Երևան, 2012:
17. Գևորգյան Գ.Գ., Մերձավոր Արևելքի արդիականացման խնդիրը. «Արաբական գարունը» և Եգիպտոսը, Ժամանակակից Եվրասիա, հատոր 2(1), Եր., 2013:
18. Գևորգյան Գ.Գ., 2012թ. այլընտրանքային «ժողովրդավարական» նախագահական ընտրությունները Եգիպտոսում և իսլամականների հաղթարշավը, Ժամանակակից Եվրասիա, հ. 5 (1), Եր., 2016:
19. Գևորգյան Գ.Գ., Եգիպտոսի 2011-2012 թթ. խորհրդարանական ընտրությունները. «մեկ մարդ, մեկ ձայն, մեկ անգամ» համակարգը և «մեկնականյա ժողովրդավարության» հաղթանակը, Ժամանակակից Եվրասիա, հ. 6 (2), Եր., 2017:
20. Երմևև Ե. Դ., Թուրքերի ծագումը, Երևան, 1975:
21. Հովհաննիսյան Դ., Տրանսֆորմացիոն գործընթացները Սիբիև Արևելքում և Հայաստանը, Վերլուծական տեղեկագիր (հոդվածների ժողովածու), N 6, Եր., 2013:
22. Հովհաննիսյան Ն. Հ., Արաբական երկրների պատմություն, հ. II, Եր., 2004:
23. Հովհաննիսյան Ն. Հ., Արաբական երկրների պատմություն, հ. III, Եր., 2006:

24. Հովհաննիսյան Ն. Հ., -85 ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 2017:
25. Փաշայան Ա., «Քաղաքականի իսլամը» արաբական զարևան համատեքստում, Ժամանակակից Եվրասիա, հատոր III (1), Երևան, 2014:
26. Փաշայան Ա. Ա., Ամեն դար ունի իր միջնադարը. Խալիֆայություն 21-րդ դարում, 13.07.2014, <http://168.am>.
27. Փաշայան Ա. Ա., Տարածաշրջանը վերադառնում է միջնադարյան արժեքներին, The www.the.armenians.am.
28. Александров А. И., Катар и Саудовская Аравия: отношения обостряются, 11 марта, 2014, <http://www.iimes.ru/?p=20224>.
29. Билан В.Н., Валет и падение президента АРЕ М.Мурси, 05.07.2013, <http://www.iimes.ru/?p=17860>.
30. Васильев А.М., Гражданское общество в Африке: реалии и мифы, Африка: Пробл. перехода к гражд. обществу. - М., 1995, с. 11-33.
31. Ворончанина Н.И., Женский вопрос в странах Северной Африки на примере Алжира и Туниса, Арабские страны западной Азии и Африки (новейшая экономика и политика), вып 3., ИВ РАН, М., 1998.
32. Грабельников А. А., Тамух Мохаммед Анас, СМИ и президентские выборы в Египте после революции, <https://cyberleninka.ru/article/v/smi-i-prezidentskie-vybory-v-egipte-posle-revoljutsii>.
33. Гринин Л.Е., Исаев Л.М., Коротаев А.В., Революции и нестабильность на Ближнем Востоке, М., 2016.
34. Гусаров В.И., Тунис: «Жасминная» революция-путь к стабильности?, Арабские страны западной Азии и Африки (новейшая экономика и политика), вып 3., ИВ РАН, М., 1998.
35. Густерин П.В., Йеменская Республика на пути к президентским выборам, <http://islam-info.ru/obchestvo/1637-jemenskaya-respublika-na-puti-k-prezidentskim.html>.
36. Густерин П.В., Трайбализм в Йемене, <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1411330680>.
37. Долгов Б., Развитие «арабской весны»: предварительные итоги, 02.11.2012, http://www.perspektivy.info/book/trazvitije_arabskoj_vesny_predvaritelnyje_itogi_2012-11-02.htm.
38. Зинин Ю.Н., "Арабская весна" в повестке дня экспертного сообщества России, Научная жизнь, N 5 (26) 2012, <http://www.vestnik.mgimo.ru/razdely/nauchnaya-zhizn/arabskaya-vesna-v-повестке-dnya-ekspertnogo-soobshchestva-rossii-obzor>.
39. Зудина Л.П., «Вторая республика» в Тунисе. Либерализм и авторитаризм, Арабские страны западной Азии и Африки (новейшая экономика и политика), вып 3., ИВ РАН, М., 1998.
40. Иванов С.М., «Арабская весна»: Год спустя, 07.02.2012, Институт Ближнего Востока, <http://www.iimes.ru/?p=14121>.
41. Исаев Л.М., Коротаев А.В., Йемен: неизвестная революция и международный фактор, Мировая экономика и Международные отношения, № 8, М., 2015.
42. Исаев Л.М., Труевцев К.М., Йемен: конец эпохи Салеха, Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: арабский мир после Арабской весны, М., 2016
43. Коротаев А., Зинькина Ю., Египетская революция 2011 года, структурно демографический анализ, Азия и Африка сегодня, №7, 2011.
44. Крол А.А., Египет: силы противостоящие президенту М. Мурси, 06.02.2013, <http://www.iimes.ru/?p=16722>.
45. Леонов Г.А., Кузнецов Н.В., Кудряшова Е.В., Тунис 2011–2014. Бифуркация, революция и управленческая стабилизация, Вестник СПбГУ, Сер. 10, вып. 4, 2016, <http://vestnik.spbu.ru/html16/s10/s10v4/09.pdf>.
46. Нечитайло Д.А., «Аль-Каида» в Йемене, <http://www.iimes.ru/?p=7068>.
47. Плещунов Ф., Победа исламистов на выборах в Северной Африке: чего ждать Западу?, 08.12.2011, <http://www.iimes.ru/?p=13788>.
48. Подгорнова Н.П., «Арабская весна» в странах Магриба, Институт Ближнего Востока, М., 2014.
49. Рябов П.П., "Арабская весна" по-Йеменски, М., 2017.
50. Сапронова М.А., Египет: 90 лет конституционных трансформаций (1923-2013гг.), М., 2014.
51. Сологубовский Н.А., Ливия: "сомализация" плюс "хатаризация"? 08.03.2012, <http://trueinform.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=3671>.

52. Труевцев К.М., Год 2011 – новая демократическая волна?, Политическая теория и политический анализ, Серия WP14, М., 2011, https://wp.hse.ru/data/2012/02/02/1262774318/WP14_2011_05.pdf.
53. Филатов С., Тунисский бунт. Бессмысленный и беспощадный, Русский обозреватель, 21/01/2011 <http://www.rus-obr.ru/idea/9335>.
54. Царегородцева И.А., Мусульманские группы Египта и их политические партии накануне и после "революции 25 января", Политическая теория и политический анализ, Серия WP14, <https://publications.hse.ru/preprints/114496156>.
55. Шаабан С., «Тунис: путь к политическому плюрализму», ИСАА, М., 1996.
56. Шишкин И.С., Зачем Америка взорвала Большой Ближний Восток, 17.04.2011, regnum.ru/news/polit/1395636.html.
57. Abouzeid Rania, Bouazizi: The Man Who Set Himself and Tunisia on Fire, 21, 01, 2011, <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,2044723,00.html>.
58. Allouche Yasmina, 6 years after the Arab Spring: Where is Libya now? Middle East Monitor, 15.02.2017, <https://www.middleeastmonitor.com/20170215-6-years-after-the-arab-spring-where-is-libya-now/>.
59. Amr Hamzawy, Michele Dunne, Brotherhood Enters Election in a Weakened State, Carnegie endowment for international peace, 15.11.2010, <http://carnegieendowment.org/2010/11/15/brotherhood-enters-elections-in-weakened-state/42tv>.
60. Basly Raja, The future of al-Nahda in Tunisia, Carnegie endowment for international peace, April 20, 2011, <http://carnegieendowment.org/sada/43675>.
61. Basu Tanya, Who are the Houthis?, The Atlantik, 09.04.2015, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2015/04/who-are-yemen-houthis/390111/>.
62. Beaumont Peter, The truth about Twitter, Facebook and the uprisings in the Arab world, 25 Feb. 2011, <https://www.theguardian.com>.
63. Birnbaum M., Egypt's President Morsi takes sweeping new powers, 22.11.2012, <https://www.washingtonpost.com>.
64. Boukhars Anouar, The Geographic Trajectory of Conflict and militancy in Tunisia, Carnegie endowment for international peace, 20.07.2017, <http://carnegieendowment.org>.
65. Bowen J., Egypt crisis: Army ousts President Mohammed Morsi, 04.07.2013, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-23173794>.
66. Foster Benjamin, "The Global Expansion of the Al Qaeda Franchise," Claremont Colleges, 2011.
67. Randeri Bilal, Tunisian Leader Promises New Jobs, 10, January, 2011, <http://www.aljazeera.com>.
68. Campbell Leslie, Yemen: The Tribal Islamist, Wilson Center Home, 27.08.2015, <https://www.wilsoncenter.org/article/yemen-the-tribal-islamists>.
69. Clinton Hillary, Hard Choices, Simon and Schuster, New York, 2014.
70. Corcoran Mark, Yemen: A century of conflict, ABC News, 15.04.2015, <http://www.abc.net.au/news/mark-corcoran/568708>.
71. Dawisha Adeed, Requiem for Arab Nationalism, Middle East Quarterly Vol. 10, № 1, winter, 2003, <http://www.meforum.org/518/requiem-for-arab-nationalism>.
72. Hiro Dilip, The Essential Middle East: A Comprehensive Guide, New York, 2003.
73. Dresch P. Tribes, Government and History in Yemen, A Clarendon Press Publication, Oxford, 1989.
74. Faris David, Constituting Institutions: The Electoral System in Egypt, Middle East Policy Council, Vol. XIX, N 1, Spring, 2012, <http://www.mepc.org/constituting-institutions-electoral-system-egypt>.
75. Jason W. Davidson, France, Britain and the intervention in Libya: an integrated analysis, Cambridge Review of International Affairs, volume 26, 2013, pp. 310-329.
76. Ghabari Mohammed, Yemen's Saleh leaves for U.S. opponents protest, Reuters, 22.01.2012, <https://www.reuters.com/article/us-yemen/yemens-saleh-leaves-for-u-s-opponents-protest-idUSTRE80L0AS20120122>.
77. Hamza Ali, "Rebel" General Ali Mohsen al Ahmar, Yemen's back-up ruler after Saleh, The National, 24.03.2011, <http://www.abc.net.au/news/mark-corcoran/568708>.
78. Harris George, The Libyan Quagmire, The Middle East Institute, 29.04.2011, <http://myemail.constantcontact.com/The-Libyan-Quagmire.html?soid=1102919617474&aid=ePv3gO7-V48>.
79. Hovhannisyan Nikolay, Irregularities in the Development of the Arab Countries and their Consequences (1950-1970), Proceedings of the

XXXII International Congress for Asian and North African Studies, Hamburg, 25th-30th August, 1986, Stuttgart, 1992.

80. Hovhannisyán Nikolay, *The Uneven Development of the Arab Countries and Its Consequences (1950-1970s)*, Nauka Publishers Department of Oriental Literature, Moscow, 1986.
81. Kingsley P., *At least 51 protesters killed in Egypt as army opens fire 'like pouring rain'*, 08.07.2013, <https://www.theguardian.com/world/2013/jul/08/egypt-clashes-morsi-muslim-brotherhood-military>.
82. Lynch S., *Report: Arrest of former egypt president morsi ordered*, 26.07.2013, <http://islam.ru>.
83. Mahjar-Barducci Anna, *Tunisia after the Elections - Part I: A Guide to Interpreting the Elections Results*, December 16, 2011, *Inquiry & Analysis Series Report No 774*, <https://www.memri.org/reports/tunisia-after-elections-part-i-guide-interpreting-elections-result>.
84. Mehrez S., "Watching" Tahrir, *Global Dialogue, Magazine for the International Sociological Association*, Vol. 2, Issue 3.
85. Mariz Tadros, *Egypt's Election All About Image, Almost*, Middle East Report Online, <http://www.merip.org/mero/mero090605>, 06.09.2005.
86. *Morrow Will, Yemen Regime Massacres Dozens as Saleh Considers Immunity Deal*, 22.10.2011, <https://www.wsws.org/en/articles/2011/10/yeme-o22.html>.
87. Nafaa Hassan, *Parliamentary Elections and the Future of the Political System in Egypt*, *Contemporary Arab Affairs*, Vol. 9, Issue 2, Routledge, Taylors & Francis, 2016, pp. 163-186.
88. Nazemroaya Mahdi, *Plans for Redrawing the Middle East: The Project for a «New Middle East»*, 18.11.2006, <http://www.globalresearch.ca/plans-for-redrawing-the-middle-east-the-project-for-a-new-middle-east/3882>.
89. Peters Ralph, *Blood borders, How a better Middle East would look*, <http://www.armedforcesjournal.com/2006/06/1833899>, 01.06.2006.
90. Pipes D., *How Morsi Took Power in Egypt*, 13.11.2012, *National Review*, <https://www.nationalreview.com/2012/11/how-morsi-took-power-egypt-daniel-pipes-cynthia-farahat/>.
91. Poirier Robert, *Tourism and development in Tunisia*, *Annals of Tourism Research*, Volume 22, Issue 1, 1995, Pages 157-171.
92. Raghavan Sudarsan, *In Tunisia, luxurious lifestyles of a corrupt government*, *Washington Post*, 28. 01. 2011, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2011/01/28/AR2011012801921.html>.
93. Ranko Aneta, Nedra Justina, *Crossing the Ideological Divide? Egypt's Salafists and the Muslim Brotherhood after the Arab Spring*, *Studies in conflict & Terrorism* Vol. 39, Issue 6, Routledge, Taylors & Francis, 2016, pp. 519-541.
94. Riedel Bruce, *Why did Saudi Arabia save Yemen's ex-president again?*, *Al-Monitor* 18.10.2017, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/10/saudi-arabia-yemen-save-ali-abdullah-saleh-russia.html>.
95. Schmitz Charles, *Yemen National Dialogue*, Middle East Institute, 10.03.2014, <http://www.mei.edu/content/yemens-national-dialogue>.
96. Serebrov Sergey, *Yemen Crisis: Causes, Threats and Resolution Scenarios*, RIAC, No 14, October, 2017, <http://russiancouncil.ru/papers/Yemen-Policybrief14-en.pdf>.
97. Sharp Jeremy, *Egypt: 2005 Presidential and Parliamentary Elections*, CRS Report for Congress, 21.09.2005, <https://pdfs.semanticscholar.org/27be/3a7e3f8a5d41c78b6cd87c82699093516ca1.pdf>.
98. Shireen T. Hunter, *Modernization and Democratization in the Muslim World, Obstacles and Remedies*, Center for Strategic and International Studies Washington, D.C., 2004, http://www.iranomid.de/IranOmid/en/ARCHVS/CSIS_modernization.pdf.
99. Tarek Amara, *Five Years on, Unrest Tests of Arab Spring Model Tunisia*, <https://www.reuters.com>.
100. Ulrichsen K.C., *Bahrain's Uprising: Regional Dimensions and International Consequences*, *International Consequences. Stability: International Journal of Security & Development*, 2 (1), article 14, 2013, <https://www.stabilityjournal.org/articles/10.5334/sta.be/>.
101. *Viewpoint: How Libya Became a French and British War*, March 19.03.2011, <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2060412,00.html>.
102. Wael Derki, *Tunisia's Ennahda. Towards a Genuine Modernist Arab Islamism?*, *Political Sciences and Public Affairs*, 2015, 3/2.
103. *What role for the Islamists?*, *Al-Ahram weekly online*, 27 January - 2 February 2011 Issue No. 1033, <http://weekly.ahram.org.eg/Archive/2011/1033/re132.htm>.

104. Whitaker Brian, Yemen's Ali Abdullah Saleh Resigns – but it Changes Little, The Guardian 24.11.2011, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/nov/24/yemen-ali-abdullah-saleh-resigns>.
105. Yemen Uprising of 2011-2012, Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/event/Yemen-Uprising-of-2011-2012>.
106. Zenko M., Popular Protest in North Africa and the Middle East: Making Sense of Libya." International Crisis Group. Middle East/North Africa Report N. 107, 6 June 2011.

Պարբերականներ, մանուկ, կայքեր

107. "День гнева" пять лет спустя: что изменилось в Египте, Русская служба BBC, 26.01.2016., http://www.bbc.com/russian/international/2016/01/160125_5floor_arab_revolutions_5_years.
108. В Египте завершилась подготовка к первым президентским выборам, 21.05.2012, https://ria.ru/arab_eg/20120521/654450032.html.
109. В Тунисе провозглашена свобода информации, 18.01.2011, <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/20110118053456.shtml>.
110. В Тунисе создаются отряды самообороны по защите от грабителей и погромщиков, 16.01.2011, https://www.itv.ru/news/2011-01-16/129471-v_tunise_sozdayutsya_otryady_samooborony_po_zaschite_ot_grabiteley_i_pogromschikov.
111. Возникло новое политическое понятие – умеренный исламизм. Все воспринимают его как меньшее из зол, 16.01.2012, <http://www.centrasia.ru/news/A.php?st=1326658560>.
112. Египет впервые за десятилетия выбирает президента: страну может возглавить исламист, 23.05.2012, <http://palm.newsru.com/world/23may2012/egypt1.html>.
113. Исламисты выиграли выборы в верхнюю палату Египта, 26.02.2018, <https://news.tut.by/world/276124.html>.
114. Конституция с поправкой на сына, Хосни Мубарак помогает Египту выбрать Гамаль Мубарак, Коммерсант No 217, 21.11.2006.
115. Не игнорируйте фальсификацию выборов в Египте, 24.01.2012, <http://ru.danielpipes.org/10571/ne-ignorirujte-falsifikatsiyu-vyborov-v-egipte>.
116. Оппозиция Египта: петиция против Мурси собрала 22 миллиона подписей, 29.06.2013, <https://www.kommersant.ru/doc/2223430>.

117. Президент Туниса отправляет правительство в отставку, 14.01.2011, <https://ria.ru/world/20110114/321649366.html>.
118. СБ ООН поддержал президента Йемена и осудил действия мятежников, Коммерсант, 23.03.2015, <https://www.kommersant.ru/doc/2692643>.
119. Сбывается проклятие Каддафи, 31.08.2015, Сегодня, <http://www.segodnia.ru/content/165721>.
120. Судьба лидеров, свергнутых в ходе "арабской весны" 2011г., РИА новости, 20.10.2012, <https://ria.ru/spravka/20121020/904589708.html>.
121. Шингское движение хуситов в Йемене. Досье., ТАСС, 20.01.2015, <http://tass.ru/info/1709704>.
122. Экс-президент Йемена Салех получил судебный иммунитет, Новая газета 21.01.2012, <https://www.novayagazeta.ru/news/2012/01/21/53259-eks-prezident-yemena-saleh-poluchil-sudebnyy-immunitet>.
123. 2012 Egyptian Parliamentary Elections, 22.01.2015, <http://carnegieendowment.org/2015/01/22/2012-egyptian-parliamentary-elections-pub-58800>.
124. Amr Mussa's campaign "in good spirits" one week before the big day, 17.05.2012, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/36/122/41850/Presidential-elections-/Presidential-elections-news/Amr-Moussas-campaign-in-good-spirits-one-week-befo.aspx>.
125. Al-Qaida commander calls for Islamic rule in Libya, Sunday, 13.03.2011, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2011/03/13/AR2011031300652.html>.
126. Barack Obama defends US military intervention in Libya, 29.03.2011, <https://www.theguardian.com/world/2011/mar/29/barack-obama-us-speech-libya>.
127. Brotherhood's Fahmy named Egypt Shura Council speaker, Ahramonline, 28.02.2018, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/35602/Egypt/Politics-/Brotherhoods-Fahmy-named-Egypt-Shura-Council-speak.aspx>.
128. Corruption perceptions index 2010, <https://www.transparency.org/cpi2010/results>
129. Gaddafis' hidden billions: Dubai banks, plush London pads and Italian water, 22.02.2011.,

- <https://www.theguardian.com/world/2011/feb/22/gaddafi-libya-oil-wealth-portfolio>
130. Egypt candidate: Moderate Islamist, Abdul Moneim Aboul Fotouh, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-17356253>, 13.04.2012.
 131. Egypt's Former PM Ahmed Shafiq Banned from Presidential Race, <https://www.alarabiya.net/articles/2012/04/24/210046.html>, 24.04.2012.
 132. Egypt's historic Election - Wednesday 23 May, <https://www.theguardian.com/world/middle-east-live/2012/may/23/egypt-presidential-elections-live>, 23.05.2012.
 133. Egypt's Islamist Parties Win Elections to Parliament, BBC News, 21.01.2012, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-16665748>.
 134. Egypt's Islamists announce own political party, 30.04.2011, <http://www.dawn.com/news/625028/egypts-islamists-announce-own-political-party>.
 135. Egypt's surprise candidate: Hamdeen Sabahi, <http://www.aljazeera.com/blogs/middleeast/2012/05/2313.html>, 04.06.2012.,
 136. Egyptian Elections: Preliminary Results, Jadaliyya, 09.01.2012, <http://www.jadaliyya.com/Details/24732/Egyptian-Elections-Preliminary-Results-%5BUPDATED%5D>.
 137. Egypt's President Mursi assumes sweeping powers, 22.11.2012, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-20451208>.
 138. Egyptian Presidential Elections, <http://english.dohainstitute.org/release/15e8d489-373a-445c-827d-16d085ffb413>, 28.08.2012.
 139. Eisenhower gives famous «domino theory» speech, Cold War: 1954 April 7, <http://www.history.com/this-day-in-history/eisenhower-gives-famous-domino-theory-speech>.
 140. Election Guide, Democracy Assistance and Elections News, Republic of Yemen, Election for President, 21.02.2012, <http://www.electionguide.org/elections/id/2224/>.
 141. Ennahda Discourse: The Sixth Caliphate or Misunderstanding?, 1.11.2011 <http://www.tunisia-live.net>.
 142. Exclusive interview with Vaclav Klaus. EU elites aim to desroy European society as we know it, <http://valdaiclub.com/a/highlights/klaus-eu-elites-aim-to-destroy-europe>.
 143. Hamdeen Sabbahi, Ahramonline, 02.04.2012, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/36/124/36856/Presidential-elections-/Meet-the-candidates/Hamdeen-Sabbahi.aspx>.
 144. Hosni Mubarak resigns as president: Egyptian president stands down and hands over power to the Supreme Council for the Armed Forces, Al Jazira, 11.02.2011, <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/02/201121125158705862.html>.
 145. Hussein Tantawi, head of Egypt's Higher Military Council, Al Arabia, 11.02.2011, <https://www.alarabiya.net/articles/2011/02/11/137247.html>.
 146. In South Yemen Preparing to Declare Independence, Time 08.07.2011, <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2081756,00.html>.
 147. Libya's attacks on civilians may be international crimes, UN rights chief, 20.04.2011, <https://news.un.org/en/story/2011/04/372832-libyas-attacks-civilians-may-be-international-crimes-un-rights-chief>.
 148. Mass protests in Yemen, Opposition demands Saleh resignation, 06.03.2015, <http://english.al-akhbar.com/node/1647>.
 149. Maysaa Shuja al Deen, Gulf rift sends tremors through Yemen, 16.06.2017, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/06/yemen-brotherhood-al-islah-party-qatar-saudi-arabia.html>.
 150. Muslim Brotherhood tops Egyptian poll result, 22.01.2012, <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/01/2012121125958580264.html>.
 151. Muslim Brotherhood tops Egyptian poll result, 22.01.2012, <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/01/2012121125958580264.html>.
 152. Named Egypt's Winner, Islamist Makes History, 24.06.2012, <http://www.nytimes.com/2012/06/25/world/middleeast/mohamed-morsi-of-muslim-brotherhood-declared-as-egypts-president.html>.
 153. Nato and Lybia, Operation Unified Protector, <https://www.nato.int/cps/en/natohq/71679.htm>.
 154. Over 37.500 Egyptians to Take Part on January 25th Uprising, 19.01.2011/ <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27870>.
 155. Over 37.500 Egyptians to Take Part on January 25th Uprising, The Muslim brotherhood's official English web site, Ikhwanweb, 19.01.2011, <http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27870>.

156. Profile. Tunisia's Ennahda Party, 25 October 2011, <http://www.bbc.co.uk>.
157. Prosecutor orders ousted Egypt President Morsi's arrest over Hamas links, 26.07.2013, http://www.novosti.rs.rs/english/index.php?option=btg_novosti&catnovosti=14&idnovost=21220&Prosecutor-orders-ousted-Egypt-President-Morsi%27s-arrest-over-Hamas-links#.Wp715mpubIU.
158. Security Council imposes sanctions on Libyan authorities in bid to stem violent repression, 26.02.2011, <https://news.un.org/en/story/2011/02/367672-security-council-imposes-sanctions-libyan-authorities-bid-stem-violent>.
159. Sharia law to be main source of legislation in Libya, 25.10.2011, The Christian Science Monitor, <https://www.csmonitor.com/World/Latest-News-Wires/2011/1025/Sharia-law-to-be-main-source-of-legislation-in-Libya>.
160. Timeline: Libya's uprising against Muammar Gaddafi, August, 22.08.2011, <https://www.reuters.com/article/us-libya-events/timeline-libyas-uprising-against-muammar-gaddafi-idUSTRE77K2QH20110822>.
161. The Armenian Communities of the Middle East and Syria and their Perspectives, Yerevan, 2015.
162. Top Yemeni general, Ali Mohsen, back opposition, News BBC, 21.03.2011, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-12804552>.
163. Tunisia PM Ali Larayedh hands over to Mehdi Jomaa, 09.02, 2014, <http://www.bbc.co.uk>
164. Tunisia's Nahda-led government takes on the Salafist challenge, 20.03.2013, <https://www.middleeastmonitor.com>.
165. UN report: Iran arming Houthis since 2009, 1.05.2015, <https://www.middleeastmonitor.com/20150501-un-report-iran-arming-houthis-since-2009/>.
166. Violence flares after Tunisians rally to mark revolution's anniversary, 14.01.2018, <https://www.theguardian.com>.
167. Yemen: Who was Ali Abdullah Saleh?, News Saudi Arabia, 05.12.2017, <http://www.aljazeera.com/indepth/spotlight/yemen/2011/02/20112281218938648.html>.

ՆԻԿՈՒԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Գիտության վաստակավոր գործիչ: ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական և նույն ինստիտուտի Միջազգային հարաբերությունների բաժնի վարիչ: Հայ արաբագիտական դպրոցի հիմնադիր: 1995-2006 թթ. եղել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն: Հեղինակ է մոտ 600 հրատարակված աշխատությունների, այդ թվում 90 մենագրությունների, որոնք լույս են տեսել աշխարհի տարբեր երկրներում օտար լեզուներով:

Համատեղության կարգով ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի պետի խորհրդական և է նույն ինստիտուտի գիտնական-վերլուծաբան:

Անդամ է մեկ տասնյակից ավել արտասահմանյան գիտական ակադեմիաների և ընկերությունների:

ԳՈՒ ԳԵՎՈՐԳԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Արաբական երկրների բաժնի ավագ գիտաշխատող:

Դասախոսում է Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետում և Ռուս-Հայկական (Սյավոնական) համալսարանի Քաղաքականության և իրավունքի ինստիտուտում:

Հեղինակ է մոտ 30 գիտական հոդվածների, այդ թվում օտար լեզուներով՝ նվիրված միջազգային հարաբերությունների, մասնավորապես արաբական աշխարհի հիմնախնդիրների ուսումնասիրությանը:

Գիտահետազոտական ծրագրերի շրջանակներում գիտական ուսումնասիրություններ է կատարել Կահիրեի «ալ-Աիրամ» քաղաքական և ռազմավարական, Ռուսաստանի Դաշնության գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտում, Դամասկոսի արաբական հետազոտությունների ֆրանսիական կենտրոնում, ինչպես նաև Կահիրեի համալսարանի «Ասիական հետազոտությունների կենտրոնում»:

AUTHORS

NIKOLAY HOVHANNISYAN

Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NAS RA, Honoured Scientist. Advisor to the Director of the Institute of Oriental Studies NAS RA, Head of International Relations Department of the same Institute. Founder of the Armenian School of Arabic Studies. Director of the Institute of Oriental Studies of NAS RA in 1995-2006. Author of about 600 publications, including 90 monographs in foreign languages published in different countries around the world. Concurrently Advisor to the Head of National Defense Research University, MoD, RA, and analyst of the same institution. Member of more than a dozen foreign scientific academies and companies.

GOR GEVORGYAN

PhD, Assoc. Prof., Senior Research Fellow of the Department of the Arab Countries at the Institute of Oriental Studies of NAS RA. Lecturer at the Faculty of Oriental Studies of Yerevan State University and at the Institute of Law and Politics of the Russian-Armenian (Slavonic) University. Author of about 30 scientific articles, including that of in foreign languages, dedicated to the study of international relations, particularly the core issues of the Arab world. Within the framework of scientific research projects, he has researched at the Al-Ahram Center for Political & Strategic Studies in Cairo, at the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, at the French Institute for Arab Studies in Damascus, as well as at the Asian Research Center of Cairo University.

ԵՒԿՈՒԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ԳՈՌ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

«ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳԱՐՈՒՆԸ»
ՀԱՄԱՐԱՐԱԿԱՆ ԸՄԲՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՈՒՆ
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԱԿԱՆԱՑՄԱՆ
(ԹՈՒՆԻՍ, ԵԳԻՊՏՈՍ, ԵՄԵՆ, ԼԻԲԻԱ)

Հրատ. խմբագիր՝ Ա.Հովակիմյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Ա. Թամրազյան
Համակարգչային էջադրումը Վ.Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 858
Ստորագրված է տպագրության՝ 18.04.2018թ.:
Չափերը՝ 60 x 84 1/16, 9,75 տպագրական մմամուլ:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղդասյան պող. 24: